

Філософська думка

З 1978

Об'єднання братніх радянських республік в єдину союзу державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік примножило сили і можливості народів нашої країни у здійсненні корінних соціально-економічних перетворень, в захисті великих завоювань соціалізму. Перед трудящими України відкрився простір для бурхливого прогресу в усіх галузях суспільного життя, для небувалого піднесення економіки і розквіту культури. Український народ возз'єднався в єдиній Радянській соціалістичній державі.

З Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» друкуються матеріали на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару, що вивчають Конституцію СРСР. У цьому номері вміщуються статті: Під прапором пролетарського інтернаціоналізму; Ю. І. Ширяєв — Становлення соціальної однорідності праці; Д. С. Шимановський — Активна життєва позиція будівника комунізму; О. Є. Маноха — Зростання ролі народних мас у розвитку соціалістичної культури; І. Б. Ястребов — Критика ревізіоністських фальсифікацій марксистсько-ленінських принципів ставлення до релігії.

ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

ТРАВЕНЬ—ЧЕРВЕНЬ

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

Під прапором пролетарського інтернаціоналізму	3
Характерні риси соціалістичного способу життя	
Ширяев Ю. І.— Становлення соціальної однорідності праці	11
Шимановський Д. С. (Ровно)— Активна життєва позиція будівника кому- нізму	21
Маїоха О. Є.— Зростання ролі народних мас у розвитку соціалістичної куль- тури	32
До 100-річчя праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг»	
Головаха І. П.— Ф. Енгельс про специфіку, історичні типи та закономірності розвитку моралі	40
Кузнецов В. І.— Методологічне значення праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» для розвитку категоріального апарата фізичного знання	48
Вдовиченко Г. Г., Жмудський О. З.— Природознавство і ідеологія	59
Починюк Б. В. (Чернівці)— Про предметно-практичний зміст поняття причин- ності	66
Костюк Н. Т.— Визначення сутності життя через його основну суперечність	75
Сірий В. П. (Тернопіль)— Виробничі відносини як об'єкт дослідження історич- ного матеріалізму	86
Матеріали XVI Всесвітнього філософського конгресу	
Парнюк М. О.— Світогляд і наука	89
Чалін М. Л. (Москва)— Норми і моральна відповідальність особи	91
Денисов В. В. (Москва)— Проблеми гуманізації науково-технічної революції в сучасній соціально-філософській думці	94
Критика буржуазної ідеології	
Ястребов І. Б. (Москва)— Критика ревізійоністських фальсифікацій марксист- сько-ленінських принципів ставлення до релігії	97
Смирнова Г. Є. (Ленінград)— «Філософія техніки» як форма апологетики ка- піталізму	107
Рецензії	
Бойченко І. В., Мокляк М. М.— Філософія і соціальне пізнання	118
Лаврова Л. Ф., Римаренко Ю. І.— Інтернаціональна єдність радянського суспільства	122
Стогній І. П., Коровіна В. Г.— Дослідження інтересів колгоспного селян- ства	123
Колодний А. М. (Чернівці), Манько В. М.— Атеїзм як елемент духовної культури	125
Бичко І. В., Заїченко Г. А. (Дніпропетровськ)— Дослідження філософії І. Канта	128
Кримський С. Б., Мазепа В. І.— Генезис ідеології просвітництва у вітчиз- няній філософії	130
Бекешкіна І. Е.— Бібліографічний посібник	132
Наукове життя	
Фомиченко В. В.— Про вдосконалення організаційної структури Українського відділення Філософського товариства СРСР	134
Вітаємо з нагородою!	135
Наші автори	136

СОДЕРЖАНИЕ

Под знаменем пролетарского интернационализма. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Ширяев Ю. И.* — Становление социальной однородности труда. *Шимановский Д. С.* (Ровно) — Активная жизненная позиция строителя коммунизма. *Маноха А. Е.* — Возрастание роли народных масс в развитии социалистической культуры. К 100-ЛЕТИЮ РАБОТЫ Ф. ЭНГЕЛЬСА «АНТИ-ДЮРИНГ». *Головаха И. П.* — Ф. Энгельс о специфике, исторических типах и закономерностях развития морали. *Кузнецов В. И.* — Методологическое значение труда Ф. Энгельса «Анти-Дюринг» для развития категориального аппарата физического знания. ♦ *Вдовиченко Г. Г., Жмудский А. З.* — Естествознание и идеология. *Починок Б. В.* (Черновцы) — О предметно-практическом содержании понятия причинности. *Костюк Н. Т.* — Определение сущности жизни через ее основное противоречие. ♦ *Сирый В. П.* (Тернополь) — Производственные отношения как объект исследования исторического материализма. МАТЕРИАЛЫ XVI ВСЕМИРНОГО ФИЛОСОФСКОГО КОНГРЕССА. *Парнюк М. А.* — Мироззрение и наука. *Чалин М. Л.* (Москва) — Нормы и моральная ответственность личности. *Денисов В. В.* (Москва) — Проблемы гуманизации научно-технической революции в современной социально-философской мысли. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Ястребов И. Б.* (Москва) — Критика ревизионистских фальсификаций марксистско-ленинских принципов отношения к религии. *Смирнова Г. Е.* — (Ленинград) — «Философия техники» как форма апологетики капитализма. РЕЦЕНЗИИ. *Бойченко И. В., Мокляк Н. Н.* — Философия и социальное познание. *Лаврова Л. Ф., Римаренко Ю. И.* — Интернациональное единство советского общества. *Стогний И. П., Корovina В. Г.* — Исследование интересов колхозного крестьянства. *Колодный А. М.* (Черновцы), *Ман'ко В. М.* — Атеизм как элемент духовной культуры. *Бычко И. В., Заиченко Г. А.* (Днепропетровск) — Исследование философии И. Канта. *Крымский С. Б., Мазепа В. А.* — Генезис идеологии просветительства в отечественной философии. *Бекешкина И. Э.* — Библиографическое пособие. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Фомиченко В. В.* — О совершенствовании организационной структуры Украинского отделения Философского общества СССР. Поздравляем с наградой! НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

Under the Banner of Proletarian Internationalism. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOCIALIST WAY OF LIFE. *Shirjaev Ju I.* — Formation of Social Homogeneity of Labour. *Shimanovskij D. S.* (Rovno) — Active Life Position of the Builder of Communism. *Manokha A. E.* — Increase of the Role of Peoples Masses in the Development of Socialist Culture. ON THE CENTENARY OF THE WORK «ANTI-DURING» BY F. ENGELS. *Golovakha I. P.* — F. Engels on Specificity, Historical Types and Regularities of the Moral Development. *Kuznetsov V. I.* — Methodological Significance of the Work «Anti-During» by F. Engels for Development of the Categorical Apparatus of Physical Knowledge. *Vdovichenko G. G., Zhmudskij A. Z.* — Natural Science and Ideology. *Pochinok B. V.* (Chernovtsy) — On Subject-Practical Content of the Concept of Causality. *Kostjuk N. T.* — Definition of the Life Essence Through Its Main Contradiction. ♦ *Siryj V. P.* (Ternopol') — Relations of Production as an Object of Studies for Historical Materialism. MATERIALS OF THE 16TH ALL-WORLD PHILOSOPHICAL CONGRESS. *Parnjuk M. A.* — World Outlook and Science. *Chalin M. L.* (Moscow) — Norms and Moral Responsibility of the Personality. *Denisov V. V.* (Moscow) — Problems of Humanization of the Scientific and Technological Revolution in the Modern Sociophilosophical Thought Criticism of Bourgeois Ideology. *Jastrebov I. B.* (Moscow) — Criticism of Revisionist Falsifications of Marxist-Leninist Principles of Attitude to Religion. *Smirnova G. E.* (Leningrad) — «Philosophy of Technique» as a Form of the Capitalism Apologetics. REVIEWS. *Bojchenko I. V., Mokljak N. N.* — Philosophy and Social Knowledge. *Lavrova L. F., Rimarenko Ju. I.* — International Unity of the Soviet Society. *Stognij I. P., Korovina V. G.* — Studies of the Interests of Kolkhoz Peasantry. *Kolodnyj A. M.* (Chernovtsy), *Man'ko V. M.* — Atheism as an Element of Spiritual Culture. *Bychko I. V., Zaichenko G. A.* (Dnepropetrovsk) — Investigation of the J. Kant Philosophy. *Krymskij S. B., Mazepa V. I.* — Genesis of Enlightenment Ideology in Home Philosophy. *Bekeshkina I. E.* — A Bibliographic Hand-Book. SCIENTIFIC LIFE. *Fomichenko V. V.* — On Improvement of Organizational Structure of the Ukrainian Branch of the Philosophical Society of the USSR. Congratulations on the Occasion of Award. OUR AUTHORS.

Наша партія, а разом з нею — весь радянський народ, наші друзі й однодумці в усьому світі відзначають 75-річчя Другого з'їзду РСДРП, видатна історична роль якого визначається тим, що на ньому була заснована партія більшовиків — пролетарська партія нового типу, славна ленінська партія. Шлях, пройдений нашою партією, не має рівних в історії. З порівняно невеликої організації вона перетворилася на могутню, згуртовану, більш як шістнадцятимільйонну армію комуністів — правлячу партію першої в світі соціалістичної держави, стала авангардом усього радянського народу.

Побудована великим Ленініним як партія послідовних інтернаціоналістів, як складова частина міжнародної армії пролетарських революціонерів, Комуністична партія з честю несе прапор пролетарського інтернаціоналізму, збагачує і розвиває теорію і практику наукового комунізму, втілює у своїй діяльності принципи пролетарського інтернаціоналізму. «Наша партія, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у промові на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи у Берліні, — вірна великим ідеям пролетарського інтернаціоналізму... І зовнішня політика СРСР, спрямована на зміцнення справи миру і свободи народів, і наша внутрішня політика, яка має на меті побудову комунізму, відповідають не тільки корінним інтересам радянського народу, а й являють собою, ми в цьому переконані, наш вклад у загальну боротьбу комуністів усього світу за краще майбутнє людства»¹.

Складовою частиною єдиної партії комуністів, її бойовим, випробуваним загоном є Комуністична партія України, створена під керівництвом Володимира Ілліча Леніна у липні 1918 року в результаті об'єднання більшовицьких організацій України на Першому з'їзді Комуністичної партії України. На всіх історичних етапах Компартія України була і є надійною опорою Центрального Комітету КПРС у здійсненні генеральної лінії партії, активним провідником партійної політики. Славний шлях перемог, творення нового життя, пройдений Компартією України, народом Радянської України, визначні досягнення нашої республіки у братній сім'ї народів є наочним підтвердженням правильності марксистсько-ленінського вчення, ідей і принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Пролетарський інтернаціоналізм як один із головних принципів марксизму-ленінізму відіграє визначальну роль в усіх сферах діяльності нашої партії. КПРС дбає про дальшу теоретичну розробку наукових принципів пролетарського інтернаціоналізму, керується ними у своїй практично-політичній діяльності, повсякденно піклується про виховання радянських людей в дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму.

Живим втіленням ідей пролетарського інтернаціоналізму є побудоване в нашій країні зріле соціалістичне суспільство, в якому на основі зближення всіх класів і соціальних верств, юридичної і фактичної рівності всіх націй і народностей, їх братерського співробітництва скла-

¹ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес у Європі. К., 1976, с. 13.

лася нова історична спільність людей — радянський народ. У життєдіяльності зрілого соціалістичного суспільства гармонійно з'єднується національне й інтернаціональне — і це їх органічне з'єднання дістає вияв у всіх галузях економіки й культури, у політичному й громадському житті нашої країни, в утвердженні соціальної однорідності, у всебічному розквіті й зближенні радянських соціалістичних націй, в дальшому розвитку радянського, соціалістичного способу життя й духовному збагаченні радянської людини — патріота й інтернаціоналіста.

Концентрованим вираженням плідотворного впливу ідей пролетарського інтернаціоналізму стала нова Конституція СРСР, в обговоренні проекту якої взяло участь практично все доросле населення, представники всіх націй і народностей Радянської країни. Основний Закон СРСР у статті 36-й проголошує, що здійснення рівноправності громадян СРСР різних рас і національностей «забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, вихованням громадян у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР»². У Конституції єдиної багатонаціональної союзної держави дістали відображення й інтернаціоналістичні принципи державного устрою СРСР — соціалістичного федералізму, вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік.

У братерському союзі радянських соціалістичних республік, що уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності СРСР з метою спільного будівництва комунізму, «вперше в історії возз'єднав свої споконвічні землі, розправив богатирські плечі і піднявся до вершин економічного й духовного розвитку народ України, — відзначив член Політбюро ЦК КПРС перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький. — В єдиній союзній державі — його щаслива доля, його світле майбутнє»³. Завдяки перемозі Великого Жовтня, братній допомозі трудящих Росії, інших радянських республік український народ створив національну, справді суверенну Українську Радянську соціалістичну державу, піднявся до вершин економічного, соціального, політичного й духовного розвитку. Україна сьогодні — це рівна серед рівних республік СРСР. Динамічно, високими темпами розвивається її економіка — органічна частина єдиного народногосподарського комплексу радянської країни. Значно зросли фонди споживання, добробут населення республіки. Швидкими темпами розвивається житлове й соціально-культурне будівництво, сфера побутових послуг. До нових висот піднялася наука, збагатилася й розквітла культура, духовне життя народу Радянської України.

Величезним трудовим і політичним піднесенням зустріли трудящі України шістдесяту річницю Великого Жовтня, 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні. Понад 45 тисяч трудових колективів, більш ніж півтора мільйона трудівників завершили достроково виконання планів перших двох років п'ятирічки. Землероби України зібрали рекордний урожай зерна, цукрових буряків, інших сільськогосподарських культур.

Історичний досвід показує, що запорукою всіх успіхів українського радянського народу є випробуване керівництво ленінської Комуністич-

² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 17.

³ Під прапором Жовтня, по ленінському шляху. Доповідь товариша В. В. Щербицького на урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР. — «Радянська Україна», 1977, 6 листопада.

ної партії. Керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС, відчуваючи постійну допомогу і увагу Політбюро ЦК КПРС, Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, Комуністична партія України вдосконалює організаторську й політичну роботу серед трудящих, спрямовує їх зусилля на здійснення величних планів комуністичного будівництва, дальший розквіт і зміцнення могутності Союзу РСР.

Знаменною віхою в історії становлення і розвитку Української Радянської Соціалістичної Республіки був Перший з'їзд більшовицьких організацій України, що проголосив створення Комуністичної партії України. Як підкреслюється у постанові Центрального Комітету Компартії України «Про 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні», I з'їзд КП(б)У продемонстрував високу свідомість і принциповість комуністів, глибоке розуміння ними свого інтернаціонального обов'язку. Він завершив процес об'єднання більшовицьких організацій України. Комуністична партія України утворилась на основі лєнінських ідеологічних, організаційних і тактичних принципів як одна з організацій єдиної РКП(б), як її бойовий загін⁴. Утворення Комуністичної партії України було виявом інтернаціональної сутності марксизму-лєнінізму, результатом наполегливої керівної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу.

Пролетарський інтернаціоналізм — один із найважливіших принципів марксистсько-лєнінської теорії і політики. Він проймає всю систему наших політичних, правових, моральних, естетичних і наукових поглядів і уявлень. Висунутий і обґрунтований К. Марксом і Ф. Енгельсом принцип пролетарського інтернаціоналізму є одним з головних принципів стратегії і тактики всього міжнародного робітничого руху. «Ми доб'ємося великої мети, до якої прагнемо, — писав К. Маркс, — коли ми міцно закріпимо серед усіх робітників у всіх країнах цей животворний принцип»⁵.

Спираючись на досвід міжнародного робітничого руху, на революційно-перетворюючу діяльність робітничого класу, трудящих нашої країни, В. І. Лєнін розвинув далі ідеї і принципи пролетарського інтернаціоналізму. З особливою силою В. І. Лєнін підкреслював творчий, революційний характер пролетарського інтернаціоналізму, його класову непримиренність до націоналістичної ідеології буржуазії. Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм В. І. Лєнін розглядав як «два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають дві політики (більше того: два світогляди) в національному питанні»⁶.

Пролетарський інтернаціоналізм виник і сформувався як вияв спільності класових інтересів пролетарів усіх країн, як результат усвідомлення ними класового становища і революційних завдань міжнародного робітничого класу. З утворенням Радянського Союзу, з виникненням і зміцненням світової системи соціалізму пролетарський інтернаціоналізм набув нової якості — і виявляє себе як інтернаціоналізм соціалістичний, як характерна риса життєдіяльності соціалістичного суспільства. Соціалістичний інтернаціоналізм виражає історично нові відносини між націями, між соціалістичними країнами. Він є невід'ємною ознакою світогляду, що панує в цих країнах, практичної перетворюючої діяльності трудящих мас за соціалізму.

⁴ Див.: У ЦК Компартії України. Про 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні. — «Радянська Україна», 1977, 27 листопада.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 152.

⁶ Лєнін В. І. Повне зібр. творів, т. 24, с. 120.

Внаслідок величезної політичної, організаторської, виховної діяльності Комуністичної партії інтернаціоналізм в нашому суспільстві перетворився на глибокі переконання, в норму поведінки мільйонів і мільйонів радянських людей усіх націй і народностей.

У результаті втілення в життя принципів марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму в нашій країні склалась нова історична, соціальна й інтернаціональна спільність людей — радянський народ. Це нове соціальне утворення стало можливе тільки за соціалізму і є законним виявом діяння законів життєдіяльності й розвитку радянського суспільства, формування й розвитку людських спільностей, удосконалення суспільних і, зокрема, міжнаціональних відносин в умовах зрілого соціалізму. У ході комуністичного будівництва воно всемірно розвивається, виявляючи об'єктивну тенденцію до максимального зближення всіх соціальних груп нашого суспільства, всіх соціалістичних націй.

Соціалістична інтернаціоналізація сприяє всебічному розвитку націй, їх взаємозбагаченню. Розквіт соціалістичних націй ґрунтується на всемірному розвитку їх соціалістичної економіки, суспільних відносин, державності, культури, тобто тих сторін життєдіяльності суспільства, які є спільними для всіх соціалістичних націй.

Процес інтернаціоналізації, посилення рис, спільних соціалістичним націям, дедалі більше посилюється в зрілому соціалістичному суспільстві. Як відзначає товариш Л. І. Брежнев, «чим інтенсивніший економічний і соціальний розвиток кожної з національних республік, тим виразніше виявляється там процес інтернаціоналізації всього нашого життя»⁷. Соціалістичне господарство нашої країни становить єдиний народногосподарський комплекс. Значна частина продукції, що випускається в СРСР, втілює в собі працю багатьох колективів з різних областей нашої країни. На основі економічного співробітництва радянських республік відбувається вирівнювання рівнів їх економічного розвитку і соціальної структури націй, забезпечується оптимальне поєднання національних інтересів союзних республік і загальносоюзних інтересів. Постійне врахування як загальних інтересів всього Радянського Союзу, так і інтересів кожної з республік, що його складають — така суть політики партії в цьому питанні.

Яскраво, наочно інтернаціоналістична політика КПРС виявляється в економічній стратегії партії, в грандіозних планах десятої п'ятирічки, що є програмою розвитку всіх республік, всіх націй і народностей, які утворюють нашу велику соціалістичну Вітчизну. Як підкреслив товариш Л. І. Брежнев, «економічний і соціальний прогрес радянського суспільства — це прогрес Російської Федерації, України і Казахстану, Білорусії і Молдавії, республік Середньої Азії, Прибалтики, Закавказзя. Єдиний господарський організм, що склався в межах усїєї країни, — це міцна матеріальна основа дружби і співробітництва народів»⁸.

Вираженням послідовно інтернаціоналістського характеру політичної системи нашого суспільства є втілення в життя принципів державного устрою СРСР, взаємовідносини республік, автономних країв і областей, що входять у нього. З перших днів утворення Радянської держави Комуністична партія, В. І. Ленін визначили два основні напрями в галузі національної політики — розвиток національної державності народів країни, з одного боку, і всемірне зміцнення союзу радянських республік — з другого.

⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 4. К., 1974, с. 57.

⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 51—52.

Яскравим підтвердженням правильності й життєвості марксистсько-ленінських принципів державного будівництва, які передбачають розвиток союзної державності і національної державності республік у їх нерозривній єдності на основі принципів демократичного централізму і соціалістичного федералізму, дальшого вдосконалення соціалістичної демократії, стало всенародне обговорення, одностайне схвалення і прийняття нової Конституції УРСР. Основний Закон нашої республіки, що має за політико-правову основу Союзу Конституцію і є невід'ємною складовою частиною єдиної системи конституційного законодавства СРСР, заснований на ленінських інтернаціоналістських принципах, втілює в собі ідеї В. І. Леніна про національно-державне будівництво, справжній демократизм соціалістичної конституції, її корінні переваги перед конституцією буржуазною. В ньому глибоко проведений принцип спадкоємності, органічно властивий нашому конституційному будівництву. Як підкреслив у заключному слові на сесії Верховної Ради УРСР товариш В. В. Щербицький, «кожний рядок, кожне слово нашої Конституції звірені з основоположними ідеями марксизму-ленізму — великого всеперемагаючого інтернаціонального вчення, з принципами і положеннями Конституції СРСР... Органічний, нерозривний зв'язок Конституції республіки з Основним Законом Країни Рад є відображенням єдності політичної і економічної системи, єдності соціальної основи нашої держави, непорушної ідейно-політичної єдності радянського народу, його монолітної згуртованості навколо рідної Комуністичної партії»⁹.

Благотворний вплив братерської дружби радянських народів наочно виявляється в обміні духовними цінностями, у взаємозбагаченні національних культур. В умовах комуністичного будівництва національні культури народів СРСР дістали небачені досі можливості для свого розвитку. Разом з тим безперечним є й те, що провідним у національних культурах народів СРСР є їх загальнорадянський, соціалістичний, інтернаціональний зміст. І чим більшого розмаху набуває комуністичне будівництво, тим більше зближуються на цій основі національні культури.

Особливе значення для зближення соціалістичних націй, їхніх культур має російська мова, яку всі нації і народності нашої країни обрали як засіб інтернаціонального спілкування і співробітництва. «Російська мова, — відзначав товариш Л. І. Брежнев у привітанні «Учасникам III Міжнародного конгресу викладачів російської мови і літератури», — є засобом спілкування багатомільйонного і багатонаціонального радянського народу, набуває дедалі більшого поширення серед народів світу. Вона сприяє вкладові нашої країни у скарбницю світової культури і відкриває доступ до духовних багатств світової цивілізації радянським людям і народам інших країн»¹⁰.

Партія завжди надавала й надає великого значення справі утвердження у свідомості радянських людей, насамперед молоді, високого почуття загальнонаціональної гордості, ідей радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Цій благородній справі підпорядкована вся виховна робота партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, трудових колективів, сім'ї і школи.

Соціалістичний інтернаціоналізм — невід'ємна риса радянського, соціалістичного способу життя. Він зримо втілюється в житті і діяльності

⁹ «Радянська Україна», 1978, 22 квітня.

¹⁰ «Радянська Україна», 1976, 24 серпня.

кожної радянської людини, пронизує всі сфери життєдіяльності соціалістичного суспільства. Вихована партією радянська людина завжди була палким патріотом, безмежно відданим справі комуністичного будівництва в нашій країні, послідовним інтернаціоналістом, свідомим і активним учасником всесвітнього революційного комуністичного руху. Як підкреслює товариш В. В. Щербицький, «радянський спосіб життя з'єднав воедино поняття патріотизму і інтернаціоналізму. Загальнонаціональна гордість радянських людей — це багате за своїм змістом почуття, яке глибше і ширше природних національних почуттів кожного з народів, які складають наш братерський союз. Воно увібрало в себе все краще, що створене працею і творчим генієм мільйонів і мільйонів радянських людей»¹¹.

У братній сім'ї народів СРСР величезних успіхів досяг український народ. Свобода і незалежність Радянської України, її небачений розквіт — все це стало реальністю завдяки послідовному втіленню в життя Комуністичною партією ленінської інтернаціональної політики, заповіданої В. І. Леніном єдності дій пролетарів великоруських і українських завдяки героїзму і самовідданості, визначним трудовим успіхам всього радянського народу. Як підкреслив у доповіді «Про проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки і підсумки його всенародного обговорення» товариш В. В. Щербицький, «на історичному досвіді будівництва соціалізму і комунізму, на фактах повсякденного життя ми переконуємося в тому, що свобода, щастя, успіхи українського народу можливі тільки в єдиному і могутньому Союзі РСР. І ми будемо робити все для зміцнення нашої Союзної держави. Така непохитна воля всього українського народу»^{11а}.

Велику роль у зміцненні цієї єдності відіграли рішення Першого з'їзду Компартії України, глибоко пройняті ленінськими ідеями пролетарського інтернаціоналізму, непримиренністю до різного роду «лівокомуністичних» і націонал-сепаратистських претензій, спрямованих на підірвання єдності партії. З'їзд твердо заявив, що ні одне з завдань, які стоять перед комуністами України, «не може бути правильно поставлене й розв'язане без зв'язку з тактикою Російської партії»¹². Величезне значення для дальшого зміцнення братерської дружби українського й російського народів, усебічного розвитку й розквіту Радянської України мала резолюція з'їзду «Україна і Росія», в якій дістало своє відображення прагнення українського народу до дальшого згуртування з російським народом, з його революційним авангардом у боротьбі проти внутрішньої контрреволюції й іноземної інтервенції. Під керівництвом Комуністичної партії робітничий клас, трудящі України зломали опір експлуататорів, розгромили контрреволюціонерів і інтервентів, відстояли завоювання Великого Жовтня. Повного ідейного й політичного краху зазнали люті вороги українського народу — українські буржуазні націоналісти. Викинуті нашим народом геть, вони знайшли притулок у закордонних підірваних антикомуністичних і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь товариша В. В. Щербицького на сесії Верховної Ради УРСР 19 квітня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 20 квітня.

¹¹ Щербицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. М., 1977, с. 47.

^{11а} Про проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь товариша В. В. Щербицького на сесії Верховної Ради УРСР 19 квітня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 20 квітня.

¹² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. К., 1976, с. 23.

українські буржуазні націоналісти, марні. «Український народ, як і всі радянські люди,— підкреслив товариш В. В. Щербицький у промові на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю утворення СРСР,— з презирством відкидає жалюгідні спроби імперіалістів та їх націоналістичних підспівувачів посяти недовір'я і ворожнечу між народами нашої країни, підірвати монолітну єдність радянського суспільства»¹³. Трудящі Радянської України, як і всі радянські люди, є активними провідниками марксистсько-ленінської ідеології, наукового світогляду; вони щиро віддані ідеям соціалістичного інтернаціоналізму й усіляко піклуються про зміцнення дружби й братерства між усіма народами, націями й народностями СРСР.

Зростання міжнародного авторитету реального соціалізму, переможне поширення у світі ідей пролетарського інтернаціоналізму, прагнення трудящих до дальшого зміцнення їхньої класової, інтернаціоналістської згуртованості, до концентрації сил мільйонів борців проти експлуатації і гноблення за революційне оновлення світу викликає страх у експлуаторів. Реакція поряд з відвертою протидією, насадженням і роздмуханням націоналізму й шовінізму намагається вести боротьбу проти пролетарського інтернаціоналізму й приховано, маскуючи свої справжні інтереси й наміри під машкарою псевдо-інтернаціоналістської фразеології. Цей підступний маневр був розкритий і підданий нищівній критиці В. І. Леніним, який підкреслював: необхідно наполегливо й послідовно розвінчувати «інтернаціоналістичну» демагогію буржуазних ідеологів і політиків. «...Обов'язок пролетарської партії протипоставити з усією ясністю, точністю, виразністю інтернаціоналізм на ділі інтернаціоналізмові на словах»¹⁴.

В. І. Ленін вів непримиренну боротьбу проти спотворення пролетарського інтернаціоналізму, проти його ревізії як справа, так і «зліва». Він підкреслював, що — на відміну від дрібнобуржуазного націоналізму, який проголошує інтернаціоналізмом визнання рівноправності націй і тільки, але який поряд з цим зберігає і всіляко підтримує національний егоїзм і обмеженість,— пролетарський інтернаціоналізм не тільки виступає за послідовну реалізацію права націй на самовизначення, а й вимагає «підпорядкування інтересів пролетарської боротьби в одній країні інтересам цієї боротьби у всесвітньому масштабі»¹⁵.

Дбати про неухильне додержання принципів пролетарського інтернаціоналізму — значить піклуватися про дальший успішний розвиток і розгортання світового революційного процесу. Тому радянські комуністи, як підкреслив у Звіті ЦК КПРС XXV з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев, вважають «захист пролетарського інтернаціоналізму священним обов'язком кожного марксиста-ленінця»¹⁶. Відмовитися від пролетарського інтернаціоналізму, як до цього закликають деякі діячі, що проголошують його «застарілим»,— означало б позбавити комуністичні партії і взагалі робітничий рух могутньої і випробуваної зброї, зробити хорошу послугу нашому класовому противнику.

Яскравим виявом пролетарського інтернаціоналізму є відносини між країнами світової соціалістичної співдружності, у розвитку яких по-новому виявляється й діалектика інтернаціонального й національного у житті народів. Розквіт економіки й культури, збагачення громадського й політичного життя, дальше зміцнення державного су-

¹³ Матеріали спільного урочистого засідання ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, с. 22.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 31, с. 164.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 157.

¹⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 35.

веренітету кожної з соціалістичних націй відбувається мірою того, як усе тіснішими стають їхні взаємні зв'язки, зростає питома вага елементів спільності у їхній політиці, економіці, в духовному житті, мірою вирівнювання рівнів їхнього розвитку й інтенсифікації останнього.

Вся політична діяльність КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій ґрунтується на глибоко науковому розумінні закономірностей сучасного суспільного розвитку, процесу широкої інтернаціоналізації суспільного життя за соціалізму, на переконаності у правильності положень і принципів, що їх висуває марксистсько-ленінська наука, яка плідно й наполегливо вивчає актуальні проблеми пролетарського інтернаціоналізму, дає всебічно обґрунтовані теорією висновки й рекомендації щодо організації й проведення політичної і виховної діяльності партії. КПРС постійно дбає про дальший розвиток досліджень з питань національних відносин і пролетарського інтернаціоналізму, висуває перед вченими нові питання, накреслює нові актуальні напрями, у яких розгортаються інтенсивні наукові розробки. Перед суспільствознавцями стоять нині завдання поглибленого вивчення ленінської теоретичної спадщини в галузі національного питання, всебічної і глибокої розробки теоретичних проблем пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, дослідження закономірностей розвитку національних відносин, викриття ревізіоністських концепцій національного питання, критики буржуазно-націоналістичних фальсифікацій розвитку націй і національних відносин за соціалізму.

Дальше розгортання наукових розробок питань розвитку національних відносин, пролетарського інтернаціоналізму партія розглядає як важливу передумову творчого розвитку наукового комунізму — теоретичної бази реального соціалізму, наукового обґрунтування будівництва комунізму.

* * *

В статье рассматриваются актуальные проблемы пролетарского интернационализма как важнейшего теоретического, политического и идеологического принципа марксизма-ленинизма, раскрывается его определяющая роль во всемерном развитии, расцвете и сближении социалистических наций, в дальнейшей консолидации всех движущих сил мирового революционного процесса.

Ю. І. ШИРЯЄВ

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ОДНОРІДНОСТІ ПРАЦІ

В умовах розвинутого соціалізму відбуваються глибокі зміни в характері і змісті праці членів суспільства, зумовлені розгортанням науково-технічної революції і дальшим удосконаленням соціалістичних суспільних відносин. Одним з найважливіших напрямів розвитку праці в умовах соціалізму і будівництва комунізму є формування її соціальної однорідності.

На сучасному етапі розвитку Радянської країни, як підкреслювалося на XXV з'їзді КПРС, зростає потреба в поглибленому дослідженні тенденцій розвитку нашого суспільства, його продуктивних сил. «Сюди належать, наприклад, характер і зміст праці в умовах зрілого соціалізму...»¹

За 60 років з часу перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції відбулися колосальні зміни в усіх сферах суспільного життя. Нова Конституція СРСР закріпила побудову розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР і намітила основні завдання будівництва комунізму. В Конституції дана докладна характеристика соціалістичної праці, вона визначена як вільна від експлуатації праця, як джерело суспільного багатства, добробуту народу і кожної радянської людини. В розгорнутому вигляді сформульовано гарантоване право громадян на працю, їх обов'язок сумлінно трудитися.

Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР, Голова Конституційної комісії товариш Л. І. Брежнев у доповіді «Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік» на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1977 року, характеризуючи особливості нової Конституції, підкреслив, зокрема, наявність у радянських людей широких соціально-економічних прав. Причому, зміст цих прав значно збагатився, а їх матеріальні і правові гарантії зросли. Це насамперед стосується права на працю — одного з найважливіших, життєво необхідних для людини і суспільства прав.

Товариш Л. І. Брежнев на сьомій позачерговій сесії Верховної Ради СРСР 4 жовтня 1977 р. зазначив, що під час обговорення проекту Конституції найбільша кількість пропозицій стосувалася питання про роль праці при соціалізмі. Радянські люди прагнули «яскравіше показати в Конституції характер нашого суспільства як суспільства трудящих»². Це прагнення відображає той факт, що соціалістична праця міцно зблизила радянських людей, трудівників нового суспільства.

Важливе значення для переростання соціалізму в комунізм має положення Конституції, в якому перед Радянською державою ставиться завдання: поєднуючи матеріальні і моральні стимули, заохочуючи новаторство, творче ставлення до праці, сприяти перетворенню праці у пер-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81.

² Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. К., 1977, с. 6.

шу життєву потребу кожної радянської людини. Здійснення цього завдання сприятиме і дальшому неухильному утвердженню соціальної однорідності праці.

Праця завжди, в тому числі за соціалізму, має дві різні невід'ємні сторони — технологічну і соціальну. Процес праці включає доцільну діяльність, або саму працю, предмет праці і засоби праці. Взаємозв'язок і взаємодія цих моментів утворюють технологічну сторону праці. К. Маркс зазначає: «Технологія розкриває активне відношення людини до природи, безпосередній процес виробництва життя людини»³. У ході історичного розвитку технологія праці, особливо під впливом прогресу в засобах виробництва, неухильно удосконалюється.

Водночас такою ж невіддільною стороною праці виступає її соціальна, суспільна форма. Праця, взята незалежно від суспільних умов, у яких вона здійснюється як продуктивна діяльність людини, «позбавлена всякої суспільної форми», є, за словами К. Маркса, «простий привид», «не що інше, як абстракція, і як така взагалі не існує»⁴. Реальна праця завжди має певну суспільну форму. В. І. Ленін також підкреслював у праці таку її найважливішу сторону, як «суспільна форма праці»⁵.

Соціальна форма праці визначається тими суспільними умовами, в яких вона здійснюється, або, як говорив В. І. Ленін, суспільним устроєм праці. Елементами соціальної форми праці є власність на засоби виробництва, організація і оплата праці, умови праці.

В основі двох сторін праці (технологічної і соціальної) лежить відповідний спосіб виробництва. Технологічна і соціальна сторони праці перебувають у тісній діалектичній взаємодії, проте розвиток кожної з них має свою специфіку. Розуміння природи технологічної і соціальної сторін праці дає можливість правильно визначити той аспект, в якому відбувається становлення соціальної однорідності праці.

Технологічний зміст праці надзвичайно різноманітний. Кожна галузь, кожна професія має свої особливості. У процесі розгортання науково-технічної революції, будівництва комунізму галузева і професійна різноманітність праці зростає. Це засвідчує той факт, що в 1939 р. в СРСР налічувалося 18,5 тис. занять, в 1959 р. — вже понад 27,6 тис., а в 1970 р. — близько 29 тис.⁶

Водночас зі зростанням професійної спеціалізації відбувається певна універсалізація трудових функцій частини працівників. Ця універсалізація дає можливість здійснювати в разі потреби взаємозамінюваність робітників, суміщення професій, функцій і операцій, забезпечує завдяки цьому підвищення продуктивності праці, сприяє всебічному розвитку особи. Однак частка робітників, що суміщують професії, в промисловості СРСР невелика, вона становить не більше 5% загальної чисельності робітників⁷. Суміщення професій робітниками досягає найбільшого ефекту на рівні бригади і в цьому напрямі його слід поширювати і далі. Але домінуючу тенденцію розвитку і вдосконалення праці в умовах зрілого, розвинутого соціалізму становить все ж професійна спеціалізація.

Не випадково в новій Конституції СРСР в статтю про гарантоване право на працю включено доповнення про право на вибір професії, роду занять і діяльності відповідно до покликання, професійної підготов-

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 355.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 350.

⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 7, с. 43.

⁶ Див.: Суслєв В. Я. Труд в условиях развитого социализма. Л., 1976, с. 118.

⁷ Див.: Довба А., Маслов В., Овчинников В. Разделение труда в условиях научно-технического прогресса. — «Социалистический труд», 1976, № 4, с. 72.

ки, освіти та з урахуванням суспільних потреб. Пояснюючи необхідність такого доповнення, товариш Л. І. Брежнев зазначав: «Ми це можемо тепер гарантувати громадянам тому, що створили економіку, яка пред'являє не тільки стабільно зростаючий, а й все більш різнобічний попит на робочу силу, на спеціалістів. Ми можемо гарантувати це право і тому, що створили високорозвинуту систему загальної і спеціальної освіти, професійного навчання, підвищення кваліфікації»⁸.

В умовах високої професіоналізації праця відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти є одним з найважливіших чинників забезпечення ефективності виробництва та інших сфер трудової діяльності. Разом з тим, вибір професії і занять громадянами відповідно до їх здібностей і підготовки має поєднуватися з урахуванням потреб суспільства в певних видах праці. Без цього неможливий плано-мірний, пропорційний розвиток народного господарства.

Якщо професійний розвиток праці характеризується поглибленням диференціації, то соціальний характер праці в умовах соціалізму має іншу тенденцію розвитку.

З перемогою соціалізму на основі суспільної власності на засоби виробництва, розподілу за працею, широкої участі трудящих в управлінні виробництвом і державою, комуністичного виховання людей соціалістична праця стає неподільно пануючою. Вона вільна від експлуатації, є працею на себе, на своє суспільство, має колективний, плано-мірний характер. Вперше в історії праця стає не тільки засобом до життя, але й справою честі і героїства. Як зазначається в Конституції СРСР, сумлінна праця в обраній галузі суспільно корисної діяльності є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина СРСР. Для соціалістичної праці характерне масове новаторство, ініціативність, творче ставлення до роботи.

Разом з тим, за соціалізму зберігаються соціальні відмінності в праці, зумовлені наявністю двох форм суспільної власності, поділом праці на фізичну і розумову, промислову і сільськогосподарську, кваліфіковану і некваліфіковану, організаторську і виконавську, складну і просту. Ці відмінності в суспільному поділі праці успадковані від старого ладу і потребують тривалого часу для подолання.

Як уже зазначалось, одним із найважливіших напрямів розвитку праці в умовах зрілого соціалізму є зростання її соціальної однорідності.

В нашій науковій літературі є різні погляди щодо досягнутого рівня соціальної однорідності праці за соціалізму. Більшість дослідників вважає, що праця в соціалістичному суспільстві ще не є цілком соціально однорідною, хоча в ній і сталися зміни в цьому напрямі⁹. Загалом з цим можна погодитись, проте такий підхід ще не достатній для конкретного розуміння соціального стану праці за соціалізму.

Існують й інші думки з цього питання. Даючи соціальну характеристику праці трудівників соціалістичного суспільства, Я. Кронрод пише, що за соціалізму спостерігається суперечність між працею суспільства, тобто урівненою середньою працею, в якій її соціальна неоднорідність затушкована, з одного боку, та індивідуальною і колективною працею,

⁸ Брежнев Л. І. Историчний рубіж на шляху до комунізму. К., 1977, с. 18.

⁹ Див.: Проблемы изменения социальной структуры советского общества. М., 1968, с. 187; Чангли И. И. Труд. М., 1973, с. 32; Труд и коммунизм. Октябрьские чтения. М., 1974, с. 154—155, 157; Диалектика экономического и социального при переходе к коммунизму. Рязань, 1974, с. 104—107; Характерные черты и особенности развитого социалистического общества. К., 1976, с. 58; Марков Н. В. Социалистический труд и его будущее. М., 1976, с. 7, 116.

тобто особливими різновидами саме соціально неоднорідної праці, з другого ¹⁰.

З таким категоричним твердженням про соціальну неоднорідність праці за соціалізму погодитись, безперечно, не можна. Соціальна неоднорідність праці існувала і за капіталізму, і в перехідний від капіталізму до соціалізму період. Я. Кронрод не враховує соціального зближення праці, яке відбулося внаслідок побудови соціалізму в СРСР. Він виходить з помилкової думки, що нібито соціалістична власність шяк не впливає на становлення соціальної однорідності праці, а використання різних за технічним рівнем засобів виробництва в процесі трудової діяльності робить працю соціально неоднорідною.

А. І. Пашков піддав справедливій критиці погляди Я. Кронрода з цього питання. Гадаємо, він правий, коли критикує думки Я. Кронрода щодо соціальної неоднорідності праці за соціалізму, але й сам припускається неточності, коли категорично стверджує, ніби праця всіх трудящих в соціалістичному суспільстві вже тепер є соціально однорідною. Виходячи з соціальної однорідності двох форм соціалістичної власності, він пише: «... праця всіх трудящих у нас є соціально однорідною, соціалістичною працею». В зв'язку з цим, підкреслює А. І. Пашков, «треба говорити про істотні відмінності у праці трудівників державних підприємств і колгоспників, про істотні відмінності між працею фізичною і розумовою, а не про «соціальну неоднорідність цих різновидів праці» ¹¹.

Щодо відмінностей між важкою і більш легкою, машинною і ручною, високомеханізованою і менш механізованою, кваліфікованою і некваліфікованою, промисловою і сільськогосподарською працею, то тут, на його думку, «треба мовити про відмінності у праці, не забуваючи, що ці відмінності стосуються конкретної праці і не стосуються суспільно-виробничих відносин людей з приводу засобів виробництва» ¹². Але насправді не всі з перелічених відмінностей у праці мають тільки технологічний зміст. Відмінності між кваліфікованою і некваліфікованою, промисловою і сільськогосподарською працею мають, безперечно, і соціальний характер. А. І. Пашков убачає в соціалістичній власності єдиний чинник, який зумовлює соціальну однорідність праці і не надає значення іншим чинникам. Але з таким розумінням характеру праці за соціалізму також не можна погодитися. Воно спрощує і огрублює дійсність.

Наведені погляди на становлення соціальної однорідності праці в умовах соціалізму і будівництва комунізму свідчать про те, що розв'язання цього питання потребує об'єднання зусиль багатьох спеціалістів.

На нашу думку, праця членів соціалістичного суспільства є соціально однорідною не повністю, не в усьому обсязі, а лише в основних рисах. Відсутність експлуатації, планомірність, товариське співробітництво і взаємодопомога та ін. є спільними для праці всіх трудівників соціалістичного суспільства. У цьому розумінні їхня праця соціально однорідна. Але за соціалізму — історично першої фази комуністичної формації, ще наявні істотні відмінності у фізичній і розумовій, промисловій і сільськогосподарській, кваліфікованій і некваліфікованій праці та ін.

Отже, працю за соціалізму не можна характеризувати тільки як соціально різнорідну або лише як соціально однорідну. Вона має елементи тієї і другої, характерну особливість її становить відсутність антагоністичної різнорідності і прогресуюче переважання соціальної однорідності.

¹⁰ Кронрод Я. А. Законы политической экономии. М., 1966, с. 388.

¹¹ Пашков А. И. О собственности на средства производства, классах, социальных группах и о характере труда при социализме.— В кн.: Актуальные проблемы экономической теории. М., 1973, с. 44.

¹² Там же, с. 45.

Як же визначити соціалістичну працю з погляду характеристики ступеня її соціальної однорідності? На нашу думку, її слід кваліфікувати як соціально однотипну.

Поняття «однорідний» і «однотипний» є однопорядковими, але не тождисними, мають спільні і відмінні риси. Обидва вони характеризують сутність предметів або явищ. Поняття «однотипність» охоплює низку близьких сутностей або одну сутність на різних рівнях розвитку, тоді як поняття «однорідність» стосується однієї вже зрілої сутності. Це означає, що однотипність поряд зі спільністю основного змісту передбачає істотні відмінності, тобто наявність різних істотних ознак в явищах, що належать до одного спільного типу, а однорідність виключає такі істотні відмінності.

Досягнення соціальної однорідності відбувається через утвердження соціальної однотипності, з якої у процесі дальшого розвитку утворюється однорідність.

Діалектика переростання однотипності в однорідність цілком властива і переростанню соціалістичної праці в комуністичну. Зміна характеру праці з переходом від соціалізму до комунізму, формування ознак її соціальної однорідності опосередковане переростанням соціалістичних виробничих відносин в комуністичні. Оскільки в основі розвитку виробничих відносин лежить зростання і вдосконалення продуктивних сил, розвиток продуктивних сил також опосередковує становлення нової праці.

К. Маркс, характеризуючи працю в комуністичному суспільстві, писав, що члени цього союзу вільних людей «працюють спільними засобами виробництва і планомірно витрачають свої індивідуальні робочі сили як одну суспільну робочу силу»¹³. В цьому положенні схарактеризовані важливі ознаки соціальної однорідності праці.

Основною і найважливішою ознакою соціально-однорідної праці є суспільна власність на засоби виробництва. Тільки тоді, коли всі члени суспільства працюють з допомогою спільних засобів виробництва і не мають приватної власності, вони не можуть експлуатувати один одного, навпаки — вони працюють спільно, на загальну користь, а їхня праця набуває соціальної спільності, певну соціальну однорідність.

Однак, суспільна власність — ще не достатня умова для того, щоб праця була спільною в масштабі всієї країни. Конче потрібна ще планомірна організація праці трудящих. Планування суспільної праці — це засноване на врахуванні наявних багатств і трудових ресурсів визначення перспективних і поточних завдань зростання виробництва матеріальних і культурних благ, розподіл цих благ відповідно до розвитку суспільної праці. Завдяки цьому планомірна організація праці надає суспільній власності реального життя, а праці — дійсно суспільного характеру.

Отже, важливою ознакою соціально однорідної праці є спільна трудова діяльність всіх громадян, зумовлена суспільною власністю на засоби виробництва і планомірною організацією суспільної праці.

Спільною була і праця в окремих осередках — первісних общинах, селянських сім'ях, кооперативних підприємствах робітників тощо¹⁴, які існували у докомуністичних формаціях. Відмітними ознаками безпосередньо суспільної праці членів цих осередків було те, що вона здійснювалася з допомогою спільних для даного осередка засобів виробництва і функціонувала під його колективним керівництвом. Ці визначення праці притаманні і праці членів комуністичного суспільства, тільки в мас-

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 86.

¹⁴ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 86; 320—321; т. 20, с. 302; т. 25, ч. 1, с. 91, 396.

штабі всієї суспільної системи. Але це «тільки» надає спільній праці при комунізмі нового якісного стану — соціально-однорідного характеру.

В межах окремих осередків праця їх членів може бути соціально однорідною, але в масштабі усіх осередків, які не мають спільних засобів виробництва, єдиного планового керівництва, праця такою бути не може. Ф. Енгельс, критикуючи проект суспільного устрою, запропонований Дюрінгом, який обстоював ідею федерації господарських комун, показав, що в умовах панування права власності окремих комун на засоби праці неодмінно «існуюватимуть багаті і бідні господарські комуні»¹⁵. Внаслідок цього праця в різних комунах буде соціально неоднорідною.

І навпаки, праця в усіх осередках, об'єднана єдиною власністю на засоби виробництва, єдиним плановим керівництвом, стає спільною, безпосередньою суспільною, здійснюваною в масштабі всього суспільства, набуває завдяки цьому соціально однорідного характеру.

Історичний досвід показує, що суспільна власність на засоби виробництва виникає після перемоги соціалістичної революції у формі державної власності. Окремими острівцями суспільної власності у цей час є також кооперативні господарства¹⁶. Поряд з цим зберігаються в значних розмірах одноосібні господарства селян, ремісників та ін. дрібних виробників, а також невелика частина дрібних і середніх капіталістичних підприємств¹⁷. Праця трудящих в перелічених господарствах аж ніяк не однорідна з соціального боку. Таке становище зберігається протягом всього перехідного періоду від капіталізму до соціалізму.

На першій фазі комунізму, за соціалізму, неподільно панують дві форми суспільної власності на засоби виробництва — державна (загальнонародна) і кооперативна, колгоспна. Вони соціально однотипні за своїм характером, але відрізняються за рівнем усупільнення засобів виробництва. У першій воно здійснюється у масштабі всього суспільства, а в другій — у масштабі окремих господарств.

На основі двох форм суспільної власності виникають дві однотипні форми спільної праці: об'єднана в масштабі всієї держави (її В. І. Ленін називав комуністично об'єднаною) і спільна праця в масштабі окремих кооперативних господарств.

Про працю в державному секторі В. І. Ленін писав в 1919 році: «Праця об'єднана в Росії комуністично остільки, оскільки, по-перше, скасована приватна власність на засоби виробництва, і оскільки, по-друге, пролетарська державна влада організує в загальнонаціональному масштабі велике виробництво на державній землі і в державних підприємствах, розподіляє робочі сили між різними галузями господарства і підприємствами, розподіляє масові кількості належних державі продуктів споживання між трудящими»¹⁸.

З цього випливає, що праця в державному секторі є комуністично об'єднаною, бо ґрунтується на загальнонародній власності на засоби виробництва і планомірно організується в масштабі суспільства. Але вся суспільна праця ще не є цілком комуністично об'єднаною, оскільки загальнонародна власність не охоплює всіх засобів виробництва, а безпосередня організація праці з боку суспільства поширюється ще не на

¹⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 283.

¹⁶ В СРСР в 1928 р. колективні господарства об'єднували 1,7% селянських дворів (Народное хозяйство СССР. 1922—1972. М., 1972, с. 215).

¹⁷ Ще в 1928 р. в СРСР було близько 14% робітників, зайнятих в приватному секторі народного господарства. Див.: Курьлев Н. Е. Преодоление существенных различий между умственным и физическим трудом — проблема строительства коммунизма. М., 1963, с. 88.

¹⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 39, с. 256—257.

всіх трудящих. Частина засобів виробництва належить кооперативно-колгоспним підприємствам, в яких праця хоч і становить невід'ємний елемент всього суспільства, але безпосередньо організується самими цими підприємствами.

Державні підприємства є, за визначенням В. І. Леніна, «підприємствами послідовно-соціалістичного типу»¹⁹. Праця трудівників на таких підприємствах виступає як безпосередня складова частина загальнонародної праці, передбачає централізоване планове управління виробництвом, надходження всієї продукції державі.

Кооперативно-колгоспна власність як самостійна власність певного колективу працівників дає йому можливість обирати свої керівні органи, планувати розвиток виробництва, визначати норми оплати праці, розподіляти продукцію між своїми працівниками, продавати її на ринку після виконання державних поставок. Усе це істотно відрізняє кооперативні підприємства від державних, їх колективну працю від загальнонародної праці.

У процесі переходу від соціалізму до комунізму відбувається злиття кооперативно-колгоспної власності з державною в єдину загальнонародну власність. Найважливіше значення на цьому шляху має концентрація і спеціалізація сільськогосподарського виробництва, розвиток міжколгоспних і державно-колгоспних об'єднань і агропромислових комплексів.

Новий поштовх цьому процесові надала прийнята 28 травня 1976 р. Постанова ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції».

На кінець 1976 р. в СРСР діяло 7004 міжгосподарських підприємств, організацій і об'єднань, до їх складу входило 106 258 господарств-пайовиків, у тому числі 90 638 колгоспів і 13 119 радгоспів²⁰. Колгоспи, радгоспи та інші підприємства вступають не в одну якусь міжгосподарську організацію, а в декілька, тобто кооперуються між собою з різних видів діяльності і об'єднуються, таким чином, в багатьох відношеннях.

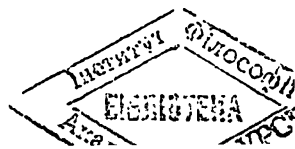
Злиття кооперативно-колгоспної власності з державною в єдину загальнонародну власність на засоби виробництва може відбутися на стадії високорозвинутого соціалізму, ще до досягнення вищої фази комунізму. Така можливість цілком реальна, бо для злиття двох форм власності потрібний менший рівень розвитку продуктивних сил, ніж для досягнення вищої фази комунізму. Утворення єдиної загальнонародної власності — дуже важлива, але ще не достатня умова утвердження соціальної однорідності праці.

Щоб досягти повної соціальної однорідності праці, потрібна не тільки загальнонародна власність на засоби виробництва, регулювання виробництва за єдиним планом, а й зміни в самому характері праці в напрямі її соціально-економічного вирівнювання. Здійснення цього тривалого і складного процесу можливе лише на основі величезного розвитку продуктивних сил, переростання соціалістичних виробничих відносин в комуністичні.

Наявність відмінних за складністю, важкістю і продуктивністю різновидів праці, які потребують неоднакового рівня освіти і виробничого досвіду, диференційованої за кількістю і якістю праці оплати трудящих, свідчить про те, що за соціалізму ще існує певна соціальна неоднорідність праці. Що ж лежить в її основі? Деякі автори такою основою вважають неоднаковий рівень технічної оснащеності різних трудових процесів. Так, у «Курсі політичної економії» пишеться: «Нерівномірна техніч-

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 356.

²⁰ Народное хозяйство СССР за 60 лет. М., 1977, с. 360.

на оснащеність праці, на якій ґрунтується соціально-економічна неоднорідність праці, характерна на стадії соціалізму не тільки для праці окремих трудівників, а й для підприємств»²¹. Такі твердження викликають заперечення, бо в них соціальна різномірність або однорідність праці прямо виводиться з рівня техніки і ніяк не опосередковується виробничими відносинами. Але техніка і наука не самі по собі визначають характер праці людей. Їхній вплив опосередковується певною формою власності, оплатою і організацією праці, її умовами. Таке опосередкування надає праці того чи іншого соціального характеру.

Елементи соціальної різномірності праці пов'язані, по-перше, з відмінностями у рівні наукового і технічного розвитку різних сфер суспільної праці, по-друге, з тим, що соціалістичні виробничі відносини, будучи однотипними в усіх ланках суспільної праці, все ж зберігають відмінності у різних сферах трудової діяльності.

В процесі побудови матеріально-технічної бази комунізму, дальшого розвитку соціалістичних виробничих відносин, завдяки творчій діяльності широких народних мас, які соціалізм залучив до розвитку науки, техніки, виробництва, до удосконалення всіх сторін життя, будуть створені для трудящих умови, найгідніші «їх людської природи»²².

Зі створенням таких умов виробнича діяльність усіх людей здійснюватиметься з найменшою затратою сил і дасть найбільший ефект, тобто стане високопродуктивною. Водночас праця набуде наукового характеру, стане цікавою, творчою в усіх сферах трудової діяльності. На цій основі буде досягнутий повний достаток матеріальних благ, виникне можливість розподілу за потребами, сформується повна соціальна однорідність праці.

Характеризуючи працю за комунізму, В. І. Ленін писав: «...Комунізм, коли брати це слово в строгому значенні, є безоплатна робота на громадську користь, що не враховує індивідуальних відмін, стирає всяку згадку про побутові передсуди, стирає косність, звички, різницю між окремими галузями роботи, різницю в розмірі оплати за працю і т. п.»²³. Ці слова цілком підходять як характеристика соціальної однорідності праці за комунізму.

Основними напрямками досягнення соціальної однорідності праці є подолання істотних відмінностей між фізичною і розумовою, промисловою і сільськогосподарською працею. Воно відбувається в процесі будівництва комунізму на основі науково-технічної революції, інтелектуалізації праці, масового піднесення культури і добробуту трудящих.

Важливим етапом у розв'язанні цих завдань є десята п'ятирічка, протягом якої послідовно здійснюватиметься перехід від створення і впровадження окремих машин і технологічних процесів до розробки, виробництва і масового застосування високоефективних систем машин, приладів і технологічних процесів, які забезпечать комплексну механізацію і автоматизацію всіх процесів виробництва, і особливо допоміжних, транспортних і складських операцій. На цій основі буде досягнуто поліпшення соціально-економічних і виробничих умов праці, всемірне скорочення ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці, дальше посилення творчого характеру трудової діяльності²⁴. Це означатиме нові значні зрушення на шляху інтелектуалізації праці робітників.

Під впливом науково-технічного прогресу вже нині значна частина робітників виконує роботу, в якій поєднуються розумові і фізичні зусил-

²¹ Курс политической экономии, т. 2. Социализм, М., 1974, с. 243.

²² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 355.

²³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 39, с. 338—339.

²⁴ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 190—191, 242.

ля. Є чимало робітників, у яких розумова праця переважає (контроль над автоматикою, управління агрегатами за допомогою приладів та ін.): Соціологічні дослідження в автомобільній промисловості СРСР показують, що в результаті автоматизації виробництва у робітників докорінно змінюється співвідношення розумової і фізичної праці. Так, до автоматизації оператори 80% робочого часу були зайняті переважно фізичною працею. На автоматичних лініях основною функцією оператора стало спостереження за технологічним процесом і за нормальним функціонуванням системи машин (58% робочого часу). У нього з'явилися також функції наладки і ремонту (майже 12% часу) і в 2 рази збільшилися функції контролю за результатами обробки (близько 15%). У наладчиків автоматичних ліній переважаючими є функції нагляду за технологічним процесом і за роботою устаткування. Певну частку роботи у них посідають функції ремонту устаткування.

Значно посилюється творчий характер праці робітників. На автоматизованих дільницях майже в 2 рази зменшилась шаблонність праці. Навіть в діяльності операторів стали можливі значні відхилення від вимог робочої програми. У наладчиків автоматизованих виробництв робота взагалі мало запрограмована. Самі робітники автоматизованих дільниць високо оцінюють свою працю з точки зору її творчого характеру. 81,5% робітників вважають свою працю самостійною або самостійною вищою мірою²⁵. На Україні за останні 10 років питома вага робітників, що працюють на автоматах, зросла майже в 2 рази, чисельність робітників, що зайняті налагодженням автоматизованих ліній і автоматів, а також наглядом за ними, збільшилась у 8,5 рази²⁶. У цих робітників праця має переважно розумовий зміст, відзначається наявністю творчих моментів.

Підрахунки, зроблені на основі соціологічних досліджень і статистичних даних, показують, що робітники, у яких переважає розумова праця, становлять 2,5% загальної чисельності робітничого класу СРСР²⁷. Значно більша частина робітників у процесі своєї праці поєднує тією або іншою мірою розумові і фізичні зусилля. Інтелектуальний характер трудової діяльності робітників не зводиться тільки до виконання відповідних виробничих функцій на робочому місці. Мільйони робітників зайняті раціоналізацією і винахідництвом, участю в управлінні виробництвом і громадськими справами, художньою самодіяльністю і навчанням. Багатостороння суспільно корисна діяльність трудящих і на цій основі органічне поєднання тією або іншою мірою розумових і фізичних зусиль в їх праці є характерною рисою соціалістичного способу життя.

Поряд із зростанням інтелектуалізації праці дедалі більшої частини робітників, важка фізична праця ще зберігається на ряді ділянок виробництва. Близько третини робітників нині виконують виробничі операції вручну, причому 16% всіх виробничників зайняті на так званих важких роботах²⁸.

У ході науково-технічної революції, зі здійсненням комплексної механізації і автоматизації виробництва, робітники перетворюються в контролерів, регуляторів і наладчиків виробничих процесів, що виконують переважно розумові функції, і, отже, за характером і змістом праці зрівняються з інженерно-технічними працівниками.

²⁵ Крєвнєвич В. В. Автоматизация как условие повышения содержательности труда и удовлетворенности трудом.— «Социологические исследования», 1977, № 1, с. 87.

²⁶ Щєрбицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. М., 1977, с. 94—95.

²⁷ Руткевич М. Н. Движение советского народа к социальной однородности.— «Коммунист», 1977, № 7, с. 61.

²⁸ Див.: «Правда», 1976, 9 июня.

Інтелектуалізація праці виявляється також у швидкому зростанні чисельності представників розумової праці. З 1959 р. до 1970 р. в нашій країні частка людей розумової праці збільшилася з 19,5% до 27,3%. При цьому особливо швидко зростала чисельність інженерно-технічних і наукових працівників²⁹. Швидке зростання чисельності інтелігенції відбувалося і в наступні роки. Якщо з 1970 р. по 1976 р. загальна чисельність робітників і службовців збільшилась на 15%, то чисельність спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою—на 42%³⁰.

Трудова діяльність інтелігенції також змінюється. Вона дедалі більше технізується, оснащується засобами оргтехніки, обчислювальними і керуючими машинами. Завдяки цьому праця спеціалістів звільняється від стереотипних операцій і стає більш творчою, у ній збільшується «частка кваліфікованої фізичної праці»³¹. Це зближує працю спеціалістів з працею кваліфікованих робітників, які керують складною технікою.

Отже, у процесі будівництва комунізму поступово відбувається органічне поєднання розумової і фізичної праці при домінуючій ролі розумової. Відбувається дедалі більше наближення сільськогосподарської праці до промислової. Зменшується також відмінність в технічній оснащеності, продуктивності і організації сільськогосподарського і промислового виробництва, у рівні оплати праці трудівників міста і села. XXV з'їздом КПРС передбачено на основі прискорення індустріалізації сільськогосподарського виробництва і поліпшення культурно-побутового обслуговування на селі забезпечити далі зближення умов життя міського і сільського населення. Послідовно втілюється в життя, як зазначається в новій Конституції СРСР, програма перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної³².

Комунізм остаточно усуває соціальні відмінності між різновидами праці, створює їх вищий синтез на основі досконалих форм праці.

Досягнення соціальної однорідності праці передбачає колосальне зростання продуктивних сил, створення матеріально-технічної бази комунізму, удосконалення суспільних відносин. Подолання соціальних відмінностей у праці здійснюється через утвердження єдиної загальнонародної власності на засоби виробництва, перехід всіх працівників до вищих зразків трудової діяльності— до творчої, високопродуктивної, складної і цікавої праці.

Діалектика становлення соціальної однорідності праці така, що ця однорідність утверджується на основі вищих форм праці, які витісняють, перетворюють і підпорядковують нижчі форми праці, стають домінуючими, масовими, всезагальними.

* * *

В условиях социализма и строительства коммунизма происходит становление социальной однородности труда. Многие авторы констатируют этот факт и ограничиваются такой констатацией. Другие считают, что при социализме труд еще социально неоднороден, третий, напротив, утверждают, что он уже однороден в социальном отношении. В связи с этим по-разному определяются и факторы, обуславливающие социальную однородность труда.

²⁹ Див.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года, т. VI. М., 1973, с. 6—7, 20—22.

³⁰ Див.: Народное хозяйство СССР за 60 лет. М., 1977, с. 461, 477.

³¹ Руткевич М. Н. Рабочий класс в социальной структуре развитого социалистического общества СССР.— «Научный коммунизм», 1973, № 3, с. 42.

³² Див.: Конституция (Основной Закон) Союза Радянських Соціалістичних Республік, с. 12.

В статті предпринймається спроба виділити в труде якісно різні сторони, знайти те відношення, в якому дійсно відбувається становлення соціальної однорідності праці. Технологічна і соціальна (общественна) сторони праці мають не тільки різне зміст, але і різні тенденції розвитку. Соціальна форма, общественне устроєння праці характеризуються в умовах соціалізму і будівництва комунізму розвитком по шляху поступової інтеграції. Ця тенденція, в кінцевому рахунку, приведе до утвердження соціальної однорідності праці.

При соціалізмі праця в соціальному відношенні ще не вважається повністю однорідною, її можна кваліфікувати як соціально однотипною. В статті виділяються основні ознаки соціальної однорідності праці, прослідковується їх зростання в процесі комуністических перетворень. Такими ознаками вважаються загальний, колективний праця всіх громадян, заснований на общенародній власності на засоби виробництва, об'єднаний в масштабі всієї країни, і соціально-економічне рівність всіх видів праці, яке досягається з переходом всіх працівників до вищих образців трудової діяльності, к творчому, високопродуктивному і цікавому праці. Утвердження соціальної однорідності праці в своїй основі має створення матеріально-технічної бази комунізму, перетворення соціалістических виробнических відношень в комуністическі, багатогранну виховальну і організаторську працю Комуністическої партії.

Д. С. ШИМАНОВСЬКИЙ

АКТИВНА ЖИТТЄВА ПОЗИЦІЯ БУДІВНИКА КОМУНІЗМУ

Серед актуальних теоретичних і практичних проблем дальшого розвитку соціалістичного способу життя важливе місце посідає дослідження змісту і структури активної життєвої позиції, закономірностей її формування і ролі у вихованні активного будівника комунізму. Розкриваючи вирішальне значення цього комплексного показника соціальної зрілості члена суспільства, товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії підкреслював: «Ніщо так не підносить особу, як активна життєва позиція, свідоме ставлення до громадського обов'язку, коли єдність слова і діла стає повсякденною нормою поведінки. Виробити таку позицію — завдання морального виховання»¹. Всібічна характеристика способу життя суспільства загалом і окремої особи невіддільна від з'ясування їх життєвих позицій щодо свого та інших народів, класів, колективів, до праці і суспільної власності, до себе й до інших людей.

Науковим дослідженням соціальної спрямованості поведінки і свідомості особи нині приділяється велика увага, і ведуться вони у різних аспектах (ціннісні орієнтації, установки, переконання, мотивація, форми соціальної активності тощо). Проте питання про соціальну позицію як невід'ємний компонент життєдіяльності особи ще залишається недостатньо розробленим. Останнім часом воно дістало висвітлення у працях радянських соціологів, психологів, етиків². Існують різні погляди на зміст

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 87.

² Див.: Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности.— В сб.: Методологические проблемы социальной психологии. М., 1975; Деви-товская Н. А. Позиция личности. Автореф. канд. дис. Л., 1971; Липина Т. С. Этика социальной активности личности. М., 1974 та ін.

самого поняття «позиція особи». І. С. Кон, В. Б. Ольшанський, В. І. Селіванов вживають його у розумінні об'єктивного становища, соціального статусу, місця особи в системі суспільних відносин³. Психологи Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, В. М. М'ясищев, Б. Д. Паригін розглядають позицію як суб'єктивне ставлення людини до соціальної дійсності. Так, Б. Г. Ананьєв визначає соціальну позицію як складну систему «відношень особи... установок і мотивів, якими вона керується у своїй діяльності, цілей і цінностей, на які спрямована ця діяльність»⁴⁻⁵.

На нашу думку, життєву позицію особи потрібно розглядати як цілісне ідейно-моральне та соціально-психологічне утворення в єдності її внутрішньої та зовнішньої сторін. Це — стійка, внутрішньо усвідомлена система відношень особи до суспільства, до інших людей, до самої себе, зумовлена системою соціальних цінностей. В структурі самої позиції виявляються як суб'єктивне, ідеальне ставлення людини до соціальної дійсності у вигляді ціннісних орієнтацій, установок, так і об'єктивно існуюче, практичне відношення у вигляді системи вчинків, певної лінії поведінки. Поза реальною соціальною активністю особи її життєва позиція залишається пасивною, обмеженою суб'єктивними намірами і настроями. Водночас позиція як соціальний статус, що зводиться до сукупності ролей, сама по собі ще не може характеризувати ідейно-моральне обличчя особи. Внутрішня суб'єктивна позиція так чи інакше неодмінно об'єктивується у зовнішній, хоч форми цього вияву різні.

Позиція особи виявляється як частково, у певних вчинках за конкретних обставин, так і у вигляді загальної позиції, що характеризує генеральний напрям її життєдіяльності за будь-яких умов. Загальна життєва позиція людини виробляється поступово, через формування тих чи тих конкретних позицій щодо окремих життєвих ситуацій. Частково виявляючись у цих позиціях, вона не зводиться до їх сукупності, а в цілому характеризує спосіб життя особи. Якщо спосіб життя як сукупність форм життєдіяльності є динамічною характеристикою соціальної активності людини, життєва позиція визначає її у статичному плані як відносно сталу спрямованість свідомості і поведінки.

Становлення життєвої позиції особи відбувається в процесі її суспільної діяльності і визначається її способом життя. Як відзначив Г. В. Плеханов, «звички, звичаї, погляди, прагнення та ідеали з необхідністю повинні пристосуватися до способу життя людей»⁶. На формування життєвої позиції індивіда безпосередньо та опосередковано впливають різні сторони способу життя суспільства, насамперед — економічна, політична та ідеологічна, відбиваючись у певній соціальній спрямованості її змісту. Отже, життєва позиція може бути прогресивною або реакційною, моральною або аморальною, справедливою чи ні, залежно від того, інтереси якої соціальної спільності (класу) вона виражає. Разом з тим позиція особи є не простим зліпком з позицій мікро- та макрогрупи, до якої вона належить, а наслідком її сукупного життєвого досвіду, результатом власного вибору особи. Хоч деякі елементи життєвої позиції можуть виникати стихійно, в цілому вона виробляється свідомо самим суб'єктом, який несе повну відповідальність за вільний вибір тих чи інших поглядів, прийняття певних рішень, здійснення їх на практиці.

Набуваючи знань про суспільні звичаї, традиції, норми, смаки, принципи, ідеали, людина приймає їх не тільки розумом, а й серцем, емоційно переживає, надаючи їм особистої значущості, суб'єктивного сенсу.

³ Див.: Кон И. С. Социология личности. М., 1967, с. 23; Социальная психология. М., 1975, с. 233.

⁴⁻⁵ Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л., 1968, с. 288.

⁶ Плеханов Г. В. Избр. филос. произв., т. 1. М., 1956, с. 644.

Відбиваючись у свідомості особи, суспільні цінності повинні багаторазово переломитися крізь призму її потреб, інтересів, почуттів, прагнень, сподівань, перш ніж вони перетворяться на її власні погляди — ціннісні орієнтації. Світогляд як система знань, оцінок, переконань є ідейним фундаментом свідомої життєвої позиції. «Орієнтувальна роль світогляду виявляється передусім у соціально-політичній позиції людини, в оцінці нею соціальних явищ»⁷. Погоджуючись з цією думкою, зазначимо, що світогляд виявляється і у філософсько-етичному осмисленні сенсу життя, у морально-естетичному ставленні людини до інших і до себе. Зрілість світогляду, стійкість переконань визначають сталість і послідовність життєвої позиції, проте ототожнювати їх не можна. Життєва позиція — це практично спрямований світогляд, який став безпосереднім регулятором різноманітних форм життєдіяльності людини. Життєва позиція може функціонувати як на буденно-емпіричному, так і на науково-теоретичному рівні свідомості, але завжди у найтіснішому зв'язку з особистими потребами, інтересами, цілями людини.

Погляди особи виступають як структурні елементи її життєвої позиції, оскільки вони стають переконаннями — внутрішніми орієнтирами і спонуками до практичних дій, домінуючими мотивами її поведінки. Ціннісні орієнтації, що набули характеру переконань, — це складна ієрархія фіксованих соціальних установок, які виявляються у схильності та стані готовності до певної поведінки. Життєва позиція особи якраз і є потенційною активністю, системою генералізованих базових установок, які характеризують волюву націленість особи на певний спосіб життя у відповідності з її головними цілями і життєвими планами.

Активність життєвої позиції людини найповніше виявляється у її поведінці як системі вчинків — цілеусвідомлених практичних дій, які мають соціальне значення. Реальними ознаками, за якими можна правильно судити про внутрішні позиції — помисли і почуття — осіб, і є, як зазначав В. І. Ленін, «дії цих осіб, — а через те що мова йде тільки про суспільні «помисли і почуття», то слід додати ще: *суспільні дії* осіб, тобто *соціальні факти*»⁸. Отже, об'єктивним критерієм оцінки життєвої позиції людини є характер її соціальної активності, ступінь відповідності її способу життя прогресивним інтересам суспільства.

Кожній суспільно-економічній формації притаманні конкретні історичні способи життя людей; відповідно до цього формуються типові життєві позиції. Соціальні антагонізми і роздробленість капіталістичного суспільства неминуче породжують розбіжність життєвих позицій представників різних класів та соціальних груп; водночас під впливом пануючої буржуазної ідеології, практики маніпулювання суспільною свідомістю посилюється тенденція до її стандартизації, нівелювання. Приватновласницькi відносини, експлуатація, поневолення, конкуренція породжують тотальне відчуження людей, а їх життєві позиції набувають загальних рис індивідуалізму, своєкорисливості, антигуманності. У задушливій атмосфері «гризні, недовір'я, ворожнечі, роздробленості, взаємопідсидження»⁹, де панує жорстокий принцип — «або ти грабуєш іншого, або інший грабує тебе», формується буржуазний тип особи, «яка турбується тільки про те, щоб мати своє, а до іншого їй діла нема»¹⁰. Розбіжність і навіть протилежність інтересів особи і суспільства, зовнішніх вимог і внутрішніх переконань, соціальних статусів і ролей зумовлюють суперечливість змісту і структури життєвих позицій. Відсутність висо-

⁷ Василенко В. Л. Людина і світогляд. К., 1974, с. 166.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 1, с. 394.

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 100.

¹⁰ Там же, с. 297.

ких ідеалів, конфлікт між проголошуваними принципами і реальною дійсністю ведуть до соціальної індивідуальності, душевної спустошеності, цинізму, нігілізму.

Антагонізму соціальних інтересів у капіталістичному суспільстві відповідає полярність життєвих позицій людей з безліччю відтінків між крайніми точками. У життєвих орієнтаціях особи буржуазного типу можна виділити два найтиповіші, основні варіанти. По-перше, це позиція махрових реакціонерів, фанатично відданих системі приватного підприємництва, переконаних у її справедливості. Вони поєднують антикомунізм з релігійним мракобіссям, цинічний егоїзм з націоналізмом і расизмом. Характеризуючи безпринципність бізнесменів, які на кожному кроці порушують писані і неписані закони, сучасний американський соціолог Т. Шибутані підкреслює: «При цьому вони не почувають ні провини, ні докорів совісті. З їх точки зору, вони діють цілком правильно, роблять цілком пристойні і розумні вчинки, і їхні колеги визнають це»¹¹.

По-друге, це «гнучка» позиція поміркованого ліберала, який хитро маскує корисливий прагматизм демагогічними фразами про демократію, справедливість, гуманізм, чесність, миролюбність тощо. Проте лицемірство, як зауважує Ф. Енгельс, «не може бути довготривалим, прихована в ньому суперечність неминуче виступить назовні»¹². Убивчими запитаннями Ф. Енгельс викриває аморалізм експлуататорського класу: «Де зробили ви що-небудь, виходячи з суто гуманних мотивів, з усвідомлення того, що протилежність між загальним і індивідуальним інтересом не має права на існування? Чи були ви коли-небудь моральними, не будучи в цьому зацікавлені, не приховуючи в глибині душі неморальних, егоїстичних мотивів?»¹³.

Двоїста життєва позиція дрібнобуржуазного обивателя зумовлюється його проміжним становищем. Він весь, за висловом К. Маркса, «складений із «з одного боку» і «з другого боку»... Такий він у своїй моралі, такий він in everything»¹⁴. Потерпаючи від сваволі монополій, бюрократії, злочинності, обиватель у той же час заздрить багатим бізнесменам, мріє стати крупним чиновником, захоплюється гангстерами. Засуджуючи на словах нечесність, розпусту, насильство, він сам нерідко вдається до обману, блуду, жорстокоості. Непослідовність, суперечливість його позицій виявляються в тому, що він шарахається від автоматичного конформізму, ескапізму до бунтарського нонконформізму, екстремізму. Дрібнобуржуазна «своєкорисливість», — як зауважив К. Маркс, — має двояку міру і двоякі терези для оцінки людей, двоякий світогляд, двоякі окуляри, з яких одні забарвлюють все в чорний колір, другі — в рожевий»¹⁵.

Життєві позиції представників трудящих мас за капіталізму теж неоднорідні. Деякі з них, не витримуючи важких умов праці і побуту, морально деградують, перетворюються на «люмпенів» без ідеалів, надій, життєвої мети. Певна частина залишається покірними найманими рабами, пасивними пристосованцями, а дехто навіть сприймає своє соціальне становище як цілком природне, мріючи лише про його поліпшення. Але пролетарій, який усвідомив своє пригноблене становище, починає боротися проти нього, стає революціонером. Його життєва позиція набуває все прогресивнішої творчої активності та цілеспрямованості мірою того, як він засвоює науковий світогляд, організовується у

¹¹ Шибутані Т. Соціальна психологія. М., 1969, с. 206.

¹² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 490.

¹³ Там же, с. 512.

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 31.

¹⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 131.

лавах комуністичної партії. Пролетарський революціонер веде послідовну боротьбу не за власне благополуччя, а за торжество соціальної справедливості в усьому світі.

Становлення соціалістичного суспільства, соціалістичного способу життя супроводжується формуванням якісно нової життєвої позиції особи, яка є найповнішим втіленням і вищим ступенем розвитку революційно-гуманістичних позицій робітничого класу. Об'єктивними передумовами формування такої позиції людини є встановлення соціалістичних економічних відносин на основі суспільної власності на засоби виробництва, ліквідація класових антагонізмів і національної нерівності, утвердження соціально-політичної та ідейної єдності народу. Вирішальним суб'єктивним чинником утворення нової життєвої спрямованості особи виступає Комуністична партія Радянського Союзу, яка спрямовує розвиток суспільної свідомості, мобілізує зусилля всіх громадських організацій, державних закладів і установ на комуністичне виховання трудящих.

Великим завоюванням соціалізму став радянський спосіб життя, який характеризується атмосферою справжнього колективізму і товарищескості, згуртованістю, міцною дружбою всіх націй і народностей, моральним здоров'ям. Ці істотні риси нашого способу життя є спільними для всіх членів соціалістичного суспільства незалежно від їх соціальної, професійної, етнічної належності. Вони зумовлюють головний зміст і соціальну спрямованість життєвої позиції кожного члена радянського суспільства. У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» відзначається, що в ході революційного творення і боротьби за свободу, в буднях соціалістичного будівництва і воєнних випробуваннях «радянська людина довела свою глибоку відданість ідеалам комунізму, свій полум'яний патріотизм і інтернаціоналізм. Вона поєднує в собі ідейну переконаність і величезну життєву енергію, постійне прагнення до висот знання і культури, почуття колективізму і товарищескої взаємодопомоги. Радянська людина палко любить свою соціалістичну Батьківщину. Змістом усього її життя стала натхненна праця в ім'я комунізму»¹⁶. У цих словах глибоко розкрито найтипівші риси активної життєвої позиції будівника комунізму.

Ядром і внутрішнім стрижнем такої позиції радянського громадянина є ідейна переконаність у справедливості соціалістичного способу життя, тверда впевненість у неминучій перемозі комунізму. Не маючи нічого спільного ні з сліпим фанатизмом, ні з безпринципним пристосовництвом, комуністична ідейність ґрунтується на усвідомленні необхідності та реальної можливості здійснення величних накреслень партії, виходячи з розуміння об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Історичний оптимізм наукового світогляду, що лежить в основі життєвої позиції будівника комунізму, загальна атмосфера бадьорості, впевненості у сучасному і майбутньому — все це визначає його оптимістичне світосприймання. Мірюю того, як в умовах розвинутого соціалізму марксистсько-ленінська наука все глибше проникає у повсякденне життя людей, а наукова організація праці та побуту набуває універсального характеру, буденна свідомість людей поступово підноситься до наукового рівня. Керуючись ленінськими вказівками про формування комуністичних переконань шляхом критичного осмислення і самостійного засвоєння трудящими усього духовного багатства, виробленого людством, партія виховує громадян у душі свідомого, відповідального ставлення до іс-

¹⁶ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 12.

торичних завдань, які стоять перед нашим суспільством, сприяє перетворенню їх на головні життєві орієнтири, на цілі особи.

Для радянських людей загальнонародна справа будівництва комунізму стала особистою справою, змістом їх життя. В основі такого свідомого ставлення до громадського обов'язку лежить єдність корінних інтересів суспільства і особи, що випливає з гуманістичної природи комуністичної формації, де, як підкреслив Ф. Енгельс, «інтерес, благо, щастя кожного зокрема нерозривно зв'язані з благом інших людей»¹⁷. Саме тому, що благо людини є кінцевою метою нашого суспільства, головним змістом діяльності КПРС, для кожного з нас суспільне благо — це найвища мета, а політика партії — кровне діло. За таких умов особа не відокремлює свого життєвого шляху від долі народу. Сенс життя вона убачає насамперед у самовідданому служінні соціалістичній Батьківщині, у повсякденних патріотичних ділах і вчинках. Її свідомо громадянська позиція нерозривно пов'язана з почуттям законної гордості за радянський народ, який вперше в історії здійснив переможну пролетарську революцію, побудував соціалізм, врятував людство від фашизму, досяг небувалих висот в економічному, соціально-політичному і культурному розвитку, а нині прокладає стовповий шлях до комунізму.

Разом з тим радянська людина ставиться до інших народів та представників різних національностей нашої країни з позицій послідовного інтернаціоналізму, що виявляється у почутті братерської дружби і бойової солідарності, щирої поваги і відповідальності перед ними, у гарній заінтересованості та готовності подати безкорисливу допомогу всім, хто її потребує. Ці справді революційні зміни у свідомості трудящих нашої країни відзначив товариш Л. І. Брежнев: «Партія добила-ся того, що інтернаціоналізм перетворився з ідеалу купки комуністів у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів і мільйонів радянських людей усіх націй і народностей»¹⁸.

Ідейна цілеспрямованість позиції патріота-інтернаціоналіста найповніше виявляється у її партійності. Відкрите, послідовне і рішуче відстоювання і проведення в життя політики КПРС, комуністичних ідеалів і принципів, корінних інтересів соціалістичного суспільства — ось у чому полягає дійсно партійна, класова позиція, кредо ідейно зрілої особи. Саме такої принципової, єдино правильної точки зору твердо дотримуються десятки мільйонів комуністів і безпартійних у своїх оцінках соціальних явищ або індивідуальних дій. І в першу чергу на такій активній життєвій позиції стоїть передовий робітник. Він, як зазначив товариш Л. І. Брежнев, «почуває себе господарем виробництва, людиною, відповідальною за все, що відбувається в нашому суспільстві. Такий робітник політично активний, він не терпить розхлябаності і безвідповідальності, будь-яких недоліків в організації виробництва. Він непримиренний ворог усякого міщанства, будь-яких пережитків минулого у свідомості і поведінці людей.

Ідеали партії, ідеали комунізму стали для такого робітника суттю усього його світогляду, вони визначають його вчинки, його відносини з людьми, всю його життєву лінію»¹⁹.

В умовах соціалізму кожна людина спроможна і повинна сама обрати свою життєву позицію, усвідомлюючи економічні політичні, правові, моральні вимоги суспільства як об'єктивну соціальну необхідність. Вільний вибір позиції визначається не тільки конкретною ситуацією, а насамперед соціально-класовими інтересами особи, втіленими в її іде-

¹⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 511.

¹⁸ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4. К., 1974, с. 60.

¹⁹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3. К., 1972, с. 460.

алах, переконаннях, почуттях обов'язку, совісті. Свобода вибору позиції якраз і полягає у перетворенні зовнішніх нормативів у внутрішні потреби і погляди індивіда, суспільної системи цінностей — у його особисті ціннісні орієнтації, виходячи з яких він виробляє певну лінію своєї поведінки. Кожна особа несе персональну відповідальність перед соціалістичним суспільством, окремими колективами і людьми, перед собою за той спосіб думок і ідей, які вона свідомо обрала. Отже, позиція особи за соціалізму не є виявом анархістської сваволі або вимушеної адаптації до навколишніх умов, це — наслідок самодіяльності, активного творчого пошуку особою своїх об'єктивних і суб'єктивних можливостей.

Соціальна ідейність особи полягає насамперед в її здатності та постійній готовності сумлінно виконувати будь-які вимоги суспільства, доручення колективу у цілковитій відповідності з власними переконаннями, установками, інтересами. Вірність переконанням, критично осмисленим і перевіреним на практиці, безкомпромисність у обстоюванні прогресивної позиції, непохитність принципів і послідовне проведення їх у життя переконливо свідчать про ідейно-моральну зрілість, стійкість, принциповість особи. Помилка екзистенціалістів полягає не в тому, що вони декларують вірність людини самій собі, своїй внутрішній позиції, а в тому що ця вірність розглядається абстрактно, як самодостатня, незалежна від конкретного змісту самої позиції, що виявляється опозицією суспільним вимогам, які нібито одвічно чужі і ворожі інтересам особи.

Цілісність життєвої позиції радянської людини виявляється не тільки у внутрішній несуперечливості знань і переконань, почуттів і оцінок, яка відбиває єдність особистих і суспільних інтересів. Вона виступає і як відповідність між думкою, словом і ділом. Ідейна спрямованість завжди була і залишається серцевиною життєвої позиції радянських громадян. «Навіть найпередовіша ідеологія стає реальною силою тільки тоді, — зазначив у доповіді на XXIV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, — коли, оволодіваючи масами, вона спонукає їх до активних дій, визначає норми їх повсякденної поведінки»²⁰. Комуністичну ідейність товариш Л. І. Брежнев схарактеризував як сплав знань, переконань і практичної дії²¹. Партія надає великого значення вихованню у всіх громадян таких моральних якостей, як особиста відповідальність за загальну справу, ініціативність і самостійність, енергія, рішучість і наполегливість.

Закономірністю розвитку соціалістичного суспільства є неухильне зростання творчої активності будівників комунізму. Це дістає своє відображення і в Основному Законі СРСР, в статті 20-й якого записано: «Відповідно до комуністичного ідеалу «Вільний розвиток кожного є умова вільного розвитку всіх» держава ставить собі за мету розширення реальних можливостей для застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей і обдаровань, для всебічного розвитку особи»²². Соціальна активність особи виявляється у різноманітних сферах її життя, і передусім — у громадсько-політичній діяльності, де людина безпосередньо прилучається до управління справами суспільства. «Громадяни СРСР, — записано у 48-й статті Конституції СРСР, — мають право брати участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодержавного й місцевого значення»²³.

²⁰ Там же, с. 275.

²¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 85.

²² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 11—12.

²³ Там же, с. 21.

Відзначивши характерну рису радянської людини — її високу суспільну свідомість, активне ставлення до життя, прагнення брати участь у розв'язанні всіх громадських і державних справ, товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що ця активність стала не тільки правом, але й обов'язком кожного громадянина²⁴. Понад 36 мільйонів комсомольців, 110 мільйонів членів профспілок, 2,2 мільйони депутатів і понад 30 мільйонів активістів місцевих Рад, десятки мільйонів учасників виробничих нарад, народних контролерів і дружинників, членів добровільних товариств — ось деякі цифри, які красномовно свідчать про масштаби громадської активності радянських людей і про потенційні можливості її дальшого підвищення.

Комуністична партія Радянського Союзу докладает зусиль для максимальної активізації громадської діяльності всіх трудящих, веде рішучу боротьбу проти будь-яких форм соціальної пасивності, аполітичності, бездіяльності. На XXV з'їзді КПРС відзначалося, що вияви формалізму, бюрократизму в роботі громадських організацій, відхилення від ленінського стилю керівництва, недостатній розвиток критики і самокритики призводять до зниження активності членів цих організацій. Підкресливши величезну роль комсомолу у залученні молоді до свідомої участі в комуністичному будівництві, товариш Л. І. Брежнев зауважив: «Виховувати таку свідомість не так просто, особливо враховуючи, що маеш справу з людьми молодими, з ще не сформованими характерами. Вони готові щиро, палко відгукнутися на будь-які добрі починання. Але зіткнення з формалізмом, з бюрократичним підходом до виховної роботи гасить вогонь сердець. А тим часом наше завдання не тільки зберігати, а й роздувати цей вогонь. Ми хочемо, щоб ентузіазм, жвавість розуму, молода енергія залишались у наших людей на все життя»²⁵. Звичайно, абсолютна більшість радянської молоді з почуттям високої відповідальності виконує свій громадянський обов'язок, глибоко розуміє і активно втілює в життя політику партії. Проте іноді ще зустрічаються юнаки й дівчата, які, не маючи достатнього життєвого досвіду і теоретичної підготовки, виявляють ідейну незрілість, безтурботність, легковажність. Саме тому, підкреслив товариш Л. І. Брежнев, — «наше завдання — боротися за кожному молоді людину, за її переконання, за її активну позицію в житті»²⁶.

Активність життєвої позиції радянської людини переконливо виявляється у принципово новому ставленні до суспільно-корисної праці, що стає не просто засобом до існування, але й основною сферою життєдіяльності особи, у якій вона вільно здійснює і утверджує себе. «Суспільно корисна праця та її результати, — підкреслено в статті 14-й Конституції СРСР, — визначають становище людини в суспільстві. Держава, поєднуючи матеріальні і моральні стимули, заохочуючи новаторство, творче ставлення до роботи, сприяє перетворенню праці в першу життєву потребу кожної радянської людини»²⁷. Оскільки праця за соціалізму — найбільш масова практична діяльність, вона є універсальним критерієм соціальної активності трудящих. Сумлінне ставлення до праці та суспільної власності найповніше характеризує морально-політичну зрілість та дівість життєвої позиції будівників комунізму.

Для переважної більшості з них у трудовій діяльності, поряд з матеріальними стимулами, велике значення мають насамперед такі мораль-

²⁴ Див.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 1. К., 1971, с. 413—414.

²⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 94—95.

²⁶ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 1, с. 477.

²⁷ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 10.

но-психологічні спонуки, як інтерес до змісту праці, усвідомлення її суспільного значення, прагнення підвищити свій соціальний та особистий статус.

Соціалістичні виробничі відносини співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей, які спільно володіють засобами виробництва, є об'єктивною передумовою формування свідомої трудової дисципліни, працьовитості, господарського, дбайливого ставлення до справи, творчої ініціативи і новаторства. У соціалістичному виробничому колективі панує атмосфера взаємної вимогливості і відповідальності за кількісні і якісні показники своєї роботи, виховується почуття трудового обов'язку, честі, совісті як суб'єктивні показники позиції господаря-трудівника. В умовах соціалізму «для хорошого, по-справжньому передового працівника,— зазначив товариш Л. І. Брежнев,— мало бути просто працьовитим і дисциплінованим, від нього вимагається ще активний, живий інтерес і турбота про загальну справу, прагнення до того, щоб ця справа йшла все краще і в бригаді, і в цеху, і на підприємстві в цілому»²⁸. У розвинутому соціалістичному суспільстві великого розмаху набуло соціалістичне змагання — найкраща школа виховання комуністичного ставлення до праці, відповідальності кожного трудівника за максимальний внесок у розвиток народного господарства. У чесному трудовому суперництві кожен має змогу найширше виявити свої здібності, уміння, знання, водночас подаючи безкорисливу допомогу товаришам, щедро ділячись своїм досвідом.

Радянські трудівники докладають усіх зусиль для дострокового виконання завдань десятої п'ятирічки, підвищення ефективності виробництва і якості продукції. Для багатьох з них творча праця на благо суспільства вже сьогодні перетворилася на першу життєву потребу. За роки дев'ятої п'ятирічки раціоналізатори і винахідники заощадили 19,6 мільярда карбованців державних коштів, а в першому році нової в'ятирічки уже впроваджено у виробництво 4 мільйони раціоналізаторських пропозицій. Традиційною для радянського способу життя є всенародна повага до героїв праці. Тільки у 1977 році сотні новаторів виробництва стали лауреатами Ленінської та Державної премій, десятки тисяч кращих працівників нагороджено орденами і медалями. XXV з'їзд КПРС поставив завдання ще тіснішого злиття трудового виховання з політичним і моральним на основі розвитку соціалістичного змагання, руху за комуністичне ставлення до праці, виробничої демократії. Тим самим забезпечуються вирішальні умови дальшого піднесення активності життєвої позиції всіх трудівників.

Соціальна активність особи виявляється також в її моральній поведінці у процесі спілкування з іншими людьми. Засвоюючи моральний досвід соціалістичного суспільства, його етичні принципи і норми, звичаї і традиції, людина виробляє особисту моральну позицію у вигляді певної системи оцінок і почуттів, переконань і вчинків.

Радянські люди у повсякденній поведінці керуються моральним кодексом будівника комунізму. На XVII з'їзді ВЛКСМ товариш Л. І. Брежнев відзначив, що в нашому суспільстві склалася найбільш передова, найгуманніша система моральних норм. Він схарактеризував її як сплав беззавітної відданості ідеалам комунізму і високої громадянськості, любові до соціалістичної Батьківщини і братерської солідарності з трудящими всіх країн, колективізму і непримиренності до по-

²⁸ Брежнев Л. І. Промова на зустрічі з робітниками Московського автозаводу ім. Лихачова 30 квітня 1976 року. — «Під прапором ленінізму», 1976, № 10, с. 4.

рушень громадського обов'язку, працьовитості, чесності, скромності, почуття власної гідності, товарищескості і взаємної поваги²⁹. Саме ці етичні цінності визначають зміст моральної позиції радянської людини. Її безпосереднім об'єктивним критерієм є соціалістична громадська думка, а внутрішньою основою — совість як усвідомлення і переживання особою відповідальності за свою поведінку перед собою на основі вимог суспільства, що стали її власними переконаннями.

Моральна позиція щодо колективу характеризується здатністю особи свідомо підпорядковувати свою поведінку його справедливим вимогам, потребою жити і працювати в колективі, шанувати його прогресивні традиції і честь, творчо виконувати свої обов'язки. Активність колективіста виявляється передусім у прагненні максимально підвищувати ефективність колективної діяльності, зміцнювати дружбу і взаємодопомогу членів колективу, всіляко сприяти оздоровленню його морально-психологічного мікроклімату. Колективіст не відокремлює себе від групи, а глибоко переживає всі її успіхи й невдачі, веде послідовну боротьбу проти будь-яких виявів індивідуалізму, егоцентризму, байдужості або зневаги до колективу, недисциплінованості тощо. Разом з тим справжній колективізм не має нічого спільного з груповищиною, круговою порукою, безпринципністю, пристосовництвом, які суперечать нормам нашої моралі. Основним осередком соціалістичного суспільства, де виробляється позиція колективіста, є трудовий колектив. «Тут важливе поле боротьби за підвищення трудової і громадської активності радянських людей. Тут формуються нові, соціалістичні якості трудящих, складаються відносини дружби і товарищескої взаємодопомоги»³⁰, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев.

Істотною характеристикою життєвої позиції радянської людини є соціалістичний гуманізм — ставлення до особи як до самоцілі розвитку соціалістичного суспільства, найвищої цінності, що не може бути засобом для досягнення корисливих цілей. Гуманістична позиція стає загальноприйнятною лише у суспільстві, де, як передбачав К. Маркс, здійснюється «вимога справжнього людського життя як невід'ємної власності людини»³¹. За соціалізму, коли обставини життя стають справді людськими, гідними творців усіх матеріальних і духовних благ, гуманізм перетворюється у характерну рису способу життя суспільства. Повага до людської особистості з її унікальним духовним світом, впевненість у безмежних можливостях її прогресивного розвитку — ось що характеризує позицію справжнього гуманіста. Активний гуманізм радянської людини виявляється насамперед у піклуванні про всебічний, гармонійний розвиток кожної особи, у боротьбі за створення реальних умов для задоволення її зростаючих потреб, за мир, свободу, рівність і щастя всіх людей на землі, у ненависті до ворогів миру і прогресу. Звичайно, у міжлюдських стосунках величезного значення набувають увага, доброзичливість, співчуття, ввічливість і тактовність, готовність подати конкретну практичну допомогу кожному, хто її потребує. Разом з тим повага до прав людини передбачає вимогливість до виконання нею своїх обов'язків. Бути гуманістом — значить виявляти непримиренність до людських пороків і активно боротися проти всього, що їх породжує. «Чим вище піднімається наше суспільство у своєму розвитку, — зауважив у доповіді на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, — тим більш нетерпимими стають ще наявні відхилення від соціалістичних норм моралі. Кори-

²⁹ Див.: Брежнев Л. І. Промова на XVII з'їзді ВЛКСМ. К., 1974, с. 13.

³⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3, с. 272.

³¹ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 592.

столюбство, приватновласницькі тенденції, хуліганство, бюрократизм і байдужість до людини суперечать самій суті нашого ладу»³².

Активною може бути не тільки прогресивна позиція, але й антисоціальна, спрямована проти інтересів народу. Життєві позиції користюлюбця, кар'єриста, демагога, хулігана нерідко відзначаються досить великою активністю, і в цьому полягає їх особлива небезпечність для суспільства. Крім того, позірна зовнішня активність інколи приховує внутрішню байдужість людей, про яких товариш Л. І. Брежнев говорить: «Зустрічаються і такі, активність яких має показний характер, розрахована на зовнішній ефект. Вони більше за інших говорять про необхідність узятися за ту або іншу справу, завжди й усіх чогось повчають, до чогось закликають. Але як тільки настає час практично взятися за діло, вони ухитряються залишатися десь осторонь, в тіні»³³. Розрив між словом і ділом, у якій би формі він не виявлявся, свідчить про нечесність, лицемірство людини. Той, хто щедро роздає обіцянки, але не виконує їх, повчає і критикує інших, але сам поводить себе всупереч проголошуваним принципам, завдає шкоди господарському будівництву і особливо—моральному вихованню трудящих³⁴. Соціальна пасивність особи є також різновидом індивідуалістичної позиції обивателя, який воліє жити спокійно і безтурботно, замкнувшись у вузькому колі суто меркантильних інтересів. Щоб запобігти подібним рецидивам міщанської дрібнобуржуазної психології, необхідно, підкреслив у доповіді на XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев, «щоб зростання матеріальних можливостей постійно супроводилося підвищенням ідейно-морального і культурного рівня людей»³⁵.

Життєва позиція виявляється у ставленні особи до себе як до суб'єкта різноманітної життєдіяльності, в усвідомленні нею свого соціального становища і місця серед інших людей, власного покликання, морального обличчя і змісту свого життя. В умовах соціалізму адекватність самопізнання і самооцінки визначається справедливою громадською думкою, доброзичливою, всебічною оцінкою особи колективом, навколишніми людьми. Виховання кадрів в душі ленінської принциповості передбачає високу вимогливість кожного до себе, здатність критично оцінити свою діяльність і виключає самовдоволення, неправильне реагування на критику, наголошує товариш Л. І. Брежнев, адже «цінність самокритики визначається її ширістю, готовністю негайно братися за виправлення помилок і недоліків»³⁶. Від цього залежить і здатність та моральне право особи критично оцінювати інших.

Радянська людина відзначається почуттям власної гідності, самоповагою, впевненістю в собі і разом з тим — скромністю, самокритичністю, відсутністю самозакоханості, заспокоєності на досягнутому. Вона прагне невинного духовного збагачення, професійного зростання, морального самовдосконалення, фізичного гартування. Змінюючи соціальну дійсність у процесі комуністичного будівництва, вона водночас творить себе як гармонійну особу. Удосконалення соціалістичного способу життя і надалі виявлятиметься у неухильному зростанні соціальної зрілості і активності життєвої позиції особи, у збільшенні форм її виявлення в різноманітних сферах життєдіяльності, в утвердженні нових ідейно-моральних цінностей у свідомості і поведінці кожної радянської людини.

³² Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 87.

³³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3, с. 289.

³⁴ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 87.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же, с. 77.

* * *

Активна життєва позиція — комплексний показувач соціальної зрілості соціалістичного людина і разом з тим суттєва характеристика соціалістичного образу життя. Життєва позиція людини виступає як відносно стійке структурно-функціональне утворення в єдності внутрішньої (суб'єктивного відношення до соціальної дійсності в формі системи переконань і установок) і зовнішньої (практичного відношення до системи поступків) сторін її життєдіяльності.

Різним конкретно-історичним образам життя відповідають типові для кожного суспільства життєві позиції представників різних соціальних груп. Життєва позиція соціалістичного людина відрізняється високим рівнем ідейно-моральної і соціально-психологічної зрілості, яка проявляється в суспільно-політичній, трудовій і моральної активності і формується в процесі комуністичного виховання.

О. Е. МАНОХА

ЗРОСТАННЯ РОЛІ НАРОДНИХ МАС У РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Зростання ролі народних мас в історичному процесі — загальносоціологічний закон, який вперше був сформульований у праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Святе сімейство». «Разом з ґрунтовністю історичної дії, — писали класики марксизму, — зростатиме... і обсяг маси, справою якої вона є»¹. Найвищим рівнем соціальної активності є, як відомо, соціалістична революція, творення нового суспільства. За соціалізму жива творчість мас виступає, за визначенням В. І. Леніна, основним фактором нової громадськості². Це стосується всіх сфер суспільного життя: економічної, соціально-політичної, духовної.

Комуністична партія і радянська держава постійно дбають про невідмінне зростання творчої активності трудящих в культурному будівництві, в оволодінні, примноженні і практичному застосуванні духовних цінностей в ім'я утвердження ідеалів комунізму. За умов розвинутого соціалізму, як зазначив на XXV з'їзді партії товариш Л. І. Брежнев, відбувається життєдайний процес «дальшого прилучення багатомільйонних мас трудящих до цінностей культури»³. Творчо засвоюючи духовні багатства, вироблені протягом усієї історії людської культури, трудящі нашої країни беруть дедалі активнішу участь в їхньому розвитку. У статті 27-й нової Конституції СРСР — Конституції розвинутого соціалізму записано, що держава дбає про охорону, примноження і широке використання духовних цінностей для морального й естетичного виховання радянських людей, підвищення їхнього культурного рівня.

Народні маси суспільства розвинутого соціалізму — це керовані КПРС робітничий клас, колгоспне селянство, народна інтелігенція, всі соціалістичні нації і народності країни Рад, весь радянський народ — нова історична, соціальна та інтернаціональна спільність людей. Якщо

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 86.

² Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 35, с. 53.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 89.

в класово-антагоністичному суспільстві існують і протистоять одна одній дві культури — експлуататорів і експлуатованих, то при соціалізмі, зокрема в умовах розвинутого соціалізму, склалась і розквітла єдина за своїм принципним змістом радянська соціалістична культура. Ідеологічною основою її є марксизм-ленінізм. Як наголошено у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», «марксизм-ленінізм був і залишається єдино вірною наукою комунізму, неперевершеним мистецтвом політичного керівництва революційною творчістю мас»⁴. Комуністична партійність, класовість і народність, соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм, гуманізм та колективізм пронизують усі структурні елементи соціалістичної культури — науку, мистецтво, мораль.

В нашому суспільстві, зазначив у доповіді на сесії Верховної Ради УРСР 19 квітня 1978 року «Про проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки і підсумки його всенародного обговорення» товариш В. В. Щербичський, «утворилась нова, соціалістична за змістом, національна за формою, інтернаціоналістська за своїм духом і спрямуванням радянська культура, яка є могутнім джерелом розвитку кожної людини соціалістичного суспільства, її естетичного і морального виховання»^{4а}.

Духовна творчість трудящих невідривна від їх трудової і суспільно-політичної діяльності, так само як нерозривні економічна, соціально-політична і духовна сфери комуністичного творення. Діалектика цього процесу така, що, з одного боку, економічні та соціально-політичні процеси детермінують культурне зростання соціалістичного суспільства, а з другого — розв'язання культурних завдань виступає одним з істотних факторів досягнення економічних і соціально-політичних цілей. І всі ці процеси «замикаються» на їх суб'єкті — народних масах, які є головною продуктивною силою суспільства, носієм суспільних відносин, рушійною силою культурного розвитку.

Характеризуючи творчу діяльність народних мас, слід особливо підкреслити зростання керівної ролі Комуністичної партії і провідної ролі робітничого класу, а також піднесення активності всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей соціалістичного суспільства.

Підвищення керівної ролі КПРС в житті радянського суспільства на етапі розвинутого соціалізму зумовлене зростанням масштабів і складності завдань комуністичного будівництва, піднесенням творчої активності мас, залученням нових мільйонів трудящих до управління державними справами і виробництвом, дальшим розвитком соціалістичної демократії, підвищенням ролі громадських організацій, зростаючим значенням теорії наукового комунізму, посиленням комуністичного виховання трудящих, активізацією боротьби за викорінення пережитків минулого у свідомості і поведінці людей.

Зазначені причини можна звести до двох основних груп: по-перше, ті, що пов'язані з ускладненням завдань комуністичного будівництва і підвищенням ролі марксистсько-ленінської теорії як наукової основи розв'язання цих завдань; по-друге, ті, що пов'язані з піднесенням творчої активності мас, розвитком соціалістичної демократії.

⁴ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 26.

^{4а} Про проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь товариша В. В. Щербичського на сесії Верховної Ради УРСР 19 квітня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 20 квітня.

Партія науково розробляє і обгрунтовує завдання комуністичного творення, важливе місце серед яких належить культурним завданням, а також мобілізує трудящих на успішне їх виконання. Вона постійно дбає про підвищення провідної ролі робітничого класу, зокрема, у сфері культурного будівництва. Як наголошувалося на XXV з'їзді КПРС, «в умовах розвинутого соціалізму, коли Комуністична партія стала партією всього народу, вона аж ніяк не втрачає свого класового характеру. За своєю природою КПРС була і лишається партією робітничого класу... Робітники становлять нині 58% тих, хто вступає в її ряди. Це закономірно, це відображає провідну роль робітничого класу в житті суспільства»⁵.

Провідна роль робітничого класу в культурному розвитку соціалістичного суспільства спричинена тим, що він є головною продуктивною силою в усій системі соціалістичного матеріального виробництва і через неї справляє вирішальний вплив і на духовне виробництво; він виступає ініціатором і провідником всіх економічних, соціально-політичних і культурних перетворень, створює матеріальну базу культури, бере дедалі активнішу участь — не лише опосередковану, але й безпосередню — в культурній творчості.

Народна освіта — один з важливих елементів соціалістичної культури, в якому значною мірою виявляється характерна риса духовної культури нового суспільства як соціальної творчості народних мас. Вона виступає насамперед як сфера реалізації пізнавальної діяльності трудящих, хоча і не зводиться до неї — адже пізнавальна діяльність не є самоціллю, вона підпорядкована загальним завданням комуністичного творення.

Активна участь трудящих у будівництві комунізму з об'єктивною необхідністю передбачає їх високу активність в справі оволодіння знаннями і всіма іншими культурними цінностями, адже, як підкреслював В. І. Ленін, «комуністом стати можна тільки тоді, коли збагатити свою пам'ять знанням всіх тих багатств, які виробило людство»⁶. Практика соціалістичного і комуністичного будівництва довела, що пізнавальна діяльність мас відіграє важливу соціально-творчу функцію. «Трудящі тягнуться до знання, тому що воно необхідне їм для перемоги»⁷, — наголошував В. І. Ленін. Усвідомлення цієї потреби зумовлює активне прагнення трудящих до оволодіння знаннями, цінностями культури.

На XXV з'їзді КПРС зазначалося, що у галузі ідейного виховання велике значення відіграє політична освіта. Тільки в системі партійної освіти тепер навчається близько 20 мільйонів чоловік, у тому числі понад 7 мільйонів безпартійних. Основи політичних знань опановує учнівська молодь — школярі і студенти. Масове вивчення марксизму-ленінізму — найважливіша особливість розвитку суспільної свідомості на сучасному етапі⁸. Творче оволодіння марксизмом-ленінізмом — ідеологічною основою соціалістичної культури — є свідченням невинного зростання політичної культури мас.

Спираючись на ленінські настанови про тісний зв'язок народної освіти з політичним вихованням мас, КПРС сприяє органічному поєднанню навчання з комуністичним вихованням трудящих. Закономірним є, зокрема, неухильне піднесення загальноосвітнього рівня робітничого класу нашої країни. Це зумовлюється всім ходом комуністичного будівництва і водночас є одним з факторів, що прискорює його. В процесі створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних су-

⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 70.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 291.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 75.

⁸ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 83.

спільних відносин і виховання нової людини змінюється характер життєдіяльності трудящих, насамперед їхньої праці. Вона дедалі більше насичується творчими елементами, вбирає досягнення науково-технічного прогресу.

Усе це зумовлює підвищення вимог до безпосередніх виробників щодо інтелектуалізації фізичної праці, її зближення з розумовою. За таких умов невпинно зростає кількість кваліфікованих робітників: за період з 1926 р. до 1970 р. їх прошарок серед металургів і металістів збільшився в 16 разів, хіміків — у 15, машиністів — у 20, шоферів — в 329 разів. Рівень освіти у кваліфікованих робітників вищий, ніж у всіх представників даної професії в середньому.

Можна зробити висновок: рівень освіти як один з критеріїв пізнавальної активності робітників прямо залежить від рівня їх виробничої кваліфікації.

Про прагнення радянських робітників до підвищення свого освітнього рівня можна робити висновки з таких даних: якщо в 1939 р. на 1000 робітників припадало 84 чол. з вищою і середньою (повною і неповною) освітою, то в 1976 р. — 715 чол., тобто у 8,5 раза більше⁹. Мірою піднесення освітнього рівня і кваліфікації робітничого класу зростає його провідна роль в суспільному житті — тобто зростання освітнього рівня робітників виступає одним з історичних чинників зміцнення їх провідного становища в суспільстві.

Постійно зростає культурна активність колгоспного селянства — надійного союзника робітничого класу. Це — закономірне явище, яке розвивається під впливом об'єктивних факторів. Основними серед них є зміни в характері сільськогосподарської праці, її поступове переростання в різновид праці індустріальної. У нас невпинно збільшується кількість колгоспників, чия праця безпосередньо пов'язана з машинами і механізмами: так, якщо в 1940 р. в країні було 1401 тис. механізаторів, то в 1976 р. — 4074 тис.¹⁰ Зміни в характері сільськогосподарської праці, її механізація з об'єктивною необхідністю спричинюють зростання освітнього і культурно-технічного рівня трудівників села.

Закономірним для радянського суспільства є вирівнювання культурного, зокрема освітнього рівня робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції. Це один з виявів їх всебічного зближення. Про зближення класів у цій сфері переконливо свідчать, наприклад, такі дані: за період з 1939 р. по 1976 р. кількість осіб з вищою і середньою освітою серед спеціалістів та службовців зростає лише в 1,7 раза, а серед робітників — у 8 разів, серед колгоспників — у 30 разів; якщо в 1939 р. на 1000 чол. цих категорій населення припадало осіб з означеним рівнем освіти: серед робітників — 84 чол., колгоспників — 18 чол., спеціалістів і службовців — 542, — то в 1976 р. — відповідно 715, 534, 970¹¹.

Зближення робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції відбувається за двома напрямками: по-перше, подолання істотних відмінностей між містом і селом, по-друге, — між працівниками фізичної і розумової праці. От чому в контексті досліджуваної теми потрібно зупинитись на цих двох аспектах, розглядаючи їх під кутом зору питання про народну освіту як сферу реалізації пізнавальної діяльності трудящих. З цього погляду показовими є дані¹², наведені в таблиці 1.

Отже, за період з 1939 р. по 1976 р. кількість осіб з вищою і середньою освітою серед міського зайнятого населення зростає в 3,4 раза,

⁹ Народное хозяйство СССР в 1975 году. М., 1976, с. 38.

¹⁰ Там же, с. 448.

¹¹ Народное хозяйство СССР в 1975 году, с. 38.

¹² Див.: Народное хозяйство СССР, с. 36.

а серед сільського — більш ніж у 10 разів. Відбувається неухильне зближення освітнього рівня міського і сільського населення, що є одним з напрямів подолання істотних відмінностей між містом і селом.

У процесі комуністичного будівництва, створення матеріально-технічної бази комунізму, поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму поступово стираються й відмінності між працівниками фізичної й розумової праці, зокрема в освітньому рівні (див. табл. 2).

Таблиця 1

Рівень освіти міських і сільських жителів
(кількість осіб з вищою і середньою освітою на 1000 чол.
відповідних груп населення)

	все населення		зайняте населення	
	1939 р.	1976 р.	1939 р.	1976 р.
Міські поселення	218	711	242	828
Сільська місцевість	52	354	63	648

Таблиця 2

Рівень освіти працівників фізичної і розумової праці
(кількість осіб з вищою і середньою освітою на 1000 чол.
відповідних груп працюючих)

	1939 р.	1976 р.
Працівники переважно фізичної праці	44	522
Працівники переважно розумової праці	684	968

Як видно з наведеної таблиці, в нашій країні за період з 1939 р. по 1976 р. кількість осіб з вищою і середньою освітою серед працівників переважно фізичної праці збільшилася майже у 12 разів, а серед працівників переважно розумової праці — майже у 1,2 раза, тобто темпи зростання освітнього рівня першої групи працюючих вище відповідних показників у другої групи в 10 разів.

Соціально-класовий аналіз суб'єкта культурної творчості щільно пов'язаний з питанням про участь в ній всіх соціалістичних націй і народностей. Адже разом із зближенням робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції відбувається всебічне зближення соціалістичних націй країни Рад, які мають однотипну соціально-класову структуру.

Ліквідація культурної нерівності народів є одним з важливих завоявань соціалізму в СРСР. Успіхи в економічному та соціально-політичному розвитку зумовили істотне піднесення не тільки матеріального, але й культурного рівня населення всіх без винятку союзних республік. За небувало короткий час народи колишніх окраїн царської Росії пройшли шлях від майже повної неписьменності до високого рівня освіти й культури. Так, темпи зростання освітнього рівня трудящих середньоазіатських союзних республік значно перевищили відповідні показники по країні в цілому, що свідчить про взаємодопомогу братніх народів, про вирівнювання рівнів їх розвитку на основі ленінської національної політики і дружби народів. Якщо по всій країні кількість осіб з вищою і серед-

ньою освітою на 1000 чол. населення зростає з 1939 р. по 1976 р. майже в 4,6 раза, то в Узбецькій РСР — більш як у 14 разів, у Казахській РСР — у 9, в Киргизькій — більш як у 16 разів, Таджикицькій — більш як у 18 разів, Туркменській — більш як у 12 разів¹³. Нині означені показники в цих союзних республіках перебувають на загальносоюзному рівні.

Закономірним є процес інтернаціоналізації духовного життя радянського суспільства, духовна культура якого є органічним сплавом культурних надбань усіх народів, живою творчістю керованих Комуністичною партією робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, трудівників міста і села, працівників фізичної і розумової праці, представників усіх націй і народностей нашої країни. Їх висока активність в пізнавальній діяльності є одним з напрямів розвитку соціалістичної культури як соціальної творчості народних мас.

Трудащі нашої країни беруть активну участь у створенні і дальшому розвитку матеріальної бази культури. В 1975 р. в СРСР налічувалося 350 тис. бібліотек всіх видів (масових, наукових, навчальних, технічних) з загальним фондом 4,2 млрд. примірників книг і журналів; 135,1 тис. клубних установ; 1295 музеїв; 570 професійних театрів, крім широкої мережі самодіяльних; 154,1 тис. кіноустановок; за період 1918—1975 рр. в країні видано 2,8 млн. назв друкованої продукції загальним тиражем 44,9 млрд. примірників 145-ма мовами, в тому числі 89-ма мовами народів СРСР, деякі з них лише за роки Радянської влади здобули власну писемність¹⁴.

Радянські люди творчо використовують створену ними матеріальну базу культури, виявляючи високу активність в оволодінні духовними багатствами. Ось ще деякі факти з практики культурно-освітньої роботи: в 1975 р. кількість відвідувань музеїв становила 134 млн. (в 1940 р. — 34 млн.), театрів — 117 млн. (в 1940 р. — 84 млн.), кіносеансів — 4497 млн. (в 1940 р. — 900 млн.)¹⁵.

Висока творча активність народних мас в освоєнні духовних цінностей соціалістичного суспільства, їхня інтенсивна пізнавальна діяльність виступають важливою передумовою їхньої культурно-перетворювальної діяльності, тобто наукової і художньо-естетичної творчості. Культурно-перетворювальна діяльність — ще один, поряд з пізнавальною діяльністю, напрям зростання ролі народних мас у розвитку соціалістичної культури.

Про участь трудящих в науково-технічній і художній творчості свідчить зокрема те, що в лавах Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів налічується понад 7 млн. чоловік, в гуртках художньої самодіяльності — 15 млн. чоловік.

Як зазначається в Програмі КПРС, в документах партійних з'їздів, зокрема в матеріалах XXIV і XXV з'їздів партії, в умовах розвинутого соціалістичного суспільства творча діяльність трудящих в усіх галузях культури стає особливо масштабною й багатогранною. Соціалізм не тільки відкрив широким масам доступ до духовних цінностей, але й перетворив їх на безпосередніх творців культури.

Це законодавчо закріплено в Конституції Радянського Союзу. У статті 46-й записано: «Громадяни СРСР мають право на користування досягненнями культури. Це право забезпечується загальнодоступністю цінностей вітчизняної та світової культури, які є в державних і громадських фондах; розвитком і рівномірним розміщенням культурноосвітніх закладів на території країни; розвитком телебачення і радіо, кни-

¹³ Народное хозяйство СССР в 1975 году, с. 38—39.

¹⁴ Там же, с. 691, 698, 701—704, 706, 707.

¹⁵ Народное хозяйство СССР в 1975 году, с. 702—704.

говидавничої справи і періодичної преси, мережі безплатних бібліотек; розширенням культурного обміну з зарубіжними державами»¹⁶. У Конституції відзначається, що громадянам СРСР відповідно до цілей комуністичного будівництва гарантується свобода наукової, технічної і художньої творчості. Вона забезпечується широким розгортанням наукових досліджень, винахідницької та раціоналізаторської діяльності, розвитком літератури і мистецтва. Держава створює необхідні для цього матеріальні умови, подає підтримку добровільним товариствам і творчим спілкам, організує впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій у народне господарство та інші сфери життя. Права авторів, винахідників і раціоналізаторів охороняються державою. В СРСР всемірно заохочується розвиток професіонального мистецтва і народної художньої творчості.

Отже, в умовах розвинутого соціалізму широкі народні маси відіграють дедалі зростаючу роль у розвитку соціалістичної культури не лише рухаючи вперед матеріальне виробництво як основу виробництва духовного, будучи суб'єктом не лише економічних, але й соціально-політичних процесів, безпосередньо беручи участь у духовній творчості у її нерозривному зв'язку з трудовою і суспільно-політичною діяльністю.

Культурно-перетворювальна діяльність розгортається дедалі більше в усіх галузях соціалістичної культури у вигляді наукової (науково-технічної) та художньо-естетичної діяльності. В культурно-перетворювальній діяльності має місце свій концентрований вияв їх вирішальне значення у розвитку соціалістичної культури, а це і собі означає, по-перше, невпинний розвиток всіх її структурних компонентів (марксистсько-ленінська ідеологія — політична культура трудящих; наука — їх інтелектуальна культура; мистецтво — художньо-естетична культура; мораль — моральна культура); по-друге, розвиток самих трудящих — суб'єкта соціалістичної культури; по-третє, розвиток соціально-творчої функції соціалістичної культури, зростання її ролі в комуністичному будівництві.

Істотним фактором розвитку науки як структурного компоненту соціалістичної культури є науково-технічна творчість трудящих, яка має величезне значення для перетворення науки — одного з важливих структурних елементів соціалістичної культури — на безпосередню продуктивну силу суспільства. Для розв'язання завдань комуністичного творення потрібний дедалі більший обсяг наукових знань, які реалізуються в практиці будівництва комунізму, цементуючи союз науки і виробництва. Це, за словами В. І. Леніна, «союз науки і робітників»¹⁷.

Науково-технічна творчість трудящих має сприяє посиленню таких характерних рис науки за соціалізму, як щільний зв'язок з виробництвом і всіма іншими сферами практичної діяльності, проникнення в планування і управління, колективізм тощо.

Наука нині просувається вперед колективними зусиллями вчених, спеціалістів, інженерів, техніків, робітників.

Високу економічну ефективність науково-технічної творчості трудящих можна показати на прикладі масового руху винахідників та раціоналізаторів, що широко розгорнувся в нашій країні. Так, в 1965 р. подано пропозицій 2935 тис. раціоналізаторів, в 1975 р. — 4336 тис.; всього було подано пропозицій відповідно: 4076 тис. і 5113 тис. У 1965 р. з поданих пропозицій було впроваджено у виробництво 2841 тис., в 1975 р. —

¹⁶ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 20.

¹⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 37, с. 504.

3977 тис.; економічний ефект від їх впровадження становив відповідно — 1909 млн. крб. і 4805 млн. крб.¹⁸

Наведені дані свідчать, по-перше, про невпинне зростання участі у науково-технічній творчості широких народних мас (це стосується як кількості учасників цього руху, так і кількості самих пропозицій, які надійшли і були впроваджені у виробництво), по-друге, про неухильне піднесення економічної ефективності раціоналізаторства. Науково-технічна творчість мас — один з історичних факторів втілення в життя економічної стратегії партії, органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму, створення матеріально-технічної бази комунізму. І в усьому цьому дістає вияв соціально-творчий характер соціалістичної культури, рушійною силою якої є народні маси.

Про практичний внесок учасників науково-технічної творчості у справу комуністичного будівництва свідчать результати діяльності у створенні раціоналізаторських фондів наших п'ятирічок. Винахідники і раціоналізатори країни перевиконали соціалістичні зобов'язання у створенні раціоналізаторського фонду економії у восьмій п'ятирічці. Замість 9 млрд. крб., які були заплановані, у фонд п'ятирічки надійшло 12,6 млрд. крб.¹⁹ Ще більшого успіху досягнуто в ході виконання дев'ятої п'ятирічки: вже на початку 1975 р. були достроково виконані взяті на п'ятирічку соціалістичні зобов'язання по економії матеріальних, трудових і фінансових ресурсів за рахунок використання в народному господарстві винаходів і раціоналізаторського фонду економії дев'ятої п'ятирічки. Лише за 4 роки в народному господарстві впроваджено більш як 14,6 млн. винаходів і пропозицій, що дало економію понад 14,4 млрд. крб.²⁰ У Звіті ЦК КПРС XXV з'їздові партії щодо вузлових питань розвитку економіки на сучасному етапі, зокрема прискорення науково-технічного прогресу, підкреслюється значення масового руху винахідників і раціоналізаторів, а в «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1975—1980 роки» передбачено всемірно розвивати творчу активність трудящих, новаторство, рух винахідників і раціоналізаторів, поліпшувати діяльність науково-технічних товариств²¹.

Суб'єкт соціалістичної культури — народні маси, тобто керовані Комуністичною партією робітничий клас, коопероване селянство, народна інтелігенція, всі нації і народності СРСР — весь радянський народ — виступають суб'єктом соціальної творчості в цілому, в усіх галузях суспільного життя. Вони — творці соціалістичного способу життя.

* * *

В статье анализируется процесс возрастания роли народных масс в развитии социалистической культуры. Вскрывается механизм действия общесоциологического закона возрастания роли народных масс в культурно-историческом процессе применительно к сфере духовной культуры в условиях развитого социализма.

¹⁸ Народное хозяйство СССР в 1975 году, с. 170.

¹⁹ Материалы IV съезда Всесоюзного общества изобретателей и рационализаторов. М., 1974, с. 13.

²⁰ Див.: «Правда», 1975, 28 лютого; «Правда», 1975, 30 березня.

²¹ Див.: Материалы XXV з'їзду КПРС, с. 53, 191.

І. П. ГОЛОВАХА

Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО СПЕЦИФІКУ, ІСТОРИЧНІ ТИПИ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ МОРАЛІ

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії товариш Л. І. Брежнев зазначав: «Масове вивчення марксизму-ленінізму—найважливіша особливість розвитку суспільної свідомості на сучасному етапі»¹. Звернення до першоджерел марксистсько-ленінської філософії відіграє важливу роль, зокрема орієнтує дослідників на кращі зразки марксистсько-ленінського аналізу природних та суспільних явищ, дає змогу спиратись у теоретичній і практичній діяльності на ті вихідні методологічні принципи, які викладені у творах К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

Однією з найбільших заслуг основоположників марксизму було відкриття основних законів суспільного розвитку. Замість релігійного провіденціалізму, фаталізму і суб'єктивного свавілля, які до того панували в ученнях про суспільство, К. Маркс і Ф. Енгельс дали наукове, матеріалістичне пояснення історії. Вони сформулювали й глибоко обґрунтували положення про залежність форм суспільної свідомості, в тому числі й моралі від суспільного буття. Винятково глибокі думки щодо сутності, головних етапів історичного розвитку і соціальних функцій моралі висловлені Ф. Енгельсом в книжці «Анти-Дюрінг», про яку В. І. Ленін писав, що в ній «розглянуто найважливіші питання з галузі філософії, природознавства і суспільних наук... Це надзвичайно змістовна і повчальна книга»².

В «Анти-Дюрінгу» розгляд моралі Ф. Енгельс логічно пов'язує з критикою ідеалістичних поглядів Дюрінга щодо природи моральних тверджень. Піддаючи гострій критиці абстрактний підхід Дюрінга до аналізу суспільних явищ, Енгельс зауважував: «Метод його полягає в тому, щоб розкласти кожен групу об'єктів пізнання на їх ніби найпростіші елементи...»³ Застосований до соціальної реальності, цей метод «знаходить, що найпростіше суспільство складається мінімум з двох чоловік. З цими двома індивідами пан Дюрінг оперує потім аксіоматично»⁴. «Аксіоматичний аналіз», як показує Ф. Енгельс, кінець кінцем призводить до повної елімінації історичної реальності, але «історична реальність, викинувши за двері, повертається через вікно. І уявляючи, що він (Дюрінг.— І. Г.) створює моральне й правове вчення для всіх світів і всіх часів, він насправді дає викривлене,— бо воно відірване від реального ґрунту,— і поставлене догори ногами відображення, як в угнутому дзеркалі...»⁵.

Отже, ідеалістична інтерпретація моралі, за Ф. Енгельсом, пов'язана з антиісторичним підходом до неї. Поза аналізом історичного процесу моралі не можна осягнути її соціальну природу, зрозуміти процес пере-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 83.

² Ленін В. І. Фрідріх Енгельс. Повне збір. творів, т. 2, с. 11.

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 92.

⁴ Там же, с. 93.

⁵ Там же.

творення моральних норм у внутрішнє спонукання особи. Справді, всі етичні вчення в домарксівський період (і в немарксистській літературі взагалі) відзначаються однобічним підходом до моралі, ідеалістичним глумаченням її сутності. Моральні норми або виводились з велінь бога або вважались довічно притаманними «людській природі».

На противагу ідеалізму, Ф. Енгельс, виходячи з матеріалістичного розуміння історії, вперше показав, що моральні норми, які визначають поведінку людей, не є вродженими, і не можуть бути виведені ні з індивідуально-людської, ні з якоїсь «потоїбічної» свідомості. Своє пояснення вони дістають в умовах матеріального життя і є продуктом суспільної організації людей, конкретно-історичних обставин їх життєдіяльності. Виводити моральні норми з властивостей «людської природи» — це значить суперечити об'єктивним закономірностям історії, які свідчать про перетворення самої цієї «природи» залежно від характеру соціальних змін. Марксизм розкрив справжню сутність людини як сукупності всіх суспільних відносин і тим самим дав ключ до розуміння багатоманітних виявів людської свідомості, визначив наукові критерії оцінки тих чи тих моральних теорій, поглядів, вчинків.

Моральні норми і правила поведінки є відображенням у свідомості людей вимог, які ставляться до них класом або суспільством загалом. Визначальним критерієм в оцінці поведінки людей в кінцевому підсумку є інтерес суспільства, класу. Уявлення ж людей про добро і зло, про припустиме і неприпустиме в людських вчинках, інакше кажучи — певна моральна оцінка дій людей, є результат багаторазової практичної перевірки того чи іншого вчинку щодо його впливу на процес суспільного життя.

Доказом того, що моральні норми не є природними властивостями, а становлять кінець кінцем відображення економічних умов і матеріальних потреб суспільства, служить і той факт, що зі зміною форм соціально-економічного життя відбувається перетворення як змісту, так і форм моралі. Про це свідчить також факт збігу моральних принципів тієї або іншої історичної форми моралі з моральними переконаннями окремих осіб, класів та ін.

Отож, мораль, як регулятор взаємозв'язків у будь-якому суспільстві, є продукт певних соціально-економічних відносин. Вона відображає їх і змінюється з ними, і кожний клас виробляє свої власні моральні принципи, норми і правила поведінки відповідно до свого становища, цілей і завдань. Підкреслюючи цей факт, Ф. Енгельс пише, що «люди, свідомо чи несвідомо, черпають свої моральні погляди кінець кінцем з практичних відносин, на яких ґрунтується їх класове становище, тобто з економічних відносин... всяка теорія моралі була досі кінець кінцем продуктом даного економічного становища суспільства»⁶.

У моралі дістають своє відображення найбільш суттєві особливості моральних відносин даного суспільства. Це положення Ф. Енгельса стало одним з наріжних каменів розвитку теорії моралі на ґрунті діалектико-матеріалістичної методології. Моральні принципи виступають як загальні вимоги даної системи моралі, підпорядкованої корінним інтересам суспільства або пануючого класу. Як загальні вимоги моралі, вони виступають також критерієм оцінки моральної поведінки людей даного суспільства. Коли ж ідеться про моральну свідомість окремої особи, то для її характеристики вже не достатньо поняття морального принципу. Моральні принципи стають вихідними у поведінці особи, коли вони нею усвідомлюються, перетворюючись в її моральні переконання. Моральні

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 90—91.

переконання і є усвідомлені особою моральні принципи, які відбиваються у її індивідуальній свідомості. Ця свідомість не відірвана від свідомості суспільної.

Моральна свідомість індивідуума формується під впливом загальних принципів тієї чи іншої історичної системи моралі. Ось чому для будь-якого суспільства постає проблема морального виховання, що має своєю метою перетворити загальні або класові норми моралі в особисті переконання кожного члена суспільства, а отже — в норми його поведінки.

Розглядаючи питання про походження та історичний розвиток моралі, Ф. Енгельс довів, що мораль — це одна з найдавніших форм суспільної свідомості, що не тільки зміст моралі, а й її форма свідчать про соціальну детермінованість моральних відносин і оцінок вчинків людей. У самій формі моралі первісної общини дістало своє відображення панування колективу над особою. Тут моральна свідомість виступає як своєрідна тотожність індивідуального і суспільного в свідомості: свідомість індивіда ще не відокремлена від моральної свідомості колективу і виступає його безпосереднім виявом.

Зрозуміло, що зазначена тотожність не є свідченням того, ніби на першому етапі історичного розвитку «природа» людини була досконаліша. Щодо змісту — тут відображений той факт, що інтереси колективу об'єктивно не перебували в суперечності з інтересами окремих членів суспільства, а щодо форми — виявляє себе нерозвинутість індивідуальної свідомості. Це дуже важливо підкреслити, щоб запобігти помилкам подвійного характеру, які виникають при аналізі морального прогресу: з одного боку, переоцінки моральних норм вихідної стадії розвитку людського суспільства, розгляду їх з позицій назавжди втраченого «золотого віку», а з другого — ігнорування суперечливості цього процесу, зумовленої поділом суспільства на класи.

Після поділу суспільства на класи моральна оцінка вчинків людей здійснюється вже не з точки зору колективно-родових інтересів в цілому, а з позиції інтересів пануючого класу. За своїм змістом класова мораль, говорить Ф. Енгельс, «або виправдовувала панування та інтереси пануючого класу, або ж, як тільки пригноблений клас ставав досить сильним, виражала його обурення проти цього панування і представляла інтереси майбутності пригноблених»⁷. Тому носіями морального прогресу, зауважував Ф. Енгельс, виступали історично прогресивні класи. Саме їх боротьба сприяла піднесенню гідності особи, укоріненню у свідомості мас цінності суспільно корисної праці, вихованню громадянської свідомості.

Зміна змісту моралі, показав Ф. Енгельс, привела до зміни її форми. Мораль набуває ідеологічної форми вираження. Моральна оцінка виступає у перекрученому вигляді: вузько егоїстичні інтереси пануючого класу подаються як загальні вимоги моралі, які нібито служать інтересам всіх. За цих обставин виникають передумови для роздвоєння тотожності суспільної та індивідуальної свідомості, протиставлення моральної свідомості особи «загальним» принципам моралі, які, насправді, ідеологічно закріплюють інтереси пануючого класу. Ф. Енгельс довів, що ця закономірність характерна для всіх етапів розвитку класово-антагоністичного суспільства. Різними є лише форми її виявлення. Кожній конкретній формі суспільного життя антагоністичного суспільства відповідала історично певна система (тип) моралі — рабовласницька, феодальна і буржуазна. У принципах кожної з цих форм діставали своє спе-

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 91.

цифічне відображення економічні і соціальні умови даного конкретного суспільства.

Не спиняючись детально на аналізі Ф. Енгельсом кожної з суспільно-історичних форм моралі, розглянемо лише деякі спільні риси моральної свідомості класового суспільства в цілому та їх специфічний вияв відповідно до конкретно-історичних умов того чи іншого етапу розвитку такого суспільства.

Суперечливість економічних відносин класового суспільства виключає можливість існування єдиної моралі. Поряд з мораллю пануючого класу — і як її антипод — формується мораль класу поневоленого. Але ці два види моралі перебувають в нерівноправному становищі. Пануючи в галузі матеріального виробництва, цей клас намагається підпорядковувати всі інші класи й прошарки суспільства своєму ідеологічному впливові, зокрема нав'язати вигідні йому моральні принципи і норми. Це закономірність всіх антагоністичних суспільств. Однак характер її вияву має свої специфічні особливості в кожній формації, заснованій на класовому антагонізмі. Специфіка ця зумовлена конкретною формою класового панування і — відповідно — умовами розвитку класової боротьби.

Найбільш рельєфно зазначена закономірність виявляється в умовах першої історичної форми класового суспільства — рабовласницької. Залежно від характеру економічних відносин цього суспільства — цілковитого підкорення виробника власникові, — складаються об'єктивні передумови для духовного поневолення пригнобленого класу. Свідченням цього є той незаперечний факт, що навіть в епохи найвищого піднесення класової боротьби раби залишалися в ідеологічному полоні пануючого класу: борючись за своє особисте визволення, вони не виступали за усунення рабства взагалі, тобто не підносились до морального осуду рабства як системи. Не була вільною від впливу ідеології пануючого класу і мораль кріпаків. Однак селянська мораль уже більш самостійна порівняно з мораллю рабів. Тут вже яскраво виявляються елементи морального осуду феодального ладу загалом, про що свідчить уснопоетична народна творчість, в якій виражений протест проти феодальної експлуатації. Моральний осуд феодальних порядків з боку народних мас був могутнім суб'єктивним фактором, який підготував перемогу буржуазної революції.

Характер економічних відносин капіталістичного суспільства зумовив особливості буржуазної моралі. Зокрема це виявилось в тому, що мораль буржуазії, оскільки вона на початку свого виникнення спрямовувалась проти віджилих феодальних відносин під гаслом рівності, свободи і братерства, виступала як «загальнолюдська». Це пояснювалось тимчасовим збігом інтересів буржуазії і трудящих мас, який мірою утвердження влади буржуазії виявив свої антагоністичні суперечності. Для буржуазної моралі характерна суперечність між формою і змістом, між проголошеними ідеалами і практичними життєвими моральними нормами. Особливо характерними для буржуазної моралі є індивідуалізм, егоїзм, найвища міра лицемірства. Лицемірство буржуазної моралі і є практичний прояв суперечливості між її змістом і формою. Попередні форми класової моралі відверто виражали класові інтереси панів, відкрито виправдовували відповідну форму експлуатації. Цілком відверто при рабовласництві, де ставлення до раба взагалі не підлягає моральній оцінці, і дещо більш завуальовано — при феодалізмі і капіталізмі.

В сучасну епоху, в зв'язку з загальною кризою світового капіталізму, мораль імперіалістичної буржуазії перебуває в стані глибокого занепаду.

Її характеризує відсутність морального ідеалу, невіра в майбутнє, граничний індивідуалізм та егоїзм.

Двоїстість буржуазної моралі, суперечність між її формою і змістом створюють певні передумови для перетворення в практичне життя деяких формальних принципів, що відповідають інтересам трудящих. В буржуазному суспільстві виникає також реальна сила, здатна наповнити ці принципи реальним змістом. Це — робітничий клас. «Пролетарі,— пише Ф. Енгельс,— ловлять буржуазію на слові: рівність повинна бути не тільки мнимою, вона повинна здійснюватися не тільки в сфері держави, але й бути дійсною, вона повинна проводитися і в суспільній, економічній сфері»⁸.

На противагу буржуазній моралі в умовах капіталістичного суспільства починає формуватися нова, пролетарська мораль. Оскільки пролетарська мораль, говорить Ф. Енгельс, в умовах капіталізму виступає за повалення існуючого ладу і в сучасному репрезентує інтереси майбутнього, то саме вона містить в собі «найбільшу кількість елементів, що обіцяють їй довговічне існування»⁹.

Отже, мораль, виникаючи з умов матеріального життя суспільства, з перетворенням цих умов змінює як свій зміст, так і форму. Характерною для розвитку моральної свідомості є закономірність «роздвоєння» на суспільну та індивідуальну свідомість, загострення суперечності між моральними принципами та переконаннями особи, яка розв'язується лише з виникненням комуністичної моралі. Якщо вихідний синкретизм моральної свідомості ґрунтувався на відсутності розвиненої індивідуальної свідомості і сліпому підкоренні індивідуума колективу, то діалектична тотожність загальних принципів і особистих моральних переконань, яка досягається комуністичною мораллю, є вираз найвищого розвитку індивідуальної моральної свідомості, вираз відповідності інтересів суспільства і особи.

Говорячи про матеріальну зумовленість моралі, про залежність її від соціально-економічних і класових відносин, Ф. Енгельс разом з тим вказував і на інші закономірності розвитку моралі.

Будучи специфічною формою суспільної свідомості, мораль, як і інші форми суспільної свідомості, підпорядкована загальним їх закономірностям формування і розвитку, зокрема на ній позначається відставання суспільної свідомості від суспільного буття. Ця закономірність у застосуванні до моралі набуває своєрідного вираження. Найбільша живучість пережитків в галузі моральності, її найбільший консерватизм у порівнянні, скажімо, з політичною свідомістю зумовлені тим, що після переворотів в соціально-економічному житті, в нових умовах протягом тривалого часу ще лишаються конкретні носії старих етичних норм. Вони складають певну частину середовища, де виховується підрастаюче покоління, якому передаються моральні традиції, звичаї, звички та ін. Ось чому вирішальний переворот в галузі моральної свідомості здійснюється значно пізніше соціального перевороту, а перетворення принципів нової моралі в норми поведінки більшості пов'язане з тривалим процесом виховання. Ступінь ефективності засвоєння нових принципів моралі, перетворення їх в особисті моральні переконання і норми поведінки визначаються ступенем відповідності цих принципів інтересам членів суспільства.

Відносна самостійність розвитку моралі зумовлюється фактором наступності. Тут потрібно відзначити, що маємо розрізняти два аспекти наступності — в галузі практичної моралі й у сфері розвитку етичних

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 102.

⁹ Там же, с. 90.

теорій. Перший стосується реальних моральних стосунків між людьми та їх стихійного відображення в буденній свідомості. Другий — теоретичного вираження і обґрунтування загальних моральних принципів з позицій історично певного морального ідеалу.

Щодо наступності в галузі моральних практичних відносин, то вона виступає насамперед відображенням наступності в галузі соціально-економічних відносин. Тобто йдеться про те, що певні моральні норми, які виникли в одних історичних умовах, зберігають свою силу і в інших, оскільки їх існування живиться тією чи тією мірою соціально-економічним ґрунтом, який їх породив. Так, причиною подібності багатьох моральних норм в різних антагоністичних формаціях є спільність їх соціально-економічної основи — приватної власності. Цим, насамперед, пояснюється збереження окремих моральних норм і оцінок за суспільних змін і пристосування старих моральних вимог до нових історичних умов.

Потрібно відзначити ще одну особливість в наступності моралі: зберігають свою силу протягом всієї історії людства лише ті моральні норми, в яких відображені найбільш загальні, елементарні вимоги суспільства до його членів, без яких взагалі неможливе функціонування будь-якого людського колективу. Отже, спільне і специфічне в галузі зміни моралі зумовлені діалектикою загального і специфічного.

Згадана закономірність цілком справедлива також і для розвитку моральних теорій. Підкреслюючи цю думку, Ф. Енгельс писав, що теорії моралі є «різні ступені одного й того самого історичного розвитку, значить, мають спільну історичну основу, і вже через те у них не може не бути багато спільного. Більше того. Для однакових або приблизно однакових ступенів економічного розвитку теорії моралі повинні неодмінно більш або менш збігатися»¹⁰.

Однак в розвитку етичних теорій, крім згаданої, діють й інші закономірності, які визначають процес розвитку ідей взагалі, зокрема закономірність зв'язку між ідеями попередньої та наступної епох. Зрозуміло, і тут не може йтися про якусь філіацію ідей — тобто процес, відірваний від реального розвитку соціальних відносин. Етичні теорії, як і системи моралі, є в кінцевому підсумку історичним продуктом. В етичних теоріях кожної історичної епохи дістають свій теоретичний вираз та обґрунтування найбільш загальні вимоги, принципи даної історичної форми моралі з позицій морального ідеалу пануючого класу. Як і будь-які інші понятійні системи, теорії моралі підпорядковані специфічним законам розвитку ідеологічного процесу.

Одним з виявів суперечності ідеологічного процесу є наявність багатоманітних етичних теорій в одному і тому самому класовому суспільстві. Тенденція їх розвитку підпорядкована пошуку таких граничних понять, якими можна обґрунтувати вихідні принципи та практичні «рецепти» цих теорій. Це зумовлює нагромадження в ученні про мораль справді вірогідного, що зберігається в процесі історичної зміни етичних теорій (розвиток ідей гуманізму, інтернаціоналізму, патріотизму та ін.).

Наявність в етичних вченнях понять, які збігаються за своїм змістом з прогресивними тенденціями розвитку суспільства, зумовлює здатність цих вчень випереджати існуючі суспільні відносини. Про це свідчать, наприклад, моральні концепції ідеологів революційної буржуазії, що виникли за феодалізму, етичні погляди революційних демократів, і найбільше — марксистська теорія моралі.

Складний характер залежності моралі та етичних теорій від економічних відносин виявляється і в тому, що ця залежність опосередкована

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 90.

взаємодією моралі з іншими формами суспільної свідомості, і передусім з політикою. Будучи пов'язаною з потребами розвитку матеріального виробництва, з економічними відносинами через політику пануючих класів, мораль розвивається вкрай суперечливо. Хоча загалом соціальному прогресові відповідає моральний прогрес, критерієм якого виступає відповідність моральних норм того чи іншого класу прогресивним тенденціям розвитку суспільства в цілому, в умовах панування експлуаторських класів моральні норми або суперечать політиці (як це характерно для моралі експлуатованих класів), або підпорядковані їй.

Конкретизуючи питання про закономірності розвитку моралі, Ф. Енгельс спиняється також на проблемі впливу на її формування її розвиток інших форм суспільної свідомості, передусім політичної ідеології та правосвідомості. Як уже відзначалось, зумовленість моралі економічними відносинами в реальному процесі суспільного життя виступає опосередковано — через політику пануючого класу, що становить галузь відносин між класами, націями і державами. Корінні інтереси класів дістають своє відображення в політичній ідеології. Під безпосереднім впливом політичної ідеології перебуває вся сукупність духовного життя даного суспільства, в тому числі і моральна свідомість.

Хоч політика певною мірою залежить від моральних відносин, її сутність і особливості визначаються передусім реальними економічними інтересами класів, однак кожний клас намагається зобразити свої політичні принципи як такі, що освячені вимогами моралі. Причому і тут пануючий клас керується міркуваннями не суто морального порядку, а практичною силою морального фактора. Ось чому на моральних принципах, цих загальних вимогах моралі, що виражають її сутність як ідеологічної форми, завжди лежить відбиток політичних завдань пануючого класу.

Під впливом політики формуються моральні принципи, які і собі мають виконувати функцію моральної санкції тієї ж таки політики.

Конкретний приклад залежності моральних теорій від політики пануючого класу Ф. Енгельс вбачає в буржуазних етичних концепціях, де безпосередньо виявляється зв'язок між проголошеними моральними принципами і політичними прагненнями буржуазії. Особливо помітно це в суб'єктивістській етиці. Заперечуючи будь-який об'єктивно-науковий зміст етичних суджень, представники суб'єктивістської етики вважають, ніби моральні норми зберігають лише своє політичне значення. Згідно з цим поглядом, розрізнення етичних цінностей є не справою наукового аналізу, а «справою смаків». Відверто висловлює цю думку утилітаризм або прагматизм, який пропонує вирішувати питання, виходячи із «ситуації», не зв'язуючи себе ніякими «догматичними принципами». Цілком очевидно, що ця теоретична проповідь суб'єктивізму в галузі моралі має на меті виправдання загарбницької й експлуаторської політики буржуазії.

Характер впливу політики на мораль визначається змістом самої політики. Політика передового класу, яка виражає потреби прогресивного розвитку, сприяє формуванню високих моральних принципів. Політика ж реакційна, навпаки, призводить до деградації як теорії моралі, так і практики моральних відносин. І хоча доля історичного розвитку вирішується не моральною оцінкою дій класів, моральний фактор справляє свій вплив на здійснення політичних завдань того чи іншого класу.

Прогресивна політика породжує велике моральне піднесення, яке перетворюється на могутній фактор, що сприяє практичній реалізації цієї політики. Особливо яскраво це виявляється в історії боротьби робітничого класу за досягнення своїх історичних цілей, в історії розвитку

Радянської держави, боротьби країн соціалістичної співдружності за мир і безпеку народів.

Мораль перебуває також у багатогранній взаємодії з правом, відчуваючи на собі його постійний вплив (а крім нього, і з такими формами суспільної свідомості, як релігія, філософія, мистецтво).

Право, як відомо, виникає лише на певному етапі історичного розвитку — з поділом суспільства на класи, з виникненням особливої сфери відносин між людьми — відносин власності, які не могли вже регулюватися тільки за допомогою моральних норм.

Раз виникнувши, право починає справляти вплив на мораль. У суспільстві, поділеному на класи, пануюча мораль і право підтримують одне одне: недоторканість приватної власності, що оберігається правом, є водночас і вищим принципом моралі всіх експлуататорських класів. Однак, в умовах класового суспільства відносини між мораллю і правом вкрай суперечливі. Оскільки в цьому суспільстві не існує єдиної моралі, то характер відношення права, як волі пануючого класу, що піднесена у закон, до моралі класу пануючого і класу пригнобленого різний. Мораль експлуатованого класу з неминучістю вступає у суперечність з правом, оскільки воно служить зміцненню існуючих соціальних відносин.

Інший характер відносин між правом і мораллю в умовах соціалістичного суспільства, де правові норми спрямовані на виховання трудящих в дусі комуністичної моралі. Для соціалістичного суспільства характерний процес поступового розширення сфери моралі, яка мірою перетворення соціалістичних суспільних відносин на комуністичні набирає загальнолюдського характеру. Характеризуючи комуністичну мораль, Ф. Енгельс писав: «Мораль, яка стоїть понад класовими суперечностями і всякими спогадами про них, дійсно людська мораль стане можливою тільки на такому ступені розвитку суспільства, коли протилежність класів буде не тільки подолана, але і забута в життєвій практиці»¹¹.

* * *

В статье излагаются основные положения, касающиеся диалектического и историко-материалистического анализа морали Ф. Энгельсом в работе «Анти-Дюринг». Показывается несостоятельность идеалистических воззрений на природу морали, раскрывается ее социально-классовое содержание, взаимосвязь с политикой и правом в плане отражения ею как формой общественного сознания общественного бытия.

Уничтожение частной собственности на средства производства, ликвидация социально-классовых различий способствуют утверждению коммунистических норм нравственности.

Социально-историческая природа моральных норм, классовая сущность морали в антагонистических обществах порождают историческое противоборство основных типов морали.

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 91.

В. І. КУЗНЕЦОВ

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРАЦІ Ф. ЕНГЕЛЬСА «АНТИ-ДЮРІНГ» ДЛЯ РОЗВИТКУ КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТА ФІЗИЧНОГО ЗНАННЯ

У своїх працях Ф. Енгельс дав чудові зразки розвитку матеріалістичної діалектики на основі творчого узагальнення досягнень сучасного йому природознавства. Виходячи з цих узагальнень, геніально застосовуючи діалектичний спосіб мислення, він багато в чому зумів накреслити магістральні напрями розвитку природознавства. Цим самим Ф. Енгельс переконливо показав, що категорії діалектичного матеріалізму не тільки відповідають даним науки, але й виражають перспективу її розвитку, відкривають широкі можливості для наукової творчості. Передбачення Ф. Енгельса, як відомо, підтвердилися розвитком природознавства XIX і XX ст.

Одним із найважливіших аспектів діалектико-матеріалістичного аналізу Ф. Енгельсом еклектичних поглядів дрібнобуржуазного ідеолога Є. Дюрінга була критика поглядів цього «теоретика» на роль категорій і принципів мислення в процесі людського пізнання. Відзначаючи, що досягнутий на той час рівень суспільної практики і наукового пізнання є всього лише одним із етапів на шляху прогресуючого розвитку людства, Ф. Енгельс в «Анти-Дюрінгу» підкреслював, що єдино правильне — матеріалістичне — розуміння категорій і принципів мислення ґрунтується на визнанні того, що «не природа і людство узгоджуються з принципами, а, навпаки, принципи вірні лише остільки, оскільки вони відповідають природі й історії»¹. Ілюструючи це положення на багатьох прикладах з механіки, фізики, біології, політекономії, підкреслюючи мінливість і рухливість категорій і принципів мислення, Ф. Енгельс разом з тим убачав у категоріальному апараті матеріалістичної діалектики значні евристичні і прогностичні можливості, зумовлені тим, що в ній в концентрованому і усвідомленому вигляді виражаються основні закономірності і результати попередньої практичної і пізнавальної діяльності людства.

У сформульованих Ф. Енгельсом положеннях, які випереджають справжній розвиток конкретних наук, немає нічого провіденціального, якщо врахувати, що жодна наука не ставить завдання всебічного осягнення всієї об'єктивної реальності, обмежуючись вивченням її окремих аспектів (соціального, біологічного, фізичного та ін.). Тільки філософське пізнання, використовуючи категорії мислення як свої поняття, виступає, як зауважує В. І. Шинкарук, пізнанням універсально-загального, осягненням світу «в його універсально-загальних формах, що в кінцевому підсумку перетворило філософію у науку про загальні закони руху і розвитку світу та його пізнання»². Акумулюючи весь попередній практичний і пізнавальний досвід у своїй системі законів і категорій, діалектико-матеріалістична філософія розглядає його не тільки як «застиглий» результат. Вона підходить до нього насамперед як до вихідного пункту дальшого просування вперед. Досвід, категоріально узагальне-

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 34.

² Шинкарук В. І. Вступ до розділу «Науково-технічна революція і способи духовного освоєння світу». — У кн.: Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. К., 1976, с. 308—309.

ний філософією в його головних, принципівих моментах, постає як інтелектуальний інструментарій, який забезпечує і спадкоємність між старим і новим знанням, і використання попередніх результатів пізнавальної діяльності, як знаряддя, з допомогою якого одержуються глибші результати, що не містяться у вихідному знанні.

Такий підхід до будь-якого етапу розвитку людського пізнання дозволяє філософії більшою мірою, ніж будь-якій іншій сфері теоретичного мислення, передбачати головні шляхи розвитку пізнання. Але тут слід урахувати, що, переробляючи в узагальненому вигляді досвід, який передує, філософія природно в такій же узагальненій формі визначає перспективи і горизонти пізнання. Це і приводить до того, що в кожний даний момент філософія виявляє значно більшу різноманітність можливостей, ніж та, яка здатна реалізуватися в конкретний історичний проміжок часу. І лише з часом виявлені філософією можливості стають справжньою практикою конкретних наук.

Такою реальною практикою сучасної науки і стали основні положення діалектико-матеріалістичної філософії, в тому числі і ті перспективні розробки методології природничонаукового пізнання, які були початі ще Ф. Енгельсом. Розвиток природознавства другої половини ХХ ст. дозволяє наповнити живим і злободенним матеріалом філософські висновки і узагальнення, які становлять головний зміст і неминущу цінність енгельсівського аналізу природознавства ХІХ ст.

У цій статті спробуємо крізь призму енгельсівського аналізу співвідношення категорій спокою, руху і взаємодії розглянути деякі важливі аспекти розвитку понятійної структури фізичного знання.

Відомо, що Ф. Енгельс, узагальнюючи історію і стан сучасного йому природознавства, особливе місце відвів поряд з категоріями матерії, простору, часу, причинності і категорії руху. Досить згадати, що на основі осмислення її ролі і значення він висунув фундаментальну діалектико-матеріалістичну концепцію форм руху матерії. Вона дала надійні орієнтири для оцінювання спрямованості розвитку природничонаукового знання. Останнє, як показав Ф. Енгельс, розвивається у напрямі переходу від вивчення «нижчих, найпростіших форм» руху до пояснення «вищих і складніших форм його»^{2а}.

Водночас, з діалектичних позицій оцінюючи роль і значення категорії руху для сучасного йому природознавства, Ф. Енгельс підкреслював, що ця категорія виступає з погляду історичного процесу розвитку природничонаукового знання насамперед як вищий ступінь порівняно з категоріями спокою, нерухомості, рівноваги. Виходячи з того, що і з логічного погляду категорія спокою значно бідніша змістом, ніж категорія руху, Ф. Енгельс аргументовано довів безнадійність усіх спроб пояснити рух із нерухомості чи знайти міст, по якому суто статичне, може само собою перейти в динамічне, в рух³.

Саме категорія руху як більш розвинута і змістово-містка порівняно з категорією спокою має бути принципом пояснення, а не навпаки. Тут у повній погодженості з принципом історизму вища стадія будь-якого процесу розвитку розглядається як основа для проникнення в суть нижчої. Це означає, що не спокій має бути основою для пояснення властивості руху, а, навпаки, лише виходячи з властивостей руху, можна зрозуміти властивості спокою. «Всякий спокій, всяка рівновага тільки відносні,— писав Ф. Енгельс,— вони мають смисл тільки щодо тієї чи іншої певної форми руху»⁴.

^{2а} Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 366.

³ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 62.

⁴ Там же, с. 57.

У часи Ф. Енгельса наука, переходячи від вивчення і класифікації окремих, статичних предметів, у центр своєї уваги поставила вивчення саме руху цих тіл, вивчення тих процесів, які з ними відбуваються. Цей процес розширення ролі в розвитку природознавства аналізу форм руху матерії посилювався в ХХ ст., коли на перший план природничонаукового пізнання нашої епохи висунулося вивчення атомного, ядерного і суб'ядерного рівнів рухомої матерії. В результаті, сучасна наука підійшла до евристичного освоєння категорії взаємодії як більш високого горизонту вивчення руху. Подібно до того, як останнє є ключем до аналізу спокою, взаємодія відкриває широкі перспективи пізнання самого руху

Тут важливо підкреслити, що в «Анти-Дюрінгу» і «Діалектиці природи» Ф. Енгельса зв'язок між категоріями взаємодії і руху розглядається у двох аспектах. Взаємодія трактується, по-перше, як тотожна рухові, і, по-друге, як більш глибока і змістова категорія.

Взаємодія ототожнюється з рухом у тих випадках, коли останнє трактується як спосіб існування матерії. Сама сутність взаємодії в цьому разі визначається через рух. «У тому,— писав Ф. Енгельс,— що... тіла перебувають у взаємному зв'язку, міститься те, що вони впливають одне на одне, і цей їх взаємний вплив одне на одне і є саме рух»⁵.

Однак Ф. Енгельс відзначав і принципову відмінність категорій руху і взаємодії, особливо аналізуючи їх відношення до категорій причини і наслідку, поняття абсолютно первинного і абсолютно вторинного. Адже взаємодія порівняно з рухом виключає можливість чіткого визначення вихідного і кінцевого моментів процесу. Це і дається взнаки, коли розрізняється рух і взаємодія щодо категорій причини і наслідку. «...Причина і наслідок, — підкреслює Ф. Енгельс, — є уявлення, які мають значення як такі тільки в застосуванні до даного окремого випадку; але як тільки ми будемо розглядати цей окремий випадок в його загальному зв'язку з усім світовим цілим, ці уявлення сходяться і переплітаються в уявленні універсального взаємодіяння, в якому причини і наслідки весь час міняються місцями; те, що тут або тепер є причиною, стає там або тоді наслідком і навпаки»⁶.

Оскільки з будь-якою формою руху однозначно асоціюється і певна система причинно-наслідкових відношень, яка детермінує її, то можна зробити висновок, що саме рух постає як окремий випадок взаємодії. Відбувається це тоді, коли розглядаються певні випадки поза їх зв'язком зі всім світовим цілим. І навпаки, звертаючись до встановлення зв'язку даного руху зі всім світовим цілим, ми неодмінно маємо переходити до вивчення універсальної взаємодії. «Тільки виходячи з цієї універсальної взаємодії,— пише Ф. Енгельс,— ми приходимо до дійсного каузального відношення. Щоб зрозуміти окремі явища, ми повинні вирвати їх із загального зв'язку і розглядати їх ізольовано, а в такому разі мінливі рухи виступають перед нами — один як причина, другий як дія»⁷.

Центральне місце в понятійній структурі природознавства ХІХ ст. посіла категорія руху. Категорія ж взаємодії в основному не виходила за рамки філософської рефлексії і не включалася ще безпосередньо в тканину і зміст природничонаукового мислення як його інструмент. Тому єдино можливою і правильною основою для розуміння якогось явища було, по-перше, визначення його як вирваного із загального і природного зв'язку зі світовим цілим, і, по-друге, розгляд самого явища як породжуваного окремо взятими рухами.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 367.

⁶ Там же, с. 22.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 508.

⁸ Там же, т. 20, с. 507.

Ф. Енгельс, високо оцінюючи такий стиль розуміння і пояснення як підхід, що відповідає дійсній практиці науки, водночас передбачав його дальший розвиток у напрямі природничонаукового освоєння категорії взаємодії. Важливо підкреслити, що взаємодія, на його погляд, є не тільки тим першим, що «виступає перед нами, коли ми розглядаємо рухому матерію в цілому з погляду теперішнього природознавства»⁸. Взаємодія є й своєрідним кінцевим пунктом розуміння і пояснення, пунктом глибшим, ніж рух. В цьому значенні, передбачав Ф. Енгельс, взаємодія відіграватиме роль своєрідної *causa finalis* речей⁹.

Інакше кажучи, те відношення, яке було зі всією визначеністю встановлене Ф. Енгельсом між спокоєм і рухом, і саме відношення окремого до загального, нижчої стадії розвитку до вищої повною мірою устанавлюється і між рухом і взаємодією. Останнє в такому разі слід розуміти і як те перше, з чим стикається наука, приступаючи до дослідження реальності, і як своєрідну кінцеву причину сутності речей, і в міру цього як кінцевий принцип теоретичного пояснення в науці.

Отже, Ф. Енгельс, аналізуючи відношення спокою, руху і взаємодії, переконливо довів, що їх історичне і логічне засвоєння наукою відбувається в напрямі переходу теоретичного пізнання від вивчення спокою до вивчення руху і від вивчення останнього до вивчення взаємодії. На кожній стадії цього процесу саме вищий ступінь має виступати як принцип пояснення нижчої, а не навпаки.

У працях Ф. Енгельса значна увага надається дослідженню переходу пізнання від вивчення спокою до вивчення руху, при цьому постійно підкреслюється, що «поки зберігає значення сучасна механіка... зовсім не можна пояснити, як відбувається перехід від нерухомості до руху»¹⁰.

Виходячи з обгрунтованої Ф. Енгельсом схеми освоєння спокою, руху, взаємодії як ступенів наукового мислення цілком природно передбачити, що період, який передував природознавству Нового часу, був орієнтований на трактування категорії спокою як кінцевого принципу пояснення. Особливо це властиво античній філософії і науці, де «стан спокою, який вважається (на відміну від руху) сам собою зрозумілим і не потребує пояснення, виступав (для більшості старогрецьких філософів) як атрибут, якому порівняно з атрибутом руху приписувалася більш істотна роль»¹¹. Природознавство Нового часу таку роль стало відводити рухові, вважаючи, що «тільки в русі виявляються властивості тіл; про тіло, яке не перебуває в русі, нічого сказати»¹². У зв'язку з цим одним із основних завдань природознавства стало визначення законів руху матеріальних тіл, а сам його розвиток може бути реконструйований як зміна фізичних теорій, які по-різному реалізували це завдання.

Сама ідея відображення властивостей реальності з допомогою математичного опису властивостей руху матеріальних об'єктів пов'язується з іменами Г. Галілея і І. Ньютона. Революційний характер цієї ідеї з особливою силою підкреслював В. Гейзенберг. «Природознавство нового часу при своєму зародженні в XVI і XVII ст. зробило центральною проблемою проблему руху, отже, ввело в свою основу поняття часу. Постійно з часу Ньютона у фізиці досліджуються не конфігурації чи геометричні фігури, а динамічні закони. Рівняння руху стосується будь-якого моменту часу, воно в цьому розумінні вічне, тоді як геометричні фігури, на-

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 507.

⁹ Там же, с. 508.

¹⁰ Там же, с. 53.

¹¹ Алексеев И. Покой. Философская энциклопедия. М., 1967, т. 4, с. 288.

¹² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 522.

приклад, орбіти планет, змінюються»¹³. Завдяки цьому в науці вперше було продуктивно використане поняття часу і тим самим зроблений гігантський крок уперед порівняно зі старогрецькими натурфілософами і середньовічними схоластами в пошуках справді ефективних законів відображення реальності на теоретичному рівні.

Класична механіка, як відомо, вивчає фізичні явища як рух матеріальних точок. Властивість досліджуваного явища бути матеріальною точкою на відміну від властивості бути субстанцією чи субстанціональною формою аж ніяк не пов'язана з будь-якою його скритою сутністю, а визначається лише конкретними умовами розв'язуваного завдання. Те саме матеріальне тіло, але розглядуване як об'єкт різних рухів, може бути подане як одинична матеріальна точка чи система матеріальних точок, чи як система відліку. Так, наприклад, Земля при віднаходженні законів її руху навколо Сонця зображується як матеріальна точка. Коли визначаються закони руху Місяця з великим ступенем точності, Земля уявляється системою матеріальних точок, а під час розгляду процесів, що відбуваються на поверхні Землі, вона розглядається як система відліку. Отже, у механіці матеріальні точки виступають як «определенні», «застиглі» властивості того чи того різновиду руху розглядуваного тіла.

Далі, для того, щоб теоретично пояснити і кількісно точно описати фізичне явище, йому, згідно з механікою, крім зображення його як руху матеріальних точок, слід зіставити так зване рівняння руху. На основі такого підходу до уявлення реальності свого часу були розроблені динаміка твердого тіла, динаміка тіл змінної маси, пружних тіл змінної маси, пружних тіл, рідини та ін. Механічне уявлення про рух, що знайшло, природно, вираження в цих галузях фізики, сприяло разючому прогресові техніки. Водночас прогрес науки і техніки на основі механіки крив у собі небезпеку ототожнення механічного руху як просторового переміщення тіл і руху взагалі, що знайшло вираження в уявленні про світ як про гігантську механічну машину. Крім того, прирівнювання просторового переміщення до руху взагалі привело до відриву руху від його матеріальних носіїв.

У другій половині минулого століття розвиток фізичного пізнання привів до усвідомлення обмеженого застосування механічних законів до пояснення оптичних і електромагнітних явищ. На порядок дня стало завдання побудови теорії електромагнетизму на основі законів руху відмінних від механічних. Обмеженість уявлення механіки про матеріальні точки і їх рух поставила в центр уваги дослідження того механізму, який передбачався як відповідальний за взаємодію точок—силового поля. Поле почали розглядати як реально існуючий об'єкт фізичного вивчення, а не як математичну конструкцію. Поле в рамках теорії електромагнетизму постало як динамічний і континуальний об'єкт, бо йшлося не тільки про його рух у просторі, але й про його внутрішню зміну.

У класичній механіці фізична реальність подана на рівні теорії поняттями руху, простору, часу, матеріальної точки. Її завданням є опис руху матеріальних точок у просторі і часі. Тому і фізичні тіла розглядаються як системи матеріальних точок, які рухаються за законами механіки. Закони їх руху підпорядковуються лінійним диференціальним рівнянням. Після створення К. Максвеллом класичної електродинаміки стало зрозуміло, що теоретичне відображення реальності на глибшому рівні її дослідження, порівняно з рівнем, який зображувався класичною механікою, неможливе без залучення поняття поля і уявлень про специфічні закони його руху. Але властивості поля, як і матеріальної точки,

¹³ Гейзенберг В. Физика и философия. М., 1963, с. 49.

знову-таки виражаються через властивості його руху за допомогою використання своєрідних рівнянь руху: диференціальних рівнянь в окремих похідних.

Ідея теоретичного уявлення реальності саме через властивості руху на тому чи іншому рівні лишалася і в теорії відносності, і в квантовій механіці, незважаючи на всю ту переробку класичної картини світу, яка була пов'язана з їх виникненням. Теорія відносності ґрунтується на принципі близькодії, який передбачає граничну швидкість поширення силового поля. Вона замінила як уявлення про абсолютний простір, так і уявлення про абсолютний час на уявлення про просторово-часовий континуум. Ця теорія змінила як математичний формалізм, використовуваний під час опису простору і часу, так і їх фізичний смисл. Водночас загальні уявлення про матеріальні точки і силові поля, а також ідею опису їх за допомогою вираження властивостей руху не зазнала принципівих змін. Закони теорії відносності, застосовані до матеріальної точки, дають її релятивістську механіку, в якій рух точки пов'язується з простором-часом теорії відносності. Застосування тих же законів до поля дає релятивістську електродинаміку, вільну від тих суперечностей, які вона мала в класичному вигляді. Інакше кажучи, теорія відносності зробила найбільші зміни в тій частині понятійного апарата класичної фізики, яка була пов'язана з описом середовища, в якому рухаються об'єкти дослідження.

Навпаки, квантова механіка в її нерелятивістській формі лишається в рамках концепції простору класичної фізики. Але ця теорія істотно переглядає понятійні засоби, які застосовувалися для опису фізичних об'єктів. Вона в принципі відмовляється від поняття матеріальної точки і дає нові уявлення про статичний характер властивостей мікрооб'єктів. Але і квантова теорія також дотримується погляду, що рух фізичного об'єкта і його властивості можна визначити, зіставивши йому певний хвильовий пакет чи хвильову функцію і задаючи рівняння руху типу рівняння Шредінгера для хвильової функції.

Згодом в процесі опису релятивістського руху мікрооб'єктів виникла потреба поєднання принципів квантової механіки і теорії відносності, що привело до створення квантової теорії поля. Однак і під час опису квантово-релятивістських властивостей мікрооб'єктів також використовується ідея рівнянь руху. Її реалізація зі врахуванням вимог теорії відносності і квантової механіки привела до нових міркувань про можливість виникнення і знищення мікрооб'єктів при їх взаємодіях, а також до уявлення про античастинки. Загалом вираження властивостей руху мікрооб'єктів в цій теорії тісно пов'язане з їх внутрішньою структурою, що знаходить вираження у взаємоперетворюваності частинок.

Успіх різних модифікацій опису через рух ґрунтується на кількох важливих методологічних передпосилках, які завжди знаходили підтвердження у практиці науки. Коротко вони зводяться до таких положень. 1. Досліджувану галузь дійсності можна розбити на деякі суверенні і самостійно існуючі фрагменти (макротіла, атоми, ядра, поля; частинки). Завжди можливе виривання цих об'єктів з їх загального зв'язку і їх самостійне буття поза цим зв'язком. Усе це робить можливим їх окремий розгляд і вивчення. 2. Основне завдання експериментального дослідження полягає у визначенні властивостей руху виділених фрагментів. Їх рух розглядається як незалежний один від одного. Даному вільному рухові на теоретичному рівні зіставляються рівняння руху, які виражають специфічною математичною мовою природу реальних рухів. Ці рівняння і становлять основу теорії (рівняння Ньютона в класичній механіці, рівняння Максвелла в електродинаміці, рівняння Шре-

дінгера, рівняння Дірака та ін. у квантовій теорії). 3. Для одержання цілісної картини явищ треба проаналізувати взаємовплив між виділеними об'єктами в деяких спрощених умовах (інерціальна система відліку, абстрагування від умов спостереження та ін.). Врахування взаємовпливу між виділеними фрагментами приводить до «збурення», «спотворення» первісно вільного їх руху. Розв'язки «збурених» рівнянь для невірних уже фрагментів і вважаються такими, що виражають основні властивості фізичних об'єктів. Причому для одержання розв'язків слід вводити в рівняння деякі «внутрішні» характеристики фрагментів (заряд, маса та ін.) і початкові умови.

Заснована на цих методологічних передпосилках стратегія з часом поширилася з галузі фізики і на інші галузі природознавства. Її можна визначити як стратегію відшукування простих елементів¹⁴. Згідно з цією стратегією «якою б простою не здавалася будь-яка система, її можна розкласти і виявити в її надрах ще простішу»¹⁵. Але глибше проникнення у світ елементарних частинок, пов'язане з їх дослідженням при все більших і більших енергіях, поставило під знак питання як цю стратегію, так і її методологічні передпосилки.

Річ у тім, що в експерименті в усіх відомих на сьогодні реакціях з участю елементарних частинок не вдається відділити від них будь-яких самостійних фрагментів. Це означає, що поки не вдається виділити «в середині» частинок які-небудь фіксовані елементи як об'єкти вільних рухів. Проте існуюча стратегія фізичного дослідження передбачає таке виділення, в межах припущення неточностей, структурності частинок. Альтернативний підхід, тобто ідея точковості, дозволяє успішно застосовувати рівняння руху лише щодо об'єктів одного з типів взаємодії — електромагнітного. В тих умовах, коли виявляються властивості інших типів взаємодії, зокрема сильного, і абстракція безструктурності частинок не працює, спроби застосувати до них рівняння руху натрапляють на принципові труднощі.

В результаті, у фізиці високих енергій склалася досить драматична ситуація, суть якої полягає в тому, що ефективна досі стратегія дослідження передбачає пошук і вивчення властивостей руху елементів чи фрагментів самих частинок як самостійних об'єктів, а експеримент ставить під сумнів саму можливість існування таких вільних фрагментів елементарних частинок. Існують численні і діаметрально протилежні оцінки причин цієї ситуації. Частина учених вважає, що треба знайти більш адекватні специфіці експерименту і особливостям суб'ядерного світу формулювання існуючих теорій, в основному мається на увазі квантова теорія поля. Інші також відзначають, що ця теорія ще не вичерпала своїх евристичних можливостей і що труднощі її використання у фізиці високих енергій зумовлені недосконалістю її математичного апарата. Ще інші обстоюють думку, що всі проблеми фізики частинок мають не теоретичний, а «прикладний» характер — теорія є, але ще не знайдені задовільні методи її застосування. Дехто взагалі відкидає квантову теорію як основу чи вважає, що вона буде лише однією з можливих основ майбутнього теоретичного пояснення суб'ядерних явищ, і висувують різні альтернативні підходи. Особливо яскраво ця тенденція була виражена в 60-ті роки.

Існує, однак, й інша можливість методологічної оцінки існуючої ситуації, яка виходить з категоріального аналізу спокою, руху і взаємо-

¹⁴ Эшби У. Р. Общая теория систем как новая научная дисциплина.— У кн.: Исследования по общей теории систем. М., 1969.

¹⁵ Чу Дж. Кризис концепции элементарности в физике.— У кн.: Будущее науки, вып. 2. М., 1968, с. 45.

дії. Принаймні в цьому аспекті можна констатувати, що у фізиці високих енергій стає емпірично невиправданим уявлення про вільні рухи частинок за всіх наявних сьогодні умов їх вивчення, а тим більше уявлення про вільні рухи їх можливих складових. Частинки виправдано трактувати як вільні і точні тільки на віддалях, що перевищують радіус сильної взаємодії. На менших же віддалях (а сама можливість зближення частинок на такі віддалі здійснювана при досить великих енергіях) виходять різні реакції між частинками, їх взаємоперетворення, що свідчать про їх структурність.

Можна припустити, що за невдачами єдиного і цілісного опису всіх деталей і особливостей цих процесів криється питання: чи можна з допомогою понять вільного руху і збурюваного руху вичерпно пояснити основні властивості і взаємодії частинок на досить малих віддалях. Внаслідок труднощів застосування квантової теорії поля, що ґрунтується, як уже відзначалося, на уявленні про рух, приходиться розуміння того, що «спостережувані властивості так званих елементарних частинок певною мірою визначаються їх взаємодіями»¹⁶.

Згадані труднощі, можливо, пов'язані з тим, що категорія руху потребує нині складного розкриття і опосередкування в багатшій, порівняно з попереднім часом, категоріальній структурі аналізу динамічних явищ і в своєму вузькому (альтернативному не тільки спокої, але й взаємодії) розумінні вичерпала вже у фізиці високих енергій свої можливості як унікальна основа пояснення явищ. Свого часу аналогічний процес втрати привілейованого становища в понятійній структурі науки відбувся і з категорією спокою.

Як відомо, найважливіша риса діалектичного характеру будь-якого процесу розвитку, а отже, і процесу розвитку наукового знання, полягає в повторенні «у вищій стадії певних рис, властивостей etc. нижчої і повернення нібито до старого (заперечення заперечення)»¹⁷. У зв'язку з цим, під час з'ясування ролі і значення категорій руху і взаємодії у фізиці елементарних частинок, заслуговує на увагу порівняння сучасних уявлень про основні закономірності суб'ядерного світу з поглядами старогрецьких вчених на навколишній світ.

Сучасна фізика намагається уявити весь зміст суб'ядерного світу як результат складних взаємодій частинок. Ці взаємодії виступають не тільки як зовнішні щодо самих частинок, але й як такі, що породжують, визначають їх найважливіші властивості. По суті ці уявлення означають немов би повернення до старого погляду давньогрецької філософії на світ як на картину «безконечного сплетення зв'язків і взаємодій, в якій ніщо не лишається нерухомим і незмінним, а все рухається, змінюється, виникає і зникає»¹⁸. Аналізуючи в «Анти-Дюрінгу» такий підхід, Ф. Енгельс відзначав, що «цей погляд вірно схоплює загальний характер всієї картини явищ, але підкреслював при цьому, що «він все-таки недостатній для пояснення тих частковостей, з яких вона складається, а поки ми не знаємо їх, нам не ясна і загальна картина»¹⁹. Розвиток наукового пізнання, маючи таку вихідну картину, був нерозривно пов'язаний з «вириванням» тих чи інших частковостей з їх «природного і історичного зв'язку» і з дослідженням «кожної» окремо за її властивостями, за її особливими причинами та наслідками і т. д.»²⁰.

¹⁶ Швінгер Ю. Релятивистская квантовая теория поля.— Успехи физических наук, 1967, т. 86, вып. 4, с. 56.

¹⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 188.

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 20.

¹⁹ Там же, с. 21.

²⁰ Там же.

Але, як ми вже відзначали, суть експериментальної ситуації у сучасній фізиці високих енергій полягає саме в тому, що цей дуже важливий для попереднього природничонаукового пізнання метод «виривання» будь-яких частковостей з елементарних частинок виявляється якоюсь мірою «заборонений» самою сутністю матерії. Спроба вирвати якусь частковість із цілого (елементарної частинки) викликає потребу вивчення того ж цілого. Категорія взаємодії значно більшою мірою, ніж категорія руху, враховує цю особливість суб'ядерного світу: в його сучасному глумаченні акцент робиться на взаємозв'язок, взаємозалежність властивостей інших частинок а не на вивчення руху будь-яких складових елементарної частинки.

Тому однією з основних рис сучасного розвитку мікрофізики є те, що дедалі більше право на життя здобуває тенденція до розгляду категорії взаємодії не лише як відображення буття елементарних частинок, але й як основного принципу теоретичного опису. Наслідком такого зміщення акцентів є поява нових критеріїв і канонів теоретичного опису мікроявищ.

Згідно з новою парадигмою теоретичного опису і пояснення, яка зароджується у фізиці елементарних частинок, першочерговим завданням є визначення з допомогою специфічних методів (аналітичності, дуальності, симетрії та ін.) саме властивостей взаємодії частинок. Тільки після розв'язання цього завдання проводиться реконструкція властивостей руху частинок. Рух у цьому розумінні уже перестає виступати кінцевою причиною сутності речей, його місце займає взаємодія.

Становленню орієнтованої на взаємодію парадигми фізичного пояснення дуже сприяла побудова теорії матриці розсіювання. Спочатку вона виступала як переформулювання релятивістської квантової теорії поля мовою, що виникла під час опису експериментів щодо розсіювання частинок. У них фіксується тільки початковий і кінцевий стан частинки до і після їх зіткнення, а сам цей процес відновлюється за цими станами. Матриця розсіювання пов'язує початковий і кінцевий стан частинок і містить в принципі всю інформацію про динаміку зіткнення. З цього боку її роль аналогічна ролі рівнянь руху. Водночас теорія матриці розсіювання застосована у досить більшій галузі, ніж рівняння руху. Значення її для становлення нової парадигми полягало в тому, що вона «відучила фізиків описувати явища з допомогою диференціальних рівнянь»²¹.

Дальший розвиток ця парадигма дістала у створенні теорій внутрішніх симетрій взаємодії елементарних частинок. Концепція симетрії не є чимось новим для квантової фізики — вона виникла в її рамках. Але в квантовій теорії вона відіграла тільки допоміжну роль, оскільки в основі теорії лежало відповідне рівняння. Тому в квантовій фізиці статус симетрії порівнюється зі статусом поля у класичній механіці. Як поле, так і симетрія спочатку трактувалися лише як математично вдалі способи опису явищ. Їм не надавалося жодного фізичного значення. Але в теорії кварків симетрія, як і поле в електродинаміці, вийшла за межі суто математичного уявлення і перетворилася в одну з найплідніших ідей мікрофізики. З відкриттям законів збереження у світі частинок симетрія взаємодій набула глибокого фізичного змісту і стала незалежною ідеєю, що не впливає з квантової механіки.

Симетрія стала трактуватися як одна з можливих альтернатив поняттям вільного руху і рівнянь руху, що досить коротко виражено відомим теоретиком Дж. Сакураї в афоризмі: «Внутрішня симетрія-ерго ди-

²¹ Парасюк О. С. О математическом аппарате теории элементарных частиц. — В кн.: Философские вопросы современной физики. К., 1964, с. 53.

наміка»²². Це означає, що в фундамент опису з самого початку закладаються властивості симетрії, взаємодії наприклад, типу ізотопічної симетрії чи властивості симетрії пов'язані з розподілом частинок за мультиплетами. Але при цьому основні властивості симетрії взаємодій не вдається виразити через рухи.

Нині нова парадигма фізичного опису і пояснення ще не привела до створення задовільної і повної теорії елементарних частинок. Водночас вона підводить учених до думки про те, що природа на суб'ядерному рівні її організації виявляється значно складнішою, багатограннішою, багатшою, ніж це здавалося, коли єдино науковим способом її розуміння і пояснення вважалося її розуміння через рухи. Саме складність і незвичайність світу високих енергій зумовлює і складність його теоретичних описів і переорієнтацію цих описів з руху на взаємодію.

Під час оцінки даної парадигми часто висловлюється думка, що вона має феноменологічний характер, оскільки не дає картини суб'ядерних явищ як змінюючих рухів мікрооб'єктів. Висування таких «звинувачень» на адресу нової парадигми відбувається тому, що категорія взаємодії неусвідомлено трактується як менш «теоретична» порівняно з категорією руху. Проте з позицій матеріалістичної діалектики може йтися тільки про її меншу залученість в процес і форми сучасного теоретичного мислення порівняно з категорією руху. І саме момент, що переживається суб'ядерною фізикою, характеризується спробами продуктивнішого використання взаємодії як основного принципу пояснення і розуміння суб'ядерних явищ.

Невміння бачити діалектику розвитку фізичного знання, що мірою свого розвитку використовує все більш багаті і змістово-місткі понятійні і концептуальні засоби, призводить і до іншої, поширеної на Заході помилки в оцінці тенденцій мікрофізики. З того факту, що в самій структурі нових теоретичних підходів відсутні в явному вигляді поняття руху, простору і часу, деякими зарубіжними ученими робиться неправильний висновок про макроскопічний характер цих понять, висновок про їх «знищення» в мікросвіті. Ідучи за логікою своїх міркувань, вони приходять до думки про те, ніби елементарні частинки існують поза простором і часом.

Однак зіставлення теоретичного підходу, що орієнтується на опис рухів, і підходу, який передбачає орієнтацію на взаємодію, показує, що немає жодних підстав для таких висновків. Було б принципово неправильним з погляду практики сучасного природознавства вважати, що перший підхід виключає взаємодію рухомих фізичних об'єктів на основі того, що в його основі лежить категорія руху. Так само другий підхід аж ніяк не виключає руху взаємодіючих об'єктів.

Тут слід згадати, що свого часу перехід фізичного пізнання від орієнтації на спокій до орієнтації на рух не означав заперечення спокою. Просто з'ясувалося, що спокій є окремим випадком руху і що неодмінною умовою теоретичного опису реальності стало виділення самостійних об'єктів і визначення відповідних їм рухів.

Розглядаючий в такій історичній перспективі підхід, орієнтований на взаємодію, показує, що на такому глибокому рівні реальності, як у мікрофізиці, теоретичною умовою її опису є визначення властивостей взаємодії. Рух же тут реалізується як окремий випадок взаємодії.

Свого часу Ф. Енгельс, виходячи зі значення взаємодії в системі категорій діалектичного матеріалізму, передбачив таку ситуацію в на-

²² С а к у р а и Дж. Теория сильных взаимодействий.— В кн.: Элементарные частицы и компенсирующие поля. М., 1964, с. 52.

уці, коли взаємодія буде розглядатися як своєрідна кінцева причина сутності речей. Кажучи про таку роль взаємодії, він писав, що «ми не можемо піти далі пізнання цієї взаємодії саме тому, що позад неї нічого більше пізнавати»²³. На його погляд, виняткове значення взаємодії зумовлюється тим, що вона, підсумовуючи розвиток пізнання від якісно-кількісних, причинно-наслідкових, спокійно-рухомих та інших рівнів вивчення реальності, підводить наукове мислення до усвідомлення глибокої самодіяльності природи, до розгляду природи як причини самої себе. У світлі цих поглядів немає нічого парадоксального в тому, що фізика, проникаючи у світ частинок, зіткнулася з такими його принциповими і об'єктивно існуючими рисами, які знімають в діалектичному розумінні унікальність описів через рух.

Отже, проведений вище розгляд дозволяє виділити як етапи розвитку фізичного знання категоріальні орієнтації фізики на спокій, рух, взаємодію, які послідовно змінювали один одного. Історично послідовне використання цих категорій як вихідних принципів теоретичного пояснення і розуміння реальності, неминучий перехід фізичного пізнання до глибших понять, що містять у собі в знятому вигляді попередні, є найяскравішим вираженням діалектики теоретичного природознавства. Цей процес виступає як підтвердження положень В. І. Леніна про розвиток понять і категорій мислення: «Коли все розвивається,— підкреслював В. І. Ленін,— то чи стосується це найзагальніших *понять* і *категорій* мислення? Коли ні, значить, мислення не зв'язане з буттям. Коли так, значить, є діалектика *понять* і діалектика пізнання, яка має об'єктивне значення»²⁴.

* * *

Критика Ф. Енгельсом філософських воззрень Е. Дюринга убедительно доказала несостоятельность метафизических и идеалистических интерпретаций роли и значения категорий и принципов мышления в процессе человеческого познания. Гениально развивая и творчески применяя диалектический способ мышления, опираясь на достижения современной ему науки, Ф. Енгельс сумел предначертать магистральные пути развития естествознания и тем самым раскрыть эвристические возможности системы категорий диалектического материализма. Он показал, что эта система не только соответствует достигнутому в его время уровню развития естествознания, но и выражает перспективы его развития, открывает неограниченные возможности для научного творчества.

В «Анти-Дюринге» и «Диалектике природы» с особой силой раскрывается значение и роль категории движения для естествознания XIX столетия. Вместе с тем Ф. Енгельс, исходя из закономерностей развития естествознания и отношения категории движения к другим категориям в системе диалектического материализма, отмечал, что в дальнейшем одно из первых мест в категориальной структуре науки займет категория взаимодействия. В свете этих идей в статье предпринимается попытка проанализировать основные категориальные этапы развития физического знания, связанные с исторически сменявшими друг друга ориентациями физики на рассмотрение в качестве исходных принципов понимания и объяснения объективной реальности категорий покоя, движения и взаимодействия. Рассматриваются некоторые особенности функционирования категории взаимодействия в современной физике элементарных частиц.

²³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 508.

²⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 213.

ПРИРОДОЗНАВСТВО І ІДЕОЛОГІЯ

На небувалу висоту підносить науку соціалізм — суспільство, вперше в історії свідомо побудоване революційним робітничим класом, трудящими під керівництвом Комуністичної партії на основі наукової, марксистсько-ленінської теорії. В умовах зрілого соціалізму наука набула величезного суспільного авторитету, розвинулася як дійове знаряддя комуністичного будівництва. «Животворне джерело техніко-економічного і соціального прогресу, зростання духовної культури народу і його добробуту,— підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев на урочистому засіданні, присвяченому 250-річному ювілеєві Академії наук СРСР,— ось що таке для нас наука сьогодні»¹.

Нині, в умовах науково-технічної революції радянська наука сприяє інтенсивному розвитку матеріального й духовного виробництва, вона виконує важливі світоглядні функції, збагачує соціалістичну суспільну свідомість новим знанням, поглибленим розумінням закономірностей природи й суспільства. При цьому весь величезний масив сучасних наукових знань систематизується відповідно до тих основоположень і принципів, що ними озброює вчених марксистсько-ленінська філософія. На ґрунті марксистсько-ленінської філософії, її методологічних засад виник і зміцнів союз природознавців і філософів, який є одним з виявів ідейної і політичної єдності радянських учених, могутнім засобом піднесення ефективності наукового пошуку. Зрілість і плідність цього союзу підтверджена всесвітньовідомими здобутками радянської науки, про неї свідчать і ті величні завдання, що їх накреслив перед ученими XXV з'їзд КПРС. У Звіті ЦК КПРС, зокрема, було зазначено, що нині «нові можливості для плідних досліджень як загальнотеоретичного, фундаментального, так і прикладного характеру відкриваються на стику різних наук, зокрема природничих і суспільних»².

Перетворення науки у безпосередню продуктивну силу соціалістичного суспільства з новою силою ставить проблему поглибленого вивчення методологічних основ наукового пізнання. Наука — це, як відомо, передусім пізнавальна діяльність, яка має суспільний характер. Науковий пошук — це специфічна форма діяльності людини, причому людини історично конкретної, яка живе й діє у певну епоху, за певних умов суспільного життя.

Суб'єкт пізнання завжди здійснює цілеспрямований відбір й переробку інформації про об'єкт, згідно зі своїм світоглядом визначає мету й практично спрямованість пізнання. Світогляд ученого, філософські, методологічні та ідеологічні принципи, що сприйняті ним як представником певного класу суспільства, з необхідністю впливають на його наукову діяльність. Соціально-економічні чинники роблять вирішальний вплив і на вибір предмета дослідження, і на спрямованість, і на цілі та темпи розвитку науки. Крім того, відкриваючи закони об'єктивного світу, наука включає в себе і систему уявлень про мету і цінність наукового пізнання, про його місце і роль в суспільстві, тобто уявлень, які пов'язані з ідеологією. Отже, об'єктивно наука, як одна зі сфер суспільного

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 5. К., 1976, с. 353.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81.

життя, тісно пов'язана з іншими його галузями, а її розвиток спричиняється не одними тільки внутрішніми, іманентними чинниками, а насамперед чинниками загальносуспільними, впливом як базисних, так і надбудовних відносин, соціально-класовою структурою суспільства. Соціальна детермінація наукового пізнання і визначає необхідний зв'язок між наукою і ідеологією.

Марксизм-ленінізм розглядає ідеологію як систему філософських, політичних, правових, моральних, естетичних ідей та поглядів, що відображають ставлення людини до навколишньої дійсності, до суспільства, зокрема — до суспільних відносин. Ідеологія виникає як теоретична свідомість, що виробляється представниками класу на основі пізнання ними дійсності з позицій даного класу і виражає інтереси цього класу. В. І. Ленін відзначав, що в суспільстві, пройнятому класовими антагонізмами, не може бути позакласової чи надкласової ідеології. Разом з тим він підкреслював, що потрібно розрізняти ненаукову і наукову ідеологію. Характеризуючи ідеологію соціалізму, він називав її ідеологією класової боротьби пролетаріату й зазначав, що вона ґрунтується на всьому багатстві людського знання та передбачає високий розвиток науки.

Неодмінною соціальною передумовою правильного відображення дійсності в ідеології є збіг інтересів того чи того класу з потребами суспільного розвитку. Правильно пізнати закони такого розвитку можна лише тоді, коли інтереси, соціальне становище, суспільна роль цього класу є історично прогресивними. Ідеологи ж пануючих експлуаторських класів задля виправдання існування соціальної системи, яку вони представляють, викривлено відображають дійсність. Ідеологія експлуаторських класів не може не обмежувати розвиток науки. Таке становище науки за капіталізму, зазначав Дж. Бернал, спричинене тим, що «майже на кожному етапі розвитку суспільства заінтересовані класи стримували розвиток природничих наук і перекручували їх»³.

Буржуазні ідеологи містифікують цю залежність науки від ідеології, зображаючи їх протистояння як неодмінне й одвічне. Створюються найрізноманітніші «теорії», де проголошується несумісність ідеології і науки взагалі, а ідеологія визначається як яесь примітивне виправдання існування і діяльності того чи того суспільного класу. Такі доктрини відверто чи завуальовано спрямовані на послаблення впливу матеріалістичної діалектики на світогляд науковців, зорієнтовані на пошук ідеалістичного філософського ерзацу, який міг би правити за «зручну» теоретичну й методологічну схему трактування специфіки знання.

Розглядаючи поняття ідеології абстрактно, «взагалі», буржуазні філософи всіляко затушковують докорінну відмінність між науковою ідеологією та ідеологією експлуаторських класів, беззастережно отожднюють будь-яку суспільну ідеологію з викривленим і відчуженим світосприйманням. Наприклад, представник Франкфуртської школи Хабермас твердить, що ідеологія — це «хибна свідомість, яка виконує функції захисту»⁴⁻⁵. Так само зводить ідеологію до вульгарного виправдання вузько прагматичних інтересів і Т. Адорно, розглядаючи її як хибну свідомість, «перехрещення істини й неістини, що відрізняється як від цілковитої істини, так і від простої неправди»⁶.

³ Бернал Дж. Наука в истории общества. М., 1956, с. 532—533.

⁴⁻⁵ Habermas. Technik und Wissenschaft als Ideologie. Frankfurt am Main, 1970, S. 165.

⁶ Adorno Th. W. Ideologie.— In: «Sociologische Excurse. Frankfurter Beiträge zur Sociologie». Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt am Main, 1964, S. 168.

Буржуазні теоретики тлумачать ідеологію як «функціональну галузь» суспільної свідомості, що орієнтує не на досягнення істини, а на якнайбільшу адаптацію людини до соціального середовища. Робляться спроби довести, нібито в умовах науково-технічної революції техніка й наука перейняли функції ідеології. «У певному розумінні, — пише Г. Маркузе, — прогресуюча індустріальна культура є ідеологічною, як і її попередниця, саме у тому розумінні, що сьогодні сама ідеологія проймає виробничий процес»⁷.

Буржуазні доктрини «деідеологізації», «кінця ідеології», а також концепції «технічної раціональності» як «нової ідеології» тощо спрямовані передусім проти наукової ідеології, проти наукового з'ясування справді існуючого взаємозв'язку між наукою й ідеологією, який докорінно змінюється залежно від характеру останньої. Положення про несумісність ідеології і науки є, власне, ідейною зброєю реакційних пануючих класів, наслідком неспроможності утримуваної ними «науки» об'єктивно відобразити історичний розвиток. Цю неспроможність вони і намагаються оголосити невід'ємною якістю усякої ідеологічної свідомості, критерієм можливостей філософської науки взагалі. Ось чому робляться спроби, як це спостерігається у філософських висловлюваннях західнонімецького фізика К. Ф. фон Вейцеккера⁸, протиставити природознавство «як справжню науку» — діалектичному матеріалізму, який нібито не відповідає критеріям науковості. Такі ж «засоби боротьби» з науковою філософією обрав і швейцарський філософ А. Мерс'є, виступаючи на XV Всесвітньому конгресі у Варні, до них час від часу вдаються і деякі інші буржуазні вчені.

Подібні спроби покликані відвернути увагу від того реального факту, що справді наукова ідеологія існує вже понад століття, успішно розвиваючись і вдосконалюючись внаслідок розвитку науки, а її науковість, правильність підтверджені більш ніж шістдесятирічною практикою соціалістичного будівництва, незаперечними досягненнями СРСР, інших країн соціалістичної співдружності у галузі науково-технічного й соціального прогресу, усім ходом історичного процесу, що його вона науково обгрунтувала й передбачила. Це — марксистсько-ленінська ідеологія, що виражає завдання та ідеали авангардної революційної сили сучасності — робітничого класу, потреби якого і спричиняють наукову обгрунтованість його ідеології, її об'єктивність, поглиблене пізнання і свідоме використання законів розвитку суспільства для його революційної перебудови в інтересах найширших трудящих мас. Марксизм-ленізм робить справді життєздатним і плідним зв'язок між науковою ідеологією і наукою (в тому числі й природознавством), сприяє їх взаємозбагаченню.

Для марксистсько-ленінського тлумачення співвідношення науки і наукової ідеології характерним є принцип єдності теорії та практики, методології і світогляду. Так само як принципи діалектичного матеріалізму є основою наукового, марксистсько-ленінського світогляду й ідеології робітничого класу, так філософські, методологічні принципи, на основі яких успішно розвивається природознавство, глибоко увійшли в сучасну радянську науку, стали вихідними й визначальними принципами природничонаукового пізнання.

Загальнонаукова методологія — це філософське вчення про науковий метод пізнання й перетворення дійсності; вона є системою принци-

⁷ Marcuse H. Der eindimensionale Mensch. Neuvied-Zuchterhand, 1967, S. 31.

⁸ Weizsäcker C. F. V. Die Tragweite der Wissenschaft. Bd. 1, Stuttgart, 1964, S. 6.

пів вивчення та духовно-практичного освоєння об'єктивної реальності, засобом розкриття сутності і закономірностей розвитку природи, суспільства й людського мислення. Ці принципи дістають відображення і в науковому, марксистсько-ленінському світогляді та його ідеологічних засадах. Так, принцип матеріальної єдності світу впливає з вивчення різних видів матерії, форм її руху і підтверджується всіма досягненнями природознавства. Додержання його сприяє формуванню у дослідника наукового, матеріалістичного світогляду; навпаки — нехтування його перешкоджає справді науковому пізнанню природи.

Про це свідчить вся історія природознавства, історія науки загалом. Скажімо, на зламі XIX та XX ст. деякі вчені не вважали випромінювання за вид матерії. Через це виникали істотні труднощі в науковому поясненні радіоактивних процесів, загальмувалось використання евристичних можливостей закону збереження та перетворення енергії, марно витрачались творчі сили на побудову штучних теорій, нібито альтернативних квантово-релятивістській картині світу, що підтверджує матеріальність фізичних полів, процесів випромінювання енергії. Тільки справді наукове тлумачення зазначених процесів, пояснення тих гносеологічних і соціальних факторів, що спричинили кризу у природознавстві, тільки, зрештою, свідомий перехід провідних дослідників на позиції діалектико-матеріалістичного світогляду дозволили подолати цю кризу, піти тими шляхами пізнання, які й привели нині природознавство до такого небувалого розвитку.

Основним тенденціям, змісту та духу науково-технічного прогресу сучасності відповідає, отже, лише діалектико-матеріалістичне розуміння дійсності та форм і засобів її пізнання. Ось чому зміцнення і поширення матеріалістичного світогляду мало неабияке значення для успішного розвитку природознавства. У XX ст. воно переконливо продемонструвало правильність марксистсько-ленінської наукової ідеології.

Успіхи сучасного природознавства значною мірою визначаються тим, що філософські принципи діалектичного матеріалізму стали панівними, загальними принципами природничонаукового пізнання. Яскравим виявом цієї плідності марксистсько-ленінського світогляду в сучасному природознавстві може бути діалектико-матеріалістичний принцип єдності форм руху матерії, рівнів пізнання диференціації природи.

Марксистсько-ленінська філософія як наукова методологія дослідження виходить з того, що між явищами, притаманними різним рівням і різним формам руху матерії немає абсолютної відмінності чи якихось нездоланих меж. І хоча для кожного рівня характерні специфічні явища тих чи інших властивостей, форм руху матерії, це зовсім не означає, що деякі з цих властивостей не можуть спричинятися тими самими чинниками чи бути спільними для різних рівнів. Так, тривалий час вважалося, що квантові властивості стосуються лише мікроявищ. Водночас учені не могли з'ясувати природи надпровідності. І лише через 50 років після відкриття останньої з'ясувалося, що надпровідність металів теж зумовлена квантовими ефектами — тільки великого, макроскопічного масштабу. У надпровідному стані струм зумовлюється узгодженим рухом великої кількості електронних пар. Вони колективно описуються дебрійлівською хвилею, довжина якої значно більша за віддаль між атомами в кристалічній ґратці, тому розсіювання майже не відбувається і опір провідника зникає. Цікаво, що подібні явища були добре відомі науці раніше. Так, світло розсіюється в тумані, коли віддаль між краплинами сумірна з довжиною хвилі, і не розсіюється в прозорому повітрі, коли довжина хвилі в тисячі разів більше, ніж віддаль між атомами й молекулами повітря. Однак дійти сутності досліджуваного явища

через зіставлення тут заважали передусім уявлення про абсолютну відмінність явищ мікро- і макросвіту.

Людина, пізнаючи природу і її закони, щоразу наближається до абсолютної істини, дедалі досконаліше відображує природу. Абсолютизація ж певної відносної істини не дає можливості науковцеві успішно досліджувати об'єкт, доходити плідних висновків.

Тут, як і в інших пізнавальних ситуаціях розвитку сучасної науки, виявляється творчо-стимулююча сила марксистсько-ленінського світогляду, його ідеологічних засад. Але вияв ідеологічної спрямованості діалектико-матеріалістичного розуміння сучасної наукової картини світу, плідність діалектико-матеріалістичної ідеології для природознавства ні в якому разі не зводиться до методології конкретно-наукового пізнання.

Марксистсько-ленінська ідеологія дає науковцеві правдиву картину сучасного суспільного життя, розкриває рушійні сили та історичні закономірності суспільного розвитку, пояснює взаємозв'язок науки з суспільним прогресом, з класовою боротьбою в сучасному світі. Наукова ідеологія сприяє правильному розумінню соціальної ролі сучасної науки.

Отож, проголошення альтернативності науки та ідеології прогресивних класів суперечить реальній соціальній практиці та розвиткові наукового пізнання.

Ідеологія робітничого класу, як свідчить увесь історичний досвід його революційної боротьби, може здійснювати свою практичну соціальну функцію лише на ґрунті науки, діалектико-матеріалістичного світогляду. Ця принципова науковість та історична об'єктивність марксизму-ленінізму становить ту безумовну перевагу ідеології робітничого класу, яка закономірно виявляється у її боротьбі з буржуазною ідеологією. «Інтерес робітничого класу вимагає, щоб в ідеології не було нічого, крім того, що виводиться з наукового аналізу становища людей, яке регулюється й розвивається на основі критичного обговорення й перевірки на досвіді»⁹.

Зазначимо, що нині дедалі більше вчених (у тому числі й природодослідників) у капіталістичних країнах переконуються у неправильності однозначної «негативної» оцінки зв'язку ідеології і науки. Так, відомий фізик М. Бунге зізнається, що «коригування природознавства і філософії має бути взаємним, а не одностороннім, щоб уникнути їх взаємного окостеніння. Плідна взаємодія філософії і природознавства,— продовжує він,— необхідна. Взагалі, хоча ще й існують ненаукові філософські системи, наукове дослідження загалом прийняте філософськими ідеями»¹⁰. Такої ж думки додержується і німецький хімік Венцль: «Філософія, яка тільки побіжно, крізь пальці дивиться на природознавство, є незавершеною. В свою чергу, природнича наука, що намагається обґрунтувати світогляд, спираючись лише на свою обмежену галузь, хоче надто багато»¹¹.

Щоправда, автори цих заяв апелюють до ідеології «взагалі» поза її соціально-класовим змістом. Проте саме прагнення врахувати політичне й ідеологічне значення сучасних наукових розробок симптоматичне. Воно може мати позитивне значення, якщо здійснюється під кутом зору прогресивних суспільних ідеалів.

⁹ Корнфорт М. Открытая философия и открытое общество. М., 1972, с. 516—517.

¹⁰ Бунге М. Философия физики. М., 1975, с. 302.

¹¹ Цит. за кн.: Философские проблемы современной химии. М., 1971, с. 158

Отже, взаємозв'язок науки й ідеології в основі своїй має об'єктивні причини, зумовлені законами розвитку суспільства, суспільної свідомості, законами співвідношення її форм, якими є ідеологія і наука. Спроби ж шукати ці зв'язки лише в суб'єктивних чинниках призводять до тверджень про незалежність науки, особливо природознавства, від суспільства взагалі й ідеології зокрема. Прикладом того, як однобічний підхід, відсутність послідовного діалектико-матеріалістичного розуміння науки спричиняють неправильні висновки, можуть бути необгрунтовані ідеологічні заяви у працях відомого фізика М. Борна. Трактуючи пізнання як процес, М. Борн, однак, не припускає можливості існування наукової філософії, наукового світогляду, наукової ідеології, вбачаючи специфіку природознавства виключно в тому, що воно розвивається у напрямі до звільнення від усякої суб'єктивності. «Розвиток точних наук, — пише він, — указав природознавству мету, яка хоча й далека від досягнення, але виразно вимальовується перед нами. Ця мета полягає у створенні такої картини світу, яка б не обмежувалась рамками можливого сприймання або інтуїції, а була б абстрактною конструкцією понять, що мала б представити сукупність всіх експериментів в однаковій і несуперечливій формі»¹²⁻¹³.

Але діалектика відносно й абсолютної істини в науці значно складніша. Але може бути «чистою» науки, вільної від усього людського й суспільного, бо й сама наука — це форма суспільної свідомості, історично визначене відображення дійсності. Утопія ж, змальована Борном, не враховує того «парадоксального» факту, що вона теж народилася у людській голові і за певних соціально-історичних умов, — отож, від самого народження вже має в собі відбиток людського й суспільного.

Такі екстраполяції є наслідком метафізичності мислення, притаманної деяким природодослідникам. А метафізичний підхід до вивчення явищ природи виявляється ідеологічною підпорою догматичної теорії «світу незмінних сутностей», своєрідної «світової схематики», що в кінцевому підсумку слугує абсолютизації цінностей пануючих класів буржуазного суспільства.

Чи не найтиповішою ілюстрацією цієї обставини в сучасних умовах є так званий сцієнтизм, що на основі «позитивного» знання природничих наук намагається побудувати ідеологічно перекручену загальну картину буття природи, людини і суспільства.

Маючи на увазі ідеологічне навантаження таких спроб «світової схематики», Ф. Енгельс писав: «Ясно, що світ являє собою єдину систему, тобто зв'язане ціле, але пізнання цієї системи передбачає пізнання всієї природи та історії, чого люди ніколи не досягають. Отже, той, хто буде системи, змушений заповнювати безліч прогалин власними вгадками, тобто ірраціонально фантазувати, займатися ідеологізуванням»¹⁴.

В історії розвитку науки маємо чимало прикладів того, як внаслідок швидкого і успішного розвитку тієї чи тієї конкретної науки абсолютизувалося її значення в системі культури і екстраполювалися її принципи на всю сферу знання. Так було з механікою в XVIII ст., з квантовою механікою на початку XX ст., так намагалися деякі вчені послуговуватися кібернетикою. З цього користалася і користується ненаукова ідеологія, яка, підганяючи наукові дані під політичну кон'юнктуру та псевдонаукову інформацію, пропагує їх уже як цілком ідеологічну продукцію. Під

¹²⁻¹³ Борн М. Фізика в житті мого покоління. М., 1963, с. 10—11.

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 582.

виглядом наукових висновків поширюються різні чутки, «сенсаційні» повідомлення тощо.

Буржуазні ідеологи, спекулюючи, наприклад, на новизні і складності кібернетики як науки, намагаються таким чином зміцнити свої позиції і до того ж зробити це руками самих науковців, щоб надати хибним ідеологічним твердженням наукової презентабельності.

Усе це відбувається під прикриттям проповіді «ідеологічного нейтралізму». Насправді ж такий «нейтралізм» — міф, і буржуазні природодослідники, які бавляться ідеологічним «нейтралізмом», насправді опиняються в тенетах самого спекулятивного «ідеологізування». «*Ні єдиному з цих професорів, здатних давати найцінніші праці в спеціальних галузях хімії, історії, фізики,— застерігав В. І. Ленін,— не можна вірити ні в єдиному слові, раз мова заходить про філософію... Завдання марксистів і тут і там зуміти засвоїти собі і переробити ті завоювання, які робляться цими «прикажчиками»...— і вміти відсікти їх реакційну тенденцію, вміти вести свою лінію і боротися з усією лінією ворожих нам сил і класів*»¹⁵.

Отже, коли йдеться про співвідношення природознавства й ідеології, потрібно насамперед розрізнити наукову ідеологію, тобто ідеологію робітничого класу й ідеологію експлуататорських класів, і передусім буржуазну ідеологію. Взаємозв'язок наукової ідеології і природознавства є плідним, бо формується на спільному ґрунті — на знанні об'єктивних законів, властивих як світові загалом, так і конкретному предметові дослідження, на розумінні законів відображення дійсності, складної діалектики суб'єкта і об'єкта у пізнавальному процесі.

Наука й наукова ідеологія збагачують і доповнюють одна одну. Природознавство, бурхливо розвиваючись у період науково-технічної революції, дедалі активніше впливає на наукову ідеологію; ідеологія і собі реагує на той «струм», що, як писав В. І. Ленін, тече від природознавства до суспільствознавства. Саме в цьому полягає дійсна сутність взаємозв'язку між науковою ідеологією й природознавством.

* * *

Как одна из сфер общественного сознания, наука — и, в частности, естествознание — объективно связана с другими его сферами — в том числе и с идеологией. Развитие науки определяется прежде всего социальными факторами: влиянием базисных и надстроечных отношений, социально-классовой структурой общества.

В то время как влияние ненаучной идеологии, идеологии реакционных, эксплуататорских классов, неспособной объяснить ход и закономерности общественного развития, тормозит развитие научных исследований, марксистско-ленинская идеология, базирующаяся на научном понимании законов жизни и деятельности общества, раскрывает движущие силы и исторические закономерности общественного развития, объясняет взаимосвязь науки с социальным прогрессом, с классовой борьбой в современном мире.

Научная идеология и наука взаимно дополняют и обогащают друг друга. Естествознание, бурно развиваясь в условиях НТР, все активнее влияет на научную идеологию; в свою очередь, последняя, вооружая ученого знанием законов общественного развития, способствует интенсификации научного познания, возрастанию его эффективности.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 336.

ПРО ПРЕДМЕТНО-ПРАКТИЧНИЙ ЗМІСТ
ПОНЯТТЯ ПРИЧИННОСТІ

В умовах зростання масштабів соціально-економічних і науково-технічних завдань, які успішно розв'язує розвинуте соціалістичне суспільство, досить актуальною є всебічна розробка філософських законів і категорій матеріалістичної діалектики в єдності світоглядно-методологічних аспектів. Такий підхід зумовлюється самим характером марксистсько-ленінської філософії, яка пов'язує предмет свого дослідження з суспільно-історичною діяльністю людей, спрямованою на пізнання і практичне перетворення дійсності. У зв'язку з цим як зазначається у редакційній статті журналу «Коммунист», виникає потреба ширшого вивчення «загальних принципів людської діяльності. В ході цих досліджень важливо виявити закономірності сприйняття інформації, формування образно-концептуальних моделей, візуального мислення, знаходження рішень і прийняття плану діяльності»¹.

Категорія причинності є фундаментальною категорією розгляду об'єктивної реальності, людської праці і пізнання, оскільки в узагальненому вигляді відображує механізми їх взаємозв'язку і розвитку.

Посилення уваги до категорії причинності зумовлене не лише логіко-гносеологічними мотивами, пов'язаними з потребою пояснення процесу утворення абстрактних понять, методів пізнання, побудови логічних структур тощо, але й практичним розширенням предметної області причинності, поглибленням причинних відношень дійсності залежно від рівня розвитку суспільної практики і пізнання. Вивчення специфіки прояву об'єктивної детермінації в сфері соціальної дійсності передбачає розкриття предметно-практичного змісту категорії причинності.

Категорія причинності має важливе значення у структурі суспільної свідомості. Вона виступає одним із засобів наукового пізнання, за допомогою якого людина практично і теоретично освоює рушійні сили суспільно-історичного прогресу. Тому ця категорія завжди була предметом гострої ідейної боротьби між матеріалізмом і ідеалізмом. Матеріалісти відповідно до даних практики і пізнання визнають існування об'єктивної причинності у самих предметах і явищах дійсності; ідеалісти, навпаки, спекулюючи на труднощах пізнання, а іноді й свідомо перекручуючи його результати, натомість ставлять містичні причини (дух, ідею, розум), підпорядковуючи їм природну і соціальну реальність.

В історії наукової думки боротьба навколо проблем причинності дістала найяскравіше вираження у протилежності детермінізму і індетермінізму. Механістичний детермінізм, визнаючи існування закону абсолютної причинності, зводив людину до простої механічної сили природи. Однак таке розуміння не узгоджувалося з усвідомленням людиною самої себе як істоти активної, розумної, здатної досягти свободи. Було очевидно, що допущення суто механістичної необхідності робить неможливим пояснення практичної діяльності. Цією обставиною скористалися індетерміністи у полеміці з представниками детермінізму. Індетермінізм, заперечуючи необхідність причинності на тій підставі, що вона

¹ «Коммунист», 1977, № 1, с. 63—64.

нібито несумісна з існуванням свободи, метафізично протиставляє свободу — необхідності і тим самим заперечує останню. Він вихолощує усяку предметність з людської діяльності, а питання про виникнення і розвиток людської історії проголошує позбавленим будь-якого смислу. Індентерміністи намагаються довести відсутність причинного зв'язку в розвитку суспільства.

Отже, необхідність діалектико-матеріалістичного аналізу категорії причинності пов'язана як із потребою дальшого розвитку філософської науки, так і з завданням ідеологічної боротьби. Щодо цього важливим є дослідження категорії причинності в контексті суспільно-історичної практики, з'ясування специфіки її відображення на різних рівнях людського світосприймання.

Окремі аспекти цієї проблеми² розкриваються у радянській філософській літературі. Багато цінних результатів дослідження її одержано також у галузі конкретних наук, зокрема у генетичній психології і мовознавстві. Враховуючи це, зосередимо увагу на розгляді загальних закономірностей становлення предметного змісту поняття причинності, його соціально-практичній зумовленості. «Визначення, які мають силу для виробництва взагалі,— пише К. Маркс,— повинні бути виділені саме для того, щоб внаслідок єдності, яка впливає вже з того, що суб'єкт, людство, і об'єкт, природа,— одні і ті ж, не були забуті суттєві відмінності»³. Це методологічне положення має також важливе значення і в дослідженні категорії причинності, своєрідність якої детермінується конкретно-історичним способом матеріального виробництва, характером суспільних відносин, особливостями духовного виробництва та ін. Щодо причинності Ф. Енгельс писав, що «завдяки діяльності людини і обґрунтовується уявлення про причинність, уявлення про те, що один рух є причина другого... Діяльність людини робить перевірку щодо причинності»⁴.

Тут міститься діалектико-матеріалістичне розуміння становлення предметного змісту поняття причинності. Саме суспільно-історична практика, яка поєднує в собі достоїнство загальності і безпосередньої дійсності⁵, є основою реального буття суб'єкта і водночас формою, через яку йому дається причинність, як об'єктивно існуюча і принципово пізнавана генетична залежність предметів і явищ дійсності. Та оскільки субстанційність самої практики здійснюється адекватно законам природи, опосередковуючись загальністю і необхідністю людської праці, то категорія причинності «вбирає» в себе розмаїтість причинних зв'язків природи, що реалізуються об'єктивно через обмін речовини, енергії та інформації, а також багатоманітність форм людської діяльності, які виражають соціальну причинність через об'єктивування і засвоєння суб'єктами результатів діяльності. «Рух і відношення каузальності» = на ділі: рух матерії respective рух історії, вловлюваний, засвоюваний у своєму внутрішньому зв'язку до того чи іншого ступеня широти або глибини...⁶. Категорія причинності як форма мислення виступає як умовивід, що має своїми засновками об'єктивну — природну і соціальну — каузальність і особливості суб'єкта діяльності. Це положення

² Див. зокрема: Кузьміна А. А. Категория причинности и практика. М., 1964; Матяш Т. П. Генезис понятия «механическая каузальность» в его социальной обусловленности. Автореферат канд. дисс. Ростов-на-Дону, 1971; Черненко А. К. Категория причинности и ее специфическое содержание в истории.— В кн.: Философские проблемы общественного развития. М., 1971.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 46, ч. 1, с. 21.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Творч., т. 20, с. 506.

⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 181.

⁶ Там же, с. 135.

принципово важливе для подолання різноманітних крайностей в розумінні причинності на зразок емпіризму і раціоналізму, її апріористського тлумачення, для з'ясування і правильного розуміння її соціокультурних аспектів.

Такий підхід до аналізу причинності розширює межі її конкретно-наукового дослідження. Як і в галузі вивчення фізичних, біологічних та інших причинних відношень, першорядне значення тут має розкриття об'єктивного змісту причинності. Важливим є також дослідження загальних закономірностей, тобто самого способу трансформації об'єктивної причинності у факт свідомості, який проймає будь-який пізнавальний процес. Відображення об'єктивної причинності в свідомості започатковується становленням людського способу діяльності (праця), на основі якого виникає поняття причинності.

Зміна існуючого стану речей, породження нового, лінійна спрямованість — це істотні характеристики причинного зв'язку. Як пише А. Валлон, «практичний статус» причинності полягає в її особливості відповідати «потребі в корисній чи необхідній дії і потребі в тому, щоб пов'язати ідентичне і видозмінююче»⁷. Ця обставина визначає об'єктивні можливості розвитку цілепокладання: пізнання причинності — обов'язкова гносеологічна передумова його розвитку. Але для досягнення цілей цього недостатньо. Слід ще здійснити таке предметне компонування матеріальних процесів, яке привело б до очікуваних результатів. Людина з необхідністю включається в причинний процес, доцільно спрямовує його плинність, отже, бере активну участь у формуванні кінцевого результату. Цей момент досить важливий для розв'язання питання про виникнення і розвиток уявлень про причинність.

Формування людської діяльності відбувається на основі пізнання об'єктивних закономірностей природи та усвідомлення людиною самої себе як активної істоти, здатної перетворювати навколишній світ. У процесі праці людина активно втручається в хід природних процесів; оцінюючи предмети і явища дійсності крізь призму власних потреб, вона перетворює їх на засоби досягнення своїх цілей. Її суспільна сутність реалізується у створених нею предметах, через які вона себе усвідомлює. На цій основі у людини формується здатність розрізняти причину та наслідок тих чи інших подій. Формування такої здатності відбувається під безпосереднім впливом трудового акту, в якому досить наочно виявляється залежність між фізичними зусиллями індивіда і кінцевим результатом. «Намір з зусиллям, яке його супроводжує, є перший зародок поняття про причину породжуючу і причину кінцеву... Спочатку ідеї причини і цілі мають характер антропоморфізму або, коли хочете, фетишизму: вони є результатом перенесення у зовнішній світ сили мускульної (причина породжуюча) і наміру (причина кінцева)»⁸. Саме встановлюваний людиною з допомогою фізичних зусиль причинний зв'язок між основними моментами трудового акту та його наслідком є найближчою передумовою зародження ідеї причини, як того, що «викликає», «породжує», «творить»⁹. Про це, зокрема, свідчить аналіз термінологічної групи слів, об'єднаної навколо поняття «причина», слово «причина» етимологічно пов'язане з групою слів дієслівного походження і бере свій початок від санскритського «*cinóti*», «*caúati*», що означає збирати, з'єднувати, будувати; грецьке «*aitia*» — причина — походить від «*aitéiv*» (вимагати, просити); латинське «*causa*» — причина — пов'язане з «*causari*» (сперечатися). У російській мові іменник «причи-

⁷ Валлон А. Психическое развитие ребенка. М., 1967, с. 177—178.

⁸ Гьюйо М. Происхождение идеи времени. Смоленск, 1891, с. 33—34.

⁹ Див.: В. Даль. Толковый словарь..., т. III. М., 1956, с. 459.

на», що означає джерело, провина, корінний привід до дії, походить від дієслова «чинити», «причинити», які мають корінь «чин» (порядок, вид, форма, діло, дія). Ідея причини, отже, співвідноситься саме з людським способом діяльності.

Оскільки людина сама виступає передусім причиною багатьох потрібних їй речей, її діяльність як специфічна форма спричинення стає немовби «призмою», крізь яку осмислюються інші причинні зв'язки. Внаслідок цього причинність «розсіюється» між основними компонентами діяльності, через що людині важко індивідуалізувати її, співвіднести з предметними чинниками і продовжити за межі даного моменту. Це зафіксовано в історії мови: щоб виразити причинність, спочатку послуговуються мовними конструкціями, які означають просторові, часові відношення, а також мотиви вчинків людини, доцільність взагалі. Лише згодом виникає спеціальна система причинних сполучників («тому що», «бо», «якщо», «внаслідок») та вставних слів («отже», «значить»). Та навіть тоді, коли, скажімо, дитина оволодіває цими мовними засобами на рівні допонятійного мислення, їй ще важко вживати їх, щоб виразити власне причинні відношення.

Ототожнення причинності з одним із тих компонентів діяльності, який в тих чи інших умовах суспільної практики виявляється найбільш «причинним» і охоплює своєю дією максимум свідомості суб'єктів діяльності, є однією з гносеологічних передумов акценталістського, а згодом і ідеалістичного тлумачення причинності. Характерною щодо цього є концепція причинності Арістотеля, на якій позначились особливості людської діяльності за умов античного суспільства. Як відомо, розподіл останнього на антагоністичні класи рабів і рабовласників призвів до суспільного поділу цілісної діяльності на цілепокладаючу працю рабовласника і механічну працю раба, внаслідок чого сфера загального повністю постала як сфера рабовласника з характерною для нього формою діяння словом — тим, що «рухає, залишаючись нерухомим». Це й дістало своє відображення в аристотелівській формальній причині: вона виражає здатність вільного громадянина поліса організувати працю раба¹⁰. Навпаки, діюча причина має своїм аналогом репродуктивну працю раба, специфіка якої, на думку Арістотеля, полягає не стільки в самому діянні, скільки в спонуканні до нього. З огляду на це стає зрозумілим, що пізнання причинності як об'єктивного відношення і в зв'язку з цим — формування поняття причинності мало пройти досить складний шлях в історії людської культури.

Неодмінною передумовою становлення поняття причинності є усвідомлення суб'єктом існування об'єктивної детермінації, формування у нього хоча б найпростіших уявлень про детерміністичний зв'язок як такий. «Утворення (абстрактних) понять і операції з ними, — пише В. І. Ленін, — уже включають у собі уявлення, переконання, свідомість закономірності об'єктивного зв'язку світу. Виділяти каузальність з цього зв'язку безглузда річ»¹¹.

Зародження ідеї детермінізму відбувалося на основі узгодження трудових дій індивідів в межах виробничого колективу, а також ритміки тих природних процесів, які безпосередньо впливали на виробничу діяльність людей. Добові і сезонні ритми природи, що регулювали час і різновиди робіт, спеціалізація, що відводила кожному індивідові місце і визначала послідовність його дій у сумісній діяльності, певна коорди-

¹⁰ Дж. Томсон зауважує, що «першодвигун» Арістотеля «становить ідеологічне вираження власності на знесоблену рабську працю, втілену в античному товарному виробництві». (Дж. Томсон. Первые философы. М., 1959, с. 293).

¹¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 149.

нація і субординація між основними моментами трудового акту — ось ті об'єктивні джерела, з яких людина черпала свої уявлення про закономірність. Зрозуміло, що в цих випадках ідея детерміністичного зв'язку ще досить слабо диференційована від часової послідовності явищ, через що часова суміжність часто виступала реальним еквівалентом ідеї причинності.

На наш погляд, істотним у становленні поняття причинності було виникнення у сфері виробничого досвіду проблемних ситуацій, в яких необхідність і загальність природної і соціальної причинності перехрещуються, збігаються. Саме тут проступають найглибші соціально-практичні корені категорії причинності. Суть таких ситуацій полягає у виникненні об'єктивної суперечності між усталеними способами діяльності і тими змінами в навколишніх умовах, які зумовлюють діяльність і частково чи повністю роблять неможливим протікання її у попередньому вигляді. Протиставлення дій суб'єкта та їх умов виступає тут як об'єктивний чинник, що викликає необхідність усвідомлення умов, за яких відбувається діяльність, вицнення з них причин, що викликають затримку дії і перетворення їх в об'єкт пізнання. Усвідомлення причини, як підкреслив Ж. Піаже, спостерігається тоді, «коли людина має потребу в тому, щоб пристосуватись у відношенні причини. При автоматичному, інстинктивному пристосуванні розум не дає собі звіту в категоріях»¹². Конкретні механізми усвідомлення причинності досліджено відомим радянським психологом С. Л. Рубінштейном. «Порушення звичної послідовності,— писав він,— привертає увагу, викликає здивування і породжує потребу в поясненні. Подив і питання, почуття незрозумілості і потреба в поясненні можуть взагалі виникнути лише тоді, коли порушений звичний порядок»¹³.

Оскільки причинність є об'єктивною передумовою цілепокладання, стає зрозуміло, що навіть незначні зміни вияву причинних зв'язків, закономірна ритміка яких зумовлює людську діяльність, істотно впливають на останню. Той факт, що діяльність не завжди задовольняла потреби її стимулювання, має певним чином усвідомлюватися; він вимагав причинного пояснення, віднайдення умов і причин, що зумовлюють протікання діяльності і, зокрема, її ефективність. Правильність пояснення залежить насамперед від практичного розв'язання всієї проблемної ситуації, яке через низький технологічний рівень, а згодом — через суперечність ідеологічним принципам панівного класу не завжди було успішним. У тих випадках, коли йшлося про пізнання суттєвого, внутрішньо необхідного в явищах, людина на місце реальних причин ставила містичні причини, які часто відігравали важливу, але, як правило, негативну роль у її свідомості. Саме цей момент Л. Леві-Брюль взяв за основу своєї концепції про алогічний характер мислення первісної людини, яка, мовляв, зовсім не розуміла природних причин, а скрізь убачала лише містичні причини. Насправді така форма відображення причинності стосується лише тієї частини дійсності, яка охоплена проблемною ситуацією, для розв'язання якої немає реальних засобів. За певних умов це й призводило до роздвоєння свідомості: поряд з раціональним началом виникав світ ірраціональних образів, детермінованих, проте, не типом мислення, як гадає Леві-Брюль, а історичною обмеженістю людського досвіду¹⁴.

¹² Цит. за: Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. М., 1956, с. 102.

¹³ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М., 1946, с. 381.

¹⁴ Твердження Леві-Брюля про алогічний, допричинний характер мислення первісної людини не відповідають фактам. У низці експериментальних праць радянських пси-

На ранніх щаблях суспільної практики функціонування причинності безпосередньо вплетене у практичне відношення людини до світу. На цьому рівні світосприймання причинність ще не має предметного способу буття у свідомості людини, як це виявляється в науково-теоретичному освоєнні дійсності. Тому тут не існує прямої відповідності наочних форм життєдіяльності фіксованим у свідомості причинним концепціям¹⁵. Не можна погодитись з О. Богдановим, який, висунувши ідею тотожності форм мислення і організаційних форм суспільства, дійшов висновку, нібито «авторитарна причинність» відображає відношення панування і підпорядкування архаїчного періоду, «причинність — необхідність» має безпосередній аналог у товарно-мінових відносинах капіталістичного суспільства і кінець кінцем «трудова причинність» втілює в собі ідеал колективно-трудового панування над природою в умовах соціалістичного суспільства. Такий підхід не дає змоги дослідити генезис поняття причинності поза свідомістю в об'єктивно-матеріальних умовах суспільно-історичного досвіду.

Зміст категорії «причинність» як інтегральної частини світорозуміння характеризується не просто уявленням про причинність, а виражає спосіб існування об'єктивної причинності в сфері духовно-практичного освоєння світу, де на перший план ставиться питання про те, як люди відносяться до світу, яким способом їм задані предмети природної і соціальної дійсності і як вони відображаються у свідомості індивідів.

Реальне розв'язання суперечностей між людиною і природою відбувається завдяки суспільному виробництву, виготовленню і застосуванню знаряддя праці. Саме в них, як в основі єдності суб'єкта і об'єкта, міститься можливість розвитку «пізнання матерії до пізнання (до поняття) субстанції, щоб знайти причини явищ». Водночас «пізнання причини є поглиблення пізнання від зовнішності явищ до субстанції»¹⁶ і в зв'язку з цим — утворення понятійної форми причинності.

Предмет праці і знаряддя праці самі по собі, як відомо, є матеріал, який оживає лише в процесі праці. Приводячи їх в причинну взаємодію, людська діяльність асимілює явищені при цьому закономірності і перетворює їх на засіб свого здійснення. Важливо підкреслити, що в цьому випадку неухильно зростає ступінь наближення дій людини до об'єктивної причинності. Людська діяльність виступає засобом перетворення природи тому, що вона здійснюється не всупереч природній каузальності, а згідно з нею. Водночас людина в змозі доцільно komponувати природні процеси, і в цьому значенні її діяльність немовби підноситься над природною каузальністю і постає як відносно самостійний процес. Розвиток людської діяльності призводить як до розширення проміжних ланок між потребою та її задоволенням, так і до створення «олюдненого» світу. В останньому розумінні зовнішній зв'язок предметів полягає у відношенні причини і наслідку, а внутрішній — у відношенні засобів і цілей. Оскільки саме знаряддя праці визначають принципів можливість опосередковуючої діяльності, вони виступають тим творчим началом, з якого походять всі формоутворення людської культури. Під впливом знаряддя праці зростає диференціація засобу і цілі, дії і результату, причини і наслідку, через що каузальність набуває все більшої вираз-

хологів (О. В. Запорожець, М. Н. Шардаков, О. В. Венгер, Г. О. Люблінська) було показано, що у сфері знайомих явищ (коли можна спертися на досвід практичних дій з предметами) діти спроможні зрозуміти прості причинні залежності і міркування про них, не впадаючи в суперечності. Заслугує на увагу також припущення К. Леві-Строса і Є. М. Мелетинського про те, що в метафоричності анімістичного мислення уже проглядається певний логічний механізм.

¹⁵ Див.: А. Богданов. Наука об общественном сознании, М., 1918.

¹⁶ Ленин В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 133.

ності у свідомості людини. «Тут поняття каузальності,— зауважує Л. Нуаре, стає очевидним і немовби нав'язує себе свідомості... Відношення цільового засобу до свідомої дії і є справжнє каузальне відношення, яке в даному випадку виступає перед спостерігачем у своїй простій відчутно втіленій формі. Це каузальне відношення апелює і до волі, і до інтелекту; воля повинна підвищувати досягнуту недосконалу дію зміною і поліпшенням діючого, а допомога інтелекта потрібна остільки, оскільки обидва члени, обидва чинники каузальної функції мають мислитися у синтетичному поєднанні і кожний нарізно»¹⁷.

Певною мірою це поєднання існує уже на стадії синкретичного мислення, в лоні якого формуються уявлення про те, що причина іманентна дії і пов'язана з нею відношенням транзитивності, яке пояснює перехід від одного до іншого. Але зміст самого пояснення залежить насамперед від характеру аналогій і особливо уміння диференціювати дані досвіду, від здатності вичленити окремі реальні чинники і ввести кожний із них у клас, частиною якого він є, щоб кінець кінцем створити специфічний клас причин і наслідків.

Оскільки знаряддя праці істотно збільшують фізичні зусилля людини, вони неодмінно детермінують появу в її свідомості реакцій на якісно нові, глибші за змістом процеси, пов'язані з практичним відтворенням причинних відношень. Це відтворення, проте, безпосередньо не дає утилітарного ефекту. Певним чином упорядкований ланцюг практичних дій спрямований на виробництво знаряддя праці, а вже потім — на виробництво предметів споживання. Через це важливе, з одного боку, відтворення в мисленні операцій, спрямованих на виготовлення знаряддя праці, а з другого — передбачення можливих результатів діяльності. У такому разі можливе перетворення предмета праці в продукт праці з допомогою знаряддя праці постає уже як складний причинний процес, ідеальне відтворення якого передбачає складну синтетичну діяльність розуму, який у даному випадку поєднує вже не одну дію, а кілька принципів діяння. В онтогенезі тут існують такі етапи: а) дитина спочатку засвоює каузальне відношення щодо зовнішніх дій з предметами; б) на основі здобутого досвіду відбувається осмислення дій і їх словесна фіксація, яка, проте, відстає від практичного освоєння причинності і поза загальним контекстом позбавлена смислу; в) усвідомлення дії створює можливість її планування, яке спочатку виражається у словесному оформленні завдання, але не містить вказівки на причини; г) повторні дії з предметами аж до встановлення відповідності практичного оволодіння причинністю і її словесного вираження; д) суто вербальне розв'язування проблемної ситуації. В еволюції мислення дитини відбувається перехід від загального егоцентризму до інтелектуальних децентрацій і утворення операційних структур. Саме звільняючись від свого перцептивного і моторного егоцентризму, дитина будує конструкцію причинних відношень, у зв'язку з чим її інтелектуальні операції дедалі більше набувають оборотності і інваріантності, які, на думку Ж. Піаже, відсутні на стадії сенсо-моторного інтелекту.

Тут онтогенез і філогенез в основному збігаються. Становлення поняття причинності відбувається на основі відображення в історичному розвитку виробництва причинних зв'язків такими, якими вони постають в процесі перетворення зовнішнього у внутрішнє. К. Маркс у «Капіталі» зазначав, що в процесі праці форма руху переходить у форму предметності, «процес згасає у продукті», а разом з тим припиняється «діяльнісне» функціонування причинності. Але воно знову оживає, коли люди

¹⁷ Нуаре Л. Орудие труда и его значение в истории развития человечества. К., 1925, с. 70.

постійно відтворюють цей процес. У цьому разі суб'єкт повинен уявити в істотних рисах весь процес, тобто відтворити опосередкований знаряддевою діяльністю причинний зв'язок, логіку перетворення одного предмета в інший. «Знаряддя праці як в його застосуванні, так і в його виготовленні замикає собою коло уявлень і ланок причинного ланцюга»¹⁸. Репрезентуючи предметне втілення діяльних здатностей соціального суб'єкта, воно продукує не якийсь окремий предмет, а насамперед «спричиняє» таку універсальну якість, яка виходить за межі будь-якого конкретного предметно-ситуативного моменту. Отже, поняття причинності виникає на основі суспільної предметно-перетворюючої діяльності, в процесі якої вичленовується знаряддя праці як дія, причина — і результат як наслідок. У своїй предметно-практичній зумовленості поняття причинності відображує схему функціонування знаряддя праці в людській діяльності, узагальнюючи ту її сторону, яка пов'язана з активним перетворенням навколишнього світу. Внаслідок цього за допомогою даного поняття відтворюється діяльність людини у формі предметного буття об'єктивних причинних зв'язків.

Якісні зміни в способі буття людини викликають зміни в її самосвідомості. Це добре видно, зокрема, на трансформації уявлень про причинність відповідно до розвитку практичних і теоретичних засобів перетворення світу. Можна умовно виділити такі історичні ступені розвитку поняття причинності: магічні (причинний зв'язок убачається у формі часової суміжності); міфологічно-релігійні (опосередкованість причинних зв'язків родинними залежностями і «силою» божественного творіння); різноманітні форми наукових уявлень про причинність як генетичний взаємозв'язок явищ через внутрішні властивості і об'єктивні закономірності. У своїй основі ці етапи генезису уявлень про причинність збігаються з історичним розвитком практичного освоєння природи від неусвідомленого використання людиною природних сил до їх освоєння на основі застосування науки і техніки, досягнення такого рівня розвитку виробництва, яке робить можливим універсальне освоєння природи.

Безперечно, генезис поняття причинності у своїй детермінованості не обмежується одними лише предметними чинниками людської діяльності, оскільки спосіб її здійснення визначається характером суспільних відносин. Тут треба брати до уваги усі «загальні посилки буття конкретного суб'єкта (= життя людини) в об'єктивній обстановці»¹⁹, тобто конкретні особливості суспільної життєдіяльності, специфіку її організації, ступінь розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Взавши це до уваги, можна зрозуміти той факт, чому розвиток у новий час науки і техніки, що зумовив формування наукового поняття «механічна каузальність», не привів до панування у буржуазній свідомості принципу причинності. Більше того, в ній постійно відроджуються міфологічні і релігійні уявлення про причинність у вигляді долі, рока, якоїсь трансцендентальної першопричини взагалі, — причому не тільки на психологічному рівні, але й на рівні ідеологічних форм. Ця лінія чітко виявилась вже у протестантській реставрації августинівського догмату про божественну напередвизначеність вчинків і дій людини, але найвідвертішого ірраціоналістично-індетерміністського тлумачення в дусі крайнього антигуманізму вона одержала у антропологічно-екзистенціалістських варіантах сучасної буржуазної філософії. Індетермінізм, як один із характерних принципів сучасного буржуазного світорозуміння, приходиться у суперечність з різко вираженим утилітаристським духом буржуазного сус-

¹⁸ Див.: Нуаре Л. Згадана праця, с. 175.

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 170.

пільства. Це нерідко змушує буржуазних соціологів звертатись до розгляду деяких каузальних чинників (прогнозування політичного становища, господарської кон'юнктури та ін.), але аналіз останніх, як правило, обмежується вузьким колом часткових ситуацій. Коли йдеться про пізнання причин суспільного розвитку, розв'язання світоглядних проблем, принцип причинності спотворюється в індетерміністському дусі як представниками так званого антисцієнтизму, так і сцієнтизму, зокрема позитивізму.

Наукове осмислення генезису поняття причинності можливе лише на ґрунті марксистсько-ленінської методології в контексті матеріалістичного вчення про розвиток природи, суспільства і людського мислення.

* * *

Категорія причинності являється однією з основопологаючих в освоєнні людиною дійсності, в її мировоззренчеській орієнтації. В цій зв'язі значительний інтерес представляє аналіз предметно-практичного змісту поняття причинності. Автор розкриває практичну обумовленість поняття причинності в онто- і філогенезі, в частині роль трудової діяльності в становленні ідей детермінізму, значення проблемної ситуації в переході від антропоморфических представлень о причинності к розумінню її як об'єктивного відношення речей і явлень дійсності. Діалектико-матеріалістическе розуміння практики являється науочною методологією дослідження генезису категоріального строю людського мислення, в тому числі і поняття причинності. Виділення в практичеському досвіді людсьества його «ядра» — трудової діяльності — дозволяє розкрити механізм утворення поняття причинності, взаємозв'язок зовнішнього з внутрішнім в історическому процесі виробництва і тим самим розкрити предметно-практичеське зміст наукового поняття каузальності.

ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ЖИТТЯ ЧЕРЕЗ ЙОГО ОСНОВНУ СУПЕРЕЧНІСТЬ

Проблема сутності життя є основною в біології. Від її розв'язання відповідно до сучасного рівня пізнання значною мірою залежить дальша розробка теоретичних основ біології, насамперед формування загальної теорії життя.

Філософи завжди виявляли інтерес до проблеми сутності життя. Адже розв'язання цієї проблеми впливає на формування філософського світогляду, який в свою чергу значною мірою визначає шляхи самого розв'язання. Досить сказати, що застосування діалектико-матеріалістичної методології сприяє не тільки розробці наукових підходів до побудови теоретичних уявлень про життя, але й подоланню новітніх форм спекуляцій ідеалізму та метафізики в цій галузі. Водночас філософські узагальнення наявних знань про життя використовуються для природничонаукового обґрунтування діалектико-матеріалістичного розв'язання питання про відношення мислення до буття, для розвитку і конкретизації змісту таких категорій діалектики, як «суперечність», «сутність», «явище» та ін. Все це ставить розглядувану нами проблему в безпосередню близькість до філософії і визначає необхідність того, щоб вона періодично була предметом філософського, методологічного аналізу. Використання величезного арсеналу сучасних методів дослідження життя у всій складності і різноманітності його вияву, багатоаспектність його пізнання і як результат — накопичення величезного фактичного матеріалу — зумовлює необхідність філософського, логіко-методологічного осмислення здобутих знань і пошук оптимальних шляхів їх синтезу.

Здійснення синтезу знань у розкритті сутності життя потребує насамперед об'єднання знань про всі структурні рівні організації живого на основі розкриття тієї єдності, що є характерною для них. Прикладом саме такого підходу може бути схема еволюції життя, розроблена свого часу академіком І. І. Шмальгаузенем. Вона охоплювала молекулярний, клітинний, організменний, популяційно-видовий і біогеоценотичний структурні рівні¹.

Які ж програми для розкриття сутності життя через виявлення єдності між структурними рівнями організації живої матерії висуваються в наш час ученими?

Однією з таких програм, спрямованих на здійснення синтезу знань (з метою глибшого проникнення в сутність життя), є розгляд життя як біотичного круговороту, що поєднує структурні рівні організації живої матерії через триєдиний потік: речовини, енергії і інформації. Висловлюються вельми цікаві думки, що під час здійснення синтезу знань про такий кругообіг слід акцентувати увагу передусім на об'єднання елементарного і космічного рівнів структурної організації живого², бо саме елементарний рівень структурної організації живого розглядається як такий, що фокусує в собі єдність земних і космічних чинників, які де-

¹ Див.: Шмальгаузен І. І. Фактори еволюції, його ж: «Кибернетические вопросы биологии», Новосибирск, 1968.

² Див.: Югай Г. А. Философские проблемы теоретической биологии, М., 1976.

термінують виникнення і існування життя. Значення атомарного рівня в структурній організації живого саме для розуміння життя як планетного і космічного явища досліджували академіки В. І. Вернадський і Л. Е. Ферсман. Вони вважали, що елементарні життєві процеси виразно виявляються вже на атомному рівні організації матерії, що біосфера безпосередньо, так би мовити, «рефлексується», в атомах, і її взаємодія з іншими структурними рівнями живого опосередкована саме атомним рівнем.

І в наш час деякі дослідники убачають розв'язання проблеми синтезу в пізнанні сутності життя на шляху розвитку космічної і атомної біології, а місце життя в геологічній історії планети слідом за В. І. Вернадським — в пов'язаній з життям міграції атомів. У працях Е. Шредінгера, А. Сент-Д'єрді та інших наводяться результати спостережень про особливості вияву атомарного рівня структурної організації живого порівняно з неживим³. В свою чергу і біосфера, що поряд з атмосферою, літосферою і гідросферою досліджувалась В. І. Вернадським як одна із геологічних оболонок нашої планети, розглядається як ланцюг, що поєднує земне життя з планетними, геологічними процесами і космосом взагалі.

Під час реалізації саме цієї програми синтезу земне життя розглядається як одна із можливих планетних форм життя в космосі. Відповідно до цього здійснюються перші спроби дати визначення земного життя через ширше поняття — життя в космосі, а також визначити гіпотетичне, імовірніше поняття космічного життя⁴.

Отже, сучасні уявлення про сутність життя дедалі більше будуються на основі вивчення його на біосферному, планетному рівні. Вдаючись до аналогії, можна сказати, що так само, як неможливо розкрити закономірності існування і розвитку життя суспільства, обмежившись вивченням окремої людини, не можна зрозуміти й життя на нашій планеті, обмежуючись вивченням лише окремих індивідів, видів, популяцій тощо, нехтуючи життям як цілим, як біосферою, як планетним, космічним явищем.

Останніми роками значна увага в розробці синтетичних уявлень про сутність життя надається також розкриттю основної суперечності життя.

Відомо, що у філософії «сутність» і «основна суперечність» — категорії одного порядку. Поняття «основна суперечність життя» має відображувати специфіку біологічної форми руху, закономірності існування живого. А оскільки життя — досить складне явище дійсності, яке, образно кажучи, становить цілий клубок найрізноманітніших суперечностей, то не легко з'ясувати, яке саме з них є основним. Не дивно, що ще немає єдності думок в розумінні основної суперечності життя, хоч одне за одним з'являються синтетичні визначення сутності життя через його основну суперечність.

У цій статті ми спробуємо проаналізувати пошуки шляхів синтетичного відображення сутності життя через його основну суперечність.

У процесі розвитку наукового пізнання на кожному історичному етапі набувалися відносно істинні знання про сутність життя. Вони ґрунтувались на відображенні того істотного, загального, що міститься в матеріальному субстраті і функціонуванні живого, і водночас є тим

³ Див.: Шредінгер Е. Что такое жизнь, с. 14, 15, 63; Сент-Д'єрдьє А. Биоэлектроника. М., 1971, с. 7.

⁴ Костюк Н. Т. До визначення імовірних особливостей життя в космосі.— Зб.: В. І. Ленін і філософські проблеми сучасності. К., 1969.

специфічним, яке відрізняє живе від неживого. Отже, вже з самого початку пізнання умовою відображення сутності життя було розкриття його як внутрішньо суперечливого, як вияву єдності в багатоманітності, тотожності у відмінності, універсальності в унікальності. Саме такий підхід, що склався в історії біологічного пізнання стихійно, внаслідок внутрішньої логіки розвитку, дозволяв об'єднати в світ живих організмів розмаїтість його форм. Об'єктивною логікою наукове пізнання розвивалося в напрямі до матеріалізму і діалектики. На відміну від віталізму, загальність, єдність, універсальність, притаманні усьому живому, виявлялися не в ідеї, не в життєвій силі, а власне в матеріальних виявах життя. Уже з часу утворення перших класифікацій біологія почала демонструвати наочну картину глибшого проникнення в пізнання єдності. Завдяки порівняльно-анатомічним і фізіологічним дослідженням жива природа постала перед очима дослідника не як хаос форм, а як струнке ціле, об'єднане «загальністю плану» в побудові скелету, окремих органів і тканин, у багатоманітних функціях, які завдяки генетичній спадковості виявлялися на усіх рівнях структурної організації живої матерії.

Характерно, що єдність живого схоплювалась спочатку в її зовнішню вияві, пізніше вона розкривалася вже у внутрішній подібності процесів і структур. Уже стародавні дослідники природи встановили аналогічність органів та властивих їм функцій у розмаїтті живих істот. Вони переконалися, наприклад, у тому, що організми живляться, зростають, розмножуються, старіють і кінець кінцем вмирають. Їхнє розуміння життя і його сутності дістало відображення у відповідних визначеннях (одне з них дане Арістотелем). З часом, коли наукові обрії розширилися і допитливий розум природодослідника проникнув глибше в товщу живої матерії, була встановлена подібність у структурі і у функціонуванні різноманітних типів тканин у організмів. Вчені включили в свої визначення поняття життя опис ролі тканин в життєдіяльності. Пізніше «єдність у багатоманітності» була підтверджена на клітинному рівні, що знову стало приводом для нових визначень життя (Вірхова та ін.). Через певний час, коли була розкрита особливість живого на субклітинному, протоплазматичному рівні, з'явилися нові визначення життя, які враховували виявлення його єдності, загальної суті уже на цьому рівні.

Як бачимо, з розвитком біологічної науки в поняттях життя в концентрованому, узагальненому вигляді відображались конкретно-історичні, відносно істинні знання про сутність живого. Якщо на найбільш ранніх етапах розвитку біології через порівняння різних організмів і мислене розчленування їх на окремі властивості вирізнялись такі ознаки життя (живлення, ріст, розмноження), що чуттєво сприймалися, і саме вони були покладені в основу історично перших визначень сутності життя, то з часом дослідники все більше відходили від зовнішньої, описової характеристики живого, намагаючись знайти те істотне, загальне, універсальне, єдине, стає, що лежить в його основі і як сутність визначає наочні виявлення життя. Отже, сутність різних «порядків» асоціювалась зі знанням конкретних виявів «єдності в багатоманітності», «тотожності у відмінності», «сталості у змінності» на різних структурних рівнях живої матерії, що відповідно діставали відображення у визначеннях поняття життя. Зауважимо, що глибина проникнення в сутність життя перебувала в прямій залежності від використання різноманітних методів пізнання. Нині послуговування методами точних наук дозволило «єдність у багатоманітному», «тотожність у відмінному», «універсальне в унікальному», «стає у змінному» роз-

крити вже на рівні мікросвіту клітини, субклітинних та молекулярних утворень. Були відкриті загальні, універсальні принципи побудови білків, нуклеїнових кислот, фосфорорганічних утворень, дихальних пігментів, гормонів, ферментів та інших біологічно важливих полімерів у багатоманітні видів рослин і тварин, знайдена подібність у структурі різних субклітинних утворень (мітохондрій, пластид та ін.), а також у здійсненні всяких хімічних процесів на субклітинному рівні, що зумовлюють вияви життєвих функцій (розмноження, живлення, передачу збуджень, руху та ін.); розкриті «єдність у багатоманітності» біохімічних перетворень у процесах самооновлення тощо. Значний внесок в розкриття цих суперечливих закономірностей зроблений академіками В. А. Енгельгардтом, А. А. Заварзіним та іншими вченими. Необхідність використання принципу врахування «єдності в багатоманітності», «тотожності у відмінності» в побудові теоретичних уявлень про сутність життя була доведена у філософських дослідженнях⁵.

Зазначимо, що пошуки виявів суперечливої «єдності в багатоманітності»; «тотожності у відмінності» здійснювалися в ході розкриття структури і функціонуванні живого і на основі цього розкривалась багатоманітність у виявах суперечностей в процесах життя. Скажімо, на суперечність життя і смерті, живлення і виділення, сталості і змінності, організму і середовища тощо звертали увагу вже мислителі епохи античності, а згодом і інші філософи. Досить відзначити, що навіть Л. Фейербах, який загалом дотримувався метафізичних поглядів на дійсність, акцентував увагу на відношенні протилежностей у процесі життя. Так, підкреслюючи єдність протилежностей життя і смерті, він писав, що життя опосередковане смертю, що кожний новий його ступінь є смерть попереднього⁶, що саме в співвідносності протилежностей живого з неживим, організму з середовищем слід шукати сутність життя⁷.

Глибокі думки про особливості вияву та роль суперечностей у процесах життя, думки, що не втратили значення й досі і мають безперечні переваги перед деякими із сучасних визначень життя, висловив Ф. Енгельс. Він довів, що пізнання суперечностей є умовою пізнання особливостей існування і розвитку живого, розуміння його сутності. В своїй праці «Анти-Дюрінг», 100-річчя з дня виходу в світ якої відзначає філософська громадськість, він писав, що життя «є існуюча в самих тілах і процесах суперечність, яка безперестанно саме себе породжує і розв'язує себе, і як тільки ця суперечність припиняється, припиняється і життя, настає смерть»⁸.

Із багатьох суперечностей, притаманних матеріальному світові, Ф. Енгельс особливо велику увагу приділив суперечностям сталості і змінності, тотожності і відмінності. «Життя,— писав він,— полягає насамперед якраз у тому, що жива істота в кожний даний момент є тією ж самою і все-таки іншою»⁹. Кожна істота в кожному мить свого життя тождна з самою собою і водночас відмінна від себе.

Суперечності сталості і змінності, тотожності і відмінності в живому, як і всі його інші суперечності, зумовлені, за Ф. Енгельсом, дією біологічного обміну речовини і значною мірою виявляються через дію останнього. «Так само і всяка органічна істота в кожному дану мить є тією ж

⁵ Див.: Костюк Н. Т. О сущности жизни, гл. II, § 1. (Единство в многообразии, тождество в различии живой природы и проблема сущности жизни). К., 1967; Каппинская Р. С. Философские проблемы молекулярной биологии. М., 1971, с. 31.

⁶ Див.: Фейербах Людвиг. Избр. философ. произв., т. 2, с. 632.

⁷ Там же, т. 1, с. 295.

⁸ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 117.

⁹ Див.: там же.

самою і не тієї ж самою, в кожному мить вона переробляє одержувані нею іззовні речовини і виділяє з себе інші речовини...»¹⁰ — підкреслює Ф. Енгельс.

Значну увагу Ф. Енгельс приділив аналізу особливостей біологічного обміну, акцентуючи увагу на його внутрішній суперечливості як процесу, що пов'язаний, з одного боку, з асиміляцією, засвоєнням речовин і енергії, а, з другого боку, з дисиміляцією, процесом розпаду і виділення речовин і енергії. Суперечність асиміляційно-дисиміляційного процесу обміну речовин Ф. Енгельс розглядав як основну суперечність життя, відзначаючи, що коли тільки в живому припиняється безперервна «зміна» живлення і виділення, воно припиняє своє існування і настає смерть. Суперечність біологічного обміну речовин, забезпечуючи вияви усіх інших суперечностей життя, дістає відповідне відображення в живому в існуванні таких, спільних для живого і неживого суперечностей, як сталість і змінність, тотожність і відмінність і таких специфічних суперечностей живого, як спадковість і пристосованість, життя і смерть та ін., в тому числі у вияві суперечностей організму і середовища.

Завдяки наявності в ньому суперечностей життя виступає як самодійснюваний процес, що не потребує для свого пояснення надприродних «життєвих сил», «цілей» та ін. Імпульс до розвитку живого лежить у взаємодії протилежностей, притаманних йому.

Основну суперечність життя — суперечність біологічного обміну — Ф. Енгельс виражає через поняття «самооновлення» і включає як найістотнішу ознаку життя у визначення останнього. Самооновлення — це суперечливий у своїй основі процес, процес забезпечення сталості живого через його зміну, вираження тотожності і «збереження» через змінність у життєдіяльності тощо. Завдяки самооновленню здійснюється саморозвиток живого як у філо- так і в онтогенезі.

В наш час дослідники, керуючись діалектико-матеріалістичною методологією, намагаються зробити уточнення традиційних уявлень про основну суперечність життя в процесах обміну відповідно до тих нових даних, що вносять, в їх розуміння сучасна наука. Так, наприклад, застосовують на увагу спроби пояснити суперечності процесів біологічного обміну на основі даних біокібернетики і біофізики.

Процес біологічного обміну розглядається у всій складності і багатогранності його виявів, як процес одержання речовини, енергії і інформації з навколишнього середовища, їх засвоєння і перетворення, а також розпад речовин і їх виділення, звільнення енергії, процес обміну інформацією тощо. Процеси обміну в організмі розглядаються в найтіснішому зв'язку з регуляцією, яка розуміється не як внесене управління, а як один із найважливіших моментів у здійсненні життєвих функцій, які невід'ємні від процесів обміну і виявляються у них. Динамічно-рівноважний, або, інакше кажучи, стаціонарний стан живих систем забезпечується процесами самооновлення і саморегулювання, пов'язаними з отриманням вільної енергії із зовнішнього середовища, що компенсує її втрати в системі. В суперечності між відкритістю енергетично-речовинної системи організму і водночас її замкненістю як саморегулюючої системи, що працює за принципом зворотного зв'язку, вбачається основна суперечність життя, яка визначає біологічну форму руху і вияви усіх інших діалектичних суперечностей. Останнім часом відповідно саме до такого розуміння основної суперечності життя здійснюються спроби дати синтетичне визначення його сутності, в яких фіксується увага, з одного боку, на речовинній і енергетичній відкритості живих систем, а з

¹⁰ Там же, с. 22.

другого — на її замкненості як результаті вияву в них зворотного зв'язку і саморегулювання.

Так, Г. Вессель якісну специфічність життя убачає в тому, що в його існуванні «відкриті системи обміну речовин і замкнені контрольні системи фізіологічно ідентичні і водночас діалектично суперечать одна одній»¹¹. До речі, особливо наголошується (як Г. Весселем, так і іншими дослідниками) на тому, що корективи, зроблені щодо розуміння особливостей біологічного обміну і відповідно щодо розуміння сутності життя, аж ніяк не суперечать підходові Ф. Енгельса до розуміння основної суперечності життя і визначення ним поняття життя, а лише доповнюють їх.

Водночас К. Гесслер та інші вважають, що суперечність між відкритістю енергетично-речовинної системи і її замкненістю як регулятивної системи (суперечність, яка справді існує в живій системі і має для неї важливе значення) не відображає специфічності саме біологічних систем, бо існують і неживі відкриті системи, не кажучи вже про передбіологічні системи, яким також притаманна не тільки відкритість, але і замкнена регулятивна функція. Керуючись цим, К. Гесслер пропонує уже згадану суперечність між відкритістю та замкненістю системи підпорядкувати суперечності між спадковістю і пристосуванням і визнати останню основною суперечністю життя¹². Але, незважаючи на важливість суперечності між старою спадковістю організму і пристосуванням його до нових умов (що приводить, з одного боку, до збереження, а з другого — до утворення нових органічних форм), слід враховувати ту обставину, що поза процесами обміну не може бути суперечності між спадковістю і пристосуванням. Що ж до відкритості живих і неживих систем, то між ними існує істотна відмінність у типі обмінних процесів (більшість неживих відкритих систем характеризується зростанням ентропії).

Отже, дослідження життєвих процесів переконає в тому, що життя неможливе без процесів обміну, спільність цих процесів у рослин, тварин, мікроорганізмів робить їх суттєвою ознакою життя, а суперечність процесів обміну дає всі підстави розглядати їх як основну суперечність життя.

Останнім часом все більше спостерігається тенденція розробити єдину теорію біологічного обміну, яка дозволила б не тільки глибше розкрити його сутність, але й розчленувати відповідно до різних аспектів пізнання складні перетворення, що пов'язані з метаболізмом, на біохімічні, хімічні і фізичні. Якщо з біохімічного погляду досліджуються складні процеси, що включають в себе низку хімічних перетворень, то хімія вивчає механізми окремих реакцій, що становлять ці процеси. З фізичної точки зору розглядається, наприклад, явище активних центрів ферментів і молекулярного механізму їх каталітичної дії, квантово-механічні перетворення, які супроводять хімічні реакції, електричні явища, енергетичні перетворення. Замкнені, саморегулюючі цикли обмінних процесів вивчаються і кібернетикою; вони ж є і об'єктом пізнання біофізики як відкриті енергетичні системи, що перебувають в стані рухомої рівноваги з навколишнім середовищем. Обмін речовин і енергії досліджується також біогеохімією з погляду здійснення міграції хімічних елементів в земній корі; космічною біологією — як можливий загальний критерій життя у Всесвіті.

¹¹ Wessel Harold. Viren—Wunder—Widersprüch. Eine Streitschrift zur philosophischen Problemen der modernen Biologie. Berlin. Dietz Verlag. 1961, S. 134.

¹² Див.: Гесслер К. О сущности жизни. Перевод с немецкого. М., 1968, с. 127; та ін.

Суперечність біологічних процесів обміну, як основна суперечність життя, найтісніше пов'язана з суперечністю організму і середовища. Процеси обміну — це кругообіг речовин, енергій і інформації як у межах організму (цілісність структури живого забезпечується взаємодією складових його елементів в процесах обміну), так і у взаємозв'язку організму з середовищем, в процесі здійснення якого змінюється не тільки організм, але й середовище; це єдність протилежних процесів — перетворення неорганічних речовин (в процесі асиміляції) в складові елементи живого (тобто в живе) і живого (в процесі дисиміляції) в неживе.

Виходячи із визначення винятково великого значення для виникнення життя і життєдіяльності організмів зовнішнього середовища, чимало філософів і біологів стверджували, що специфічну взаємодію живих організмів з навколишнім середовищем слід вважати основним критерієм життя, який визначає усі особливості життя, включаючи суперечність біологічного обміну речовин, спадковості і мінливості, життя і смерті¹³.

Але докладне вивчення співвідношення організму з середовищем дозволяє дійти висновку, що хоч живе генетично зумовлене середовищем і без відповідних умов не може існувати, але все ж у процесі його еволюції у нього формується активність щодо середовища, відносна незалежність від останнього. Тому є всі підстави вважати, що у співвідношенні організму і середовища спостерігається процес активної дії внутрішніх чинників організму на середовище, без чого неможливе існування організму і його розвиток відповідно зі спадковою інформацією. На це звертали свого часу увагу А. М. Северцов та інші дослідники. Вони підкреслювали, що коли б організми змінювались завдяки прямому впливові середовища, то треба було б сподіватись, що всі вони мають стати однаковими, насправді ж цього не буває. Вчені висловлювали припущення, що в ході еволюційного розвитку організму і його «незалежність» від середовища зростає.

Останнім часом у літературі дедалі більше акцентується увага на тому, що суперечності, в тому числі «організму і середовища», на різних рівнях структурної організації живого виявляються по-різному. На основі вивчення співвідношення організму і середовища живого були зроблені висновки, що на організменому рівні середовище завжди виступає, як ми вже підкреслювали, умовою активного пристосування організму, а не внутрішньою причиною розвитку. Умови існування організмів на цьому рівні розглядаються лише як чинник, що стимулює дію внутрішніх процесів життєдіяльності. Вельми цікавий висновок зроблений щодо видового рівня структурної організації живого і «рівня органічного світу загалом», тобто біосфери. Згідно з цим висновком система «організм — середовище» виступає внутрішнім джерелом розвитку¹⁴.

¹³ Наприклад, Л. Фейербах, розглядаючи живе у взаємодії з неживим, вважав, що неживе визначає усі морфологічні і фізіологічні зміни в організмі, всі його особливості, і тому останній є немов би концентрованим вираженням певних реакцій на вплив навколишнього середовища, продукт пристосування до цих умов середовища. Середовище є головне, визначальне, первинне щодо живого, котре виступає як похідне. «Світло існує не для того, щоб око бачило,— заявляє Фейербах,— а око існує тому, що є світло; також і повітря існує не для того, щоб ним дихати, але його вдихають тому, що є повітря...» (Фейербах Л. Ю д в и г. Избр. филос. произведения, т. II. М., 1955, с. 632). І хіба не про залежність живого від умов середовища свідчить те, що у відповідних поясах Землі проростають особливі сорти рослин, живуть певні породи тварин? Виходячи з цих і багатьох інших фактів, Фейербах доходив висновку, що в основу визначення життя слід покласти матеріальне відношення живого з неживим. «Це відношення саме є основа, є сутність життя», — писав він (див. там же).

¹⁴ Див.: Волкова Э. В. Биологические системы и среда.— «Вопросы философии», № 12, 1974, с. 101.

Пошукам дещо інших підходів у дослідженні основної суперечності життя присвячена докторська монографія В. М. Веселовського «Про сутність живої матерії» (М., 1971). Не погоджуючись з визначенням основної суперечності життя через співвідношення організму і середовища, через асиміляційно-дисиміляційний процес обміну речовин, співвідношення спадковості і мінливості тощо і вважаючи, що в усіх цих випадках «основна суперечність ототожнюється з одним із конкретних суперечливих процесів життєдіяльності», розглядається як така, що існує «сама по собі» поряд з іншими процесами (як, скажімо, обмін речовин)¹⁵, В. М. Веселовський намагається дати найширше визначення основної суперечності, доводячи, що саме такою виступає динамічне самозбереження в живому і саме її слід вважати провідною суперечністю життя, його істотною властивістю. Свою думку автор формулює так: «Життя — це спосіб існування матерії, що динамічно самозберігається — живої природи»¹⁶.

Незважаючи на позірну новизну, підхід В. М. Веселовського до визначення основної суперечності життя¹⁷ навряд чи можна вважати новим. До того ж форма вираження В. М. Веселовським вищезначеної суперечності як основної має ваду. Її ми вбачаємо в тому, що, критикуючи багатьох дослідників за недотримання «атрибуту загальності», Веселовський сам вдається до крайності: дає визначення основної суперечності життя у такій загальній і абстрактній формі, що по суті нехтує особливостями вияву основної суперечності життя. Вони загубились у визначенні фундаментальної суперечності матеріального світу — суперечності сталості і змінності, яка, як і у визначеннях суперечності, так і у визначеннях життя, не дістала біологічної специфікації. Адже динамічне збереження виявляється в існуванні не тільки живих, але й неживих систем. Наприклад, сталість, «збереження» сонячної системи забезпечується рухом планет, «збереження» атома — рухом його елементарних частинок.

З погляду розглядуваних питань про основну суперечність життя, яка має виняткове значення для синтетичного розуміння його сутності особливої уваги заслуговує синтез знань про сутність життя, здійснений Ф. Енгельсом. Керуючись діалектико-матеріалістичною методологією, Ф. Енгельс довів, що явище матеріального світу — життя — існує незалежно від свідомості і становить біологічну форму саморуху матерії, форму її буття.

У своєму загальновідомому визначенні «життя є спосіб існування білкових тіл, і цей спосіб існування полягає по своїй суті в постійному оновленні їх хімічних складових частин цих тіл шляхом живлення і виділення»¹⁸ він відобразив істотні особливості життя на нашій планеті. Звичайно, в таке розуміння сутності життя безперечно можуть бути зроблені уточнення відповідно до сучасного рівня розвитку знань. Але діалектико-матеріалістичні методологічні принципи підходу Ф. Енгельса до здійснення синтезу знань про сутність життя і його визначення не втрачають свого значення. Саме застосування принципів матеріальної детермінованості, суперечливості і розвитку живого, визначення його спільності з неживим (бо і те й інше становлять матеріальні тіла, бо і тим і іншим притаманні процеси обміну) і водночас його специфічності (бо живе не просто тіло, а білкове, в ньому здійснюються не просто про-

¹⁵ Веселовський В. М. О сущности живой материи. М., 1971, с. 244, 245.

¹⁶ Там же, с. 214.

¹⁷ І саме таким його вважає, наприклад, В. Г. Кузькин (див.: Философский анализ понятия «объект» в биологии. Автореферат канд. дисс. М., 1972, та ін.).

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 586.

цеси обміну, а самооновлення), інакше кажучи, через розкриття в матеріальному субстраті живого того суттєвого, загального, єдиного, яке водночас є тим специфічним, що відрізняє живе від неживого, можна об'єднати в світ живих організмів незліченну багатоманітність його форм.

У визначенні життя Ф. Енгельс реалізував вимоги логіки про необхідність підведення менш загального поняття під більш загальне (білок — під поняття тіла, самооновлення — під поняття обміну).

Методологічні принципи, покладені Ф. Енгельсом в основу підходу до розуміння сутності життя і його визначення, орієнтують не лише на здійснення в певному напрямі синтезу здобутих знань, але й на подолання неомеханістичних (редукціоністських) підходів до розв'язання проблеми сутності життя, а також суб'єктивістських, релятивістських інтерпретацій набутих знань. В умовах розвитку молекулярної біології, коли об'єкти дослідження втрачають свою наочність, має значення осмислення відповідності здобутих знань об'єктові дослідження й подолання можливих суб'єктивно-ідеалістичних тлумачень результатів біологічних досліджень.

Зауважимо, що діалектико-матеріалістичну методологію, взірць блискучого використання якої до пізнання сутності життя нам залишив Ф. Енгельс, немає підстав ототожнювати з конкретно-науковими і загальнонауковими методами і підходами в пізнанні життя. Тим часом у монографії В. М. Веселовського «Про сутність живої матерії», на яку ми вже посилалися, віталістичні, механістичні і суб'єктивістські у своїй основі філософські, методологічні підходи в біології поставлені поряд з такими загальнонауковими підходами, як функціональний та субстратний, і такими, які кваліфікуються ним, як поліатрибутивний та моноатрибутивний.

З погляду синтезу знань про сутність життя через виявлення його основної суперечності і визнання того, що основна суперечність життя лежить у процесах біологічного обміну, заслуговує на увагу поняття «самооновлення», включене Ф. Енгельсом у визначення сутності життя як його важливий критерій.

Поняття «самооновлення» має велике змістовне навантаження. У ньому по суті розвивається висловлена ще Гегелем ідея, що життя — це увіковічений хімічний процес. Це поняття охоплює не тільки ідею «самозбереження», але й протилежну їй ідею «самозміни». У ньому єдність протилежностей самозбереження і самозміни відображається не в абстрактно-загальній (як це спостерігається у визначенні життя В. М. Веселовським), а в специфічно біологічній формі. «Динамічне самозбереження» відображується в ньому в специфічному біологічному вигляді — через специфічні особливості процесу обміну саме в білкових тілах. У визначенні життя, даному Ф. Енгельсом, береться до уваги суперечність вияву єдності в багатоманітності, тотожності у відмінності, універсальності в унікальному.

Отже, згідно з положенням Ф. Енгельса про самооновлення як основний критерій життя фундаментальні суперечності матеріального світу: збереження — через зміну, унікальність — через універсальність, єдність через багатоманітність — виявляються в живому специфічно біологічній формі. І саме в цьому полягає методологічне значення підходу до визначення сутності життя через його основну суперечність, підходу, який дає можливість уникнути спрощеного розуміння життя.

Положення про те, що поряд з тими змінами, які відбуваються в процесі індивідуального і історичного розвитку живої природи, необхідним є також процес «збереження», останнім часом привертає до себе

пильну увагу дослідників. Підкреслюється конча потреба у вивченні особливостей вияву законів збереження в живій природі з погляду пізнання її сутності. У працях з теоретичної біології і філософських проблем біології доводиться потреба виявлення процесів збереження і формулювання відповідних законів стосовно біології, пошуки законів збереження розглядаються як важлива умова синтезу знань і побудови теоретичної біології.

Зауважимо, що до відкриття процесів збереження («самозбереження», «самовідтворення») як виявів сталості, єдності, універсальності, тотожності в структурі і функціонуванні живого, біологія йшла своїм, значною мірою незалежним від фізики, шляхом. Без пізнання виявів «єдності в багатоманітному», «тотожного у відмінному», «унікального в універсальному» в структурі і функціонуванні живого, як суперечливих в своїй основі, неможливе було проникнення в пізнання генетичного зв'язку живих організмів і з'ясування сутності життя. Уже з появою і розвитком еволюційних ідей у біології вивчення законів збереження почали пов'язувати з дослідженням закономірностей руху і розвитку в живому. Увага дослідників акцентувалась (часто стихійно і неусвідомлено) на відображенні суперечливості виявів збереження через рух, через еволюційний розвиток. Нині ми стаємо свідками того, як функції живого — самооновлення, самовідтворення його структурної і функціональної організації, найміцніше пов'язані з саморегулюванням (гомеостазом), явищами ізомерії, симетрії,— починають усвідомлено вивчати як вияви самозбереження в живій природі¹⁹.

Отже, історія розвитку біологічного знання свідчить про те, що розуміння «самозбереження» як такого, що відбувається через зміну, або, інакше кажучи, як суперечності «динамічного самозбереження», складалося у процесі розробки еволюційного вчення, в процесі пізнання сутності життя. Зазначені поняття щоразу наповнювались цілком конкретним змістом. Найглибше вони розроблені у визначенні Ф. Енгельсом поняття життя через поняття «самооновлення», яке відображає біологічну специфіку вияву фундаментальних суперечностей матеріального світу.

Що ж до розгляду В. М. Веселовським «динамічного самозбереження» як основної суперечності життя, через яку, на думку вченого, слід дати синтетичне визначення його сутності, то найбільшою вадою цього підходу, як ми вже намагалися показати, є те, що основна суперечність життя виражається у вельми абстрактній формі без врахування її біологічної специфіки. Наш погляд щодо цього питання цілком збігається з поглядами А. А. Бутакова та інших, які також висловлюють критичні зауваження на адресу концепції В. М. Веселовського і підкреслюють, що оскільки взаємодія змінності і сталості є в сутності будь-якої форми руху матерії, то й самозміна і самозбереження навряд чи можуть розглядатись як дещо найбільш специфічне для біологічних процесів²⁰.

З усього сказаного можна зробити висновок, що хоч в сучасній науці в розумінні суперечностей життя і відповідно в синтетичному розумінні його сутності ще багато залишається нез'ясованого і немає повної єдності думок, надзвичайно важливою умовою розв'язання цих проблем є свідоме застосування діалектико-матеріалістичної методології, яка ори-

¹⁹ Див.: Урманцев Ю. А. Симметрия природы и природа симметрии. Автореферат докторской дисс. М., 1974; див.: Андреева И. А. Принцип сохранения и его методологическая роль в биологических исследованиях. Автореферат канд. дисс. М., 1971.

²⁰ Див.: Бутаков А. А. Основные формы движения материи и их взаимосвязь в свете современной науки. М., 1974, с. 231.

ентуе дослідників на відображення життя у всій складності і багатоманітності його проявів. У системі знань про суперечності життя слід виявити основну суперечність життя, яка відіграє інтегративну роль щодо усіх інших і яка виявляється на усіх рівнях структурної організації живого, починаючи з атомного і кінчаючи космічним. Таку інтегративну, синтезуючу роль, як це ми намагалися довести, відіграє суперечність біологічного обміну, яка через поняття «самооновлення», що було з успіхом використане Ф. Енгельсом, здатне і надалі відображати біологічну специфікацію таких фундаментальних суперечностей матеріального світу, як збереження через зміну, унікальність через універсальність, тотожність через відмінність, єдність через багатоманітність. Вона ж зумовлює існування й розв'язання таких суперечностей живого, як організм і середовище, мінливість і пристосування, життя та смерті та інших. Поняття «самооновлення» має ввійти у синтетичне визначення життя як один із найголовніших його критеріїв.

* * *

Современные программы изучения жизни, определяясь ориентацией на синтез естественнонаучного знания о сущности живого, исходят из рассмотрения ее как биотического круговорота, который охватывает различные структурные уровни природы и характеризуется триединным процессом обмена веществом, энергией и информацией. Ведущим, основным в процессах жизни является ассимиляционно-диссимиляционный обмен веществ. Он определяет проявление всех других противоречий жизни, включая как универсальные для всех форм движения материи противоречия типа устойчивости и изменчивости, тождества и различия, так и специфические для биологических процессов противоречия наследственности и изменчивости, жизни и смерти, организма и среды и другие. Благодаря взаимодействию противоположностей жизнь выступает как самоосуществляющийся, самообновляющийся процесс, движущие противоречия которого (в том числе и противоречие организма и среды) на разных уровнях организации живого проявляются по-разному.

Відповідаємо на запитання читачів

До редакції журналу „Філософська думка“ надійшов лист від Д. М. Іваницького, вчителя Волочаської середньої школи (Хмельницька область). Автор листа запитує, в чому полягають особливості вивчення виробничих відносин в сучасній суспільній науці. Відповідаємо на це запитання.

В. П. СІРІЙ

ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

XXV з'їзд КПРС поставив перед суспільними науками завдання всебічного і глибокого дослідження теоретичних проблем розвинутого соціалістичного суспільства, закономірностей його переростання в комунізм¹. Важливою умовою розв'язання цих проблем є дальша розробка основних категорій історичного матеріалізму як методологічної основи пізнання фундаментальних законів і тенденцій суспільного розвитку. Основою суспільного життя є економічна сфера, і її вивчення конче потрібне для правильного розуміння особливостей взаємозв'язку і розвитку всіх його сторін.

Дослідження економічної сфери суспільного життя здійснює, як відомо, економічна наука, зокрема політична економія. Крім того, з вивченням цієї сфери пов'язаний історичний матеріалізм. Адже матеріальне виробництво, становлячи найважливішу сторону суспільного життя і взаємодіючи з іншими його сторонами, водночас визначає основні закономірності розвитку інших сфер суспільного життя, отож виступає і предметом загальносоціологічного аналізу. Саме ця обставина нерідко викликає певні розбіжності у трактуванні питання про специфіку дослідження економічної сфери життя суспільства в політичній економії і в історичному матеріалізмі, про те, які з цих наук належать категорії, що в них відображується розвиток суспільного виробництва, такі, зокрема, як «виробничі відносини», «продуктивні сили» та ін.

Відсутність спеціальних досліджень, спрямованих на послідовне розв'язання цієї проблеми, призводить інколи до суперечливих висновків, змішання теоретичних положень обох наук, до часткового їх дублювання у вузівських курсах.

Так, Г. Г. Караваєв вважає, що «виробничі відносини» і «продуктивні сили» є категоріями політичної економії, а не історичного матеріалізму. Він пише: «Коли роблять спробу такі економічні категорії, як «продуктивні сили», «виробничі відносини» одночасно вважати і філософськими категоріями (тобто категоріями історичного матеріалізму.— В. С.), то важко говорити (за тотожності подібних категорій в обох науках) про методологічну роль історичного матеріалізму щодо політичної економії»². Автор не пояснює, що означає «тотожність подібних категорій» в історичному матеріалізмі і політичній економії. Існує також погляд, за яким зазначені категорії залічують до важливих категорій історичного матеріалізму.

Щодо цього питання є й своєрідна «компромісна» точка зору: деякі дослідники, філософи і економісти, вважають категорії «виробничі відносини» і «продуктивні сили» водночас і економічними, і загальносоціологічними. У такому ж аспекті трактується і закон відповідності виробничих відносин характерові і рівню розвитку продуктивних сил. Так, В. П. Рожин пише: «Закон відповідності виробничих відносин характерові і рівню розвитку продуктивних сил є не тільки економічним, але й загальносоціологічним законом»³. Такої думки дотримується і Д. К. Трифонов⁴. Але якщо цей закон слід відносити і до історичного матеріалізму, і до політичної економії, то категорії, зв'язок яких виражено цим законом, потрібно, очевидно, відносити до обох цих наук.

Постає питання: в чому ж полягає специфіка вивчення виробничих відносин в історичному матеріалізмі? На наш погляд, насамперед у тому, що категорії «виробничі відносини» і «продуктивні сили» та закон їх взаємозв'язку в історичному матеріалізмі і в політичній економії характеризуються різними рівнями узагальнення. Крім того, їх аналіз в історичному матеріалізмі і в політичній економії здійснюється в різних аспектах.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 240.

² Караваєв Г. Г. Исторический материализм — метод познания явлений общественной жизни. М., 1973, с. 57—58.

³ Рожин В. П. Законы марксистско-ленинской социологии. М., 1969, с. 29.

⁴ Див.: Трифонов Д. К. Категории и законы политической экономики. Л., 1973, с. 30, 31, 33.

Історичний матеріалізм досліджує суспільне виробництво як єдність продуктивних сил і виробничих відносин на рівні загальної соціології. Загальносоціологічний підхід обіймає основні сторони взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин, первинність перших щодо других, а також загальні причини і характер зворотного впливу виробничих відносин на продуктивні сили. Діалектику продуктивних сил і виробничих відносин історичний матеріалізм розглядає як взаємозв'язок матеріального змісту і специфічної матеріальної форми суспільного виробництва — визначальної основи існування і розвитку всього суспільного організму. Специфіка загальносоціологічного підходу полягає також у тому, що з його допомогою з'ясується і характер впливу виробничих відносин на інші сфери життя суспільства.

Основоположники марксизму-ленінізму показали неспроможність буржуазних інтерпретацій матеріального виробництва як чогось зовнішнього стосовно інших сторін суспільного життя. Буржуазні дослідники вбачали у матеріальному виробництві тільки засіб створення предметів споживання. К. Маркс і Ф. Енгельс довели наукову неспроможність і класову обмеженість такого підходу. Адже матеріальне виробництво, крім предметів, створює і специфічні матеріальні відносини, які виступають суспільною формою виробничої діяльності і зумовлюють усі інші суспільні відносини та свідомість людей.

Наукове, марксистсько-ленінське розуміння матеріального виробництва як діалектичної єдності продуктивних сил і виробничих відносин створює надійну методологічну основу виділення і аналізу конкретно-історичних ступенів розвитку матеріального виробництва — способів виробництва, з'ясування єдності певного типу продуктивних сил та відповідного їм історичного типу виробничих відносин. Теоретичні положення історичного матеріалізму є відправними методологічними пунктами економічного дослідження матеріального виробництва. Цього не зрозуміли буржуазні дослідники, які не бачили суспільного характеру виробництва, єдності продуктивних сил і виробничих відносин. В їх аналізі, за висловом К. Маркса, «матеріальний елемент капіталу... зрієє з соціальною визначеністю його форми як капіталу»⁵.

Специфіка дослідження категорій «виробничі відносини» і «продуктивні сили» в історичному матеріалізмі і в політичній економії зумовлена предметами, методами та категоріальним апаратом кожної з цих наук. Як відомо, історичний матеріалізм є загальною теорією розвитку суспільства як цілісної системи в єдності і взаємодії всіх її сторін. Це наука про найзагальніші закони та рушійні сили розвитку суспільства. Політична економія, на відміну від історичного матеріалізму, піддає спеціальному аналізу тільки одну сторону суспільного життя — економічну. Вона вивчає що суспільну сферу згідно з матеріалістичним розумінням історії як природісторичного процесу зміни соціально-економічних формацій. Ф. Енгельс писав, що політична економія — це «наука про умови й форми, за яких відбувається виробництво й обмін в різних людських суспільствах і за яких, відповідно до цього, в кожному даному суспільстві відбувається розподіл продуктів»⁶. Наукова політична економія, підкреслював він, «ґрунтується по суті на *матеріалістичному розумінні історії*»⁷.

Політична економія вивчає відносини кожного історично визначеного етапу розвитку матеріального виробництва. Засобами наукової політичної економії здійснюється теоретичне відображення системи виробничих відносин кожного способу виробництва у системі економічних категорій і законів. Будучи єдиною наукою, політична економія разом з тим поділяється на складові частини відповідно до існуючих способів виробництва⁸.

Саме таке розуміння політичної економії обстоювали основоположники марксизму-ленінізму. Наприклад, у рецензії на книжку О. Богданова «Короткий курс економічної науки» В. І. Ленін писав, що політичну економію потрібно викладати «в формі характеристики послідовних періодів економічного розвитку, саме: періоду первісного родового комунізму, періоду рабства, періоду феодалізму й цехів і, нарешті, капіталізму»⁹. Відповідно до такого конкретно-історичного, класового підходу в політичній економії соціальною категорією «виробничі відносини» збагачується якісно новим змістом.

Історичний матеріалізм розглядає суспільне життя як цілісну систему. Однак вивчення суспільства як цілісної соціальної системи передбачає аналіз єдності і взаємодії його структурних компонентів, зміст яких зафіксовано в його категоріях і законах. Саме тому, вивчаючи суспільне життя через закономірні зв'язки його сторін, сфер, історичний матеріалізм виявляє взаємну зумовленість цих сторін, які є предметами спеціального вивчення окремих суспільних наук.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. III, с. 313.

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 143.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 460.

⁸ Докладніше про це див.: Пашков А. И. Вопросы экономической науки. М., 1973, с. 462; Цаголов Н. А. Актуальные вопросы разработки системы политической экономики. В кн.: — О системе категорий и законов политической экономики. М., 1973, с. 19 та ін.

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 35.

Так, співвідносячи виробничі відносини з іншими сторонами суспільного життя, історичний матеріалізм визначає цим самим їх місце і роль у суспільному житті, їх соціальну природу і соціальні функції. Завдяки такому загальносоціологічному аналізу виробничих відносин з'ясовується специфіка політичної економії як науки про особливий тип суспільних відносин — про відносини, що складаються між людьми в процесі виробництва і залежать від особливостей функціонування і розвитку продуктивних сил.

Крім того, аналіз виробничих відносин історичний матеріалізм не обмежує лише сферою матеріального виробництва, розглядом їх як суспільної форми матеріального виробництва. Сукупність виробничих відносин складає економічний базис усеї суспільної надбудови, специфічну матеріальну основу всіх суспільних відносин.

Суспільна діяльність людей породжує різноманітні суспільні відносини, тому необхідно виявити критерій їх наукової типології. В. І. Ленін, визначаючи основну ідею матеріалізму в соціології, підкреслив, що вона «полягала в тому, що суспільні відносини поділяються на матеріальні і ідеологічні»¹⁰, а критерієм такого поділу є те, чи складаються вони незалежно від свідомості чи опосередковуються нею. Матеріальні суспільні відносини виступають як безпосередня матеріальна основа існування ідеологічних суспільних відносин, які за своєю природою не є матеріальними. «Відношення форм до матеріальних умов їх існування», — писав В. І. Ленін, — це ж і є те питання про співвідношення різних сторін суспільного життя, про надбудову ідеологічних суспільних відносин над матеріальними, в певному розв'язанні якого і полягає доктрина матеріалізму»¹¹. Розкриття К. Марксом виробничих відносин як відносин матеріальних за своєю природою стало однією з корінних засад матеріалістичного пояснення історії.

Отже, історичний матеріалізм розглядає виробничі відносини не лише як форму функціонування і розвитку продуктивних сил, а й як матеріальну основу, базис усіх суспільних відносин. Зразком єдності цих двох аспектів аналізу виробничих відносин є «Капітал» К. Маркса. Наголошуючи на цьому, В. І. Ленін підкреслював, що К. Маркс однією тільки економічною теорією не обмежився, а «скрізь і завжди простежував відповіді цим виробничим відносинам надбудови, прибирав кістяк у плоть і кров».

У 60-х роках в нашій літературі висувалася думка про те, що ленінський критерій розуміння матеріальності виробничих відносин не може бути застосований до соціалістичних виробничих відносин, оскільки соціалізму властивий планомерний розвиток економіки на основі пізнання і свідомого використання економічних законів. Проте ця концепція не дістала підтримки в радянських філософів.

Планомерний характер розвитку економіки в умовах соціалізму зовсім не ставить під сумнів істинність положення історичного матеріалізму про матеріальну природу виробничих відносин. І в умовах соціалізму люди не мають можливості довільно формувати і змінювати виробничі відносини, керуючись власними бажаннями. Проте в умовах соціалізму, за планомерного розвитку продуктивних сил, люди дістають об'єктивну можливість визначати і характер тих змін у виробничих відносинах, які зумовлюються інтенсивним розвитком продуктивних сил нашого суспільства. Історичні успіхи, досягнуті радянським народом в будівництві розвинутого соціалістичного суспільства, переконливо свідчать, що цілеспрямоване, планомерне удосконалення всіх суспільних відносин, в тому числі і виробничих, можливе тільки на основі планомерного розвитку продуктивних сил суспільства. Аналіз змін у розвитку і характері продуктивних сил виступає водночас необхідною умовою наукового розуміння тенденцій розвитку, правильного вибору шляхів вдосконалення виробничих відносин. Отже, положення історичного матеріалізму про визначальну роль продуктивних сил щодо виробничих відносин зберігає своє методологічне значення і для аналізу соціалістичних виробничих відносин.

Історичний матеріалізм, визначаючи соціальну природу виробничих відносин як матеріальних, створює можливість їх наукового дослідження в політичній економії.

* * *

Специфика исследования производственных отношений в историческом материализме обусловлена особенностями его предмета, методов и категориального аппарата.

Изучая общество как целое, в единстве и взаимосвязи его основных сфер, исторический материализм позволяет уяснить социально-классовую природу, место и роль отношений производства в общественной жизни. Методологический, общесоциологический анализ производственных отношений, основанный на материалистическом понимании истории, выступает как важное и необходимое условие их плодотворного исследования в других общественных науках, в частности, в политической экономии.

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 1, с. 140.

¹¹ Там же, с. 169—170.

М. О. ПАРНЮК

СВІТОГЛЯД І НАУКА

Світогляд є цілісна система узагальнених поглядів людини на світ і своє місце в світі. Цілісність світогляду має своєю основою універсальність людської діяльності, яка характеризується єдністю всіх форм самореалізації людини, єдністю всіх способів вияву її сутнісних сил і потенцій, включає в себе як чуттєво-матеріальні, так і духовно-перетворюючі форми.

Як спосіб суспільного самоусвідомлення людини і усвідомлення навколишнього світу світогляд виникає в процесі практичної життєдіяльності людей, а з розвитком суспільства набуває цілеспрямованого характеру, формуючись в процесі виховання та освіти. У суспільній практиці пізнавальна і ціннісно-орієнтаційна діяльність взаємно доповнюють одна одну. Їх єдність виникає у процесі формування мети як закону діяльності і зумовлена тим, що знання в процесі цілепокладання опосередковується ціннісно-нормативними механізмами систем соціальних зв'язків, в яких відбувається життєдіяльність індивідів. Перетворююча цілеспрямована діяльність людини спирається не тільки на знання того, якими є тепер людина і світ, а й виходить з уявлень про належне, про те, що має бути. Потреба в знанні належного впливає з самого характеру людської діяльності, з її творчої сутності і пов'язана з завбаченням результату в процесі цілепокладання. Це й відображується у світогляді.

Однією з передумов діяльності є певне усвідомлення загальних закономірностей природи та суспільства. Оскільки предметно-практична діяльність людини є універсальною, постільки й духовно-практична діяльність з необхідністю виражає ідеально-універсальний характер предметної діяльності та універсальні закономірності об'єктивної дійсності. Це означає необхідність усвідомлення своїх життєвих потреб і засобів їх задоволення, своїх здібностей, закономірностей своєї життєдіяльності тощо. Таке усвідомлення дійсності як самоусвідомлення людиною себе і своєї діяльності і є змістом світогляду.

Удосконалення людської діяльності і самої людини в процесі суспільно-історичного розвитку постійно спрямовує людське пізнання на відображення універсальних законів дійсності і формулювання основоположних принципів підходу до світу й людини, загальних принципів діяльності та ідеалів. Багатогранність людської практики зумовлює відображення цих універсальних законів дійсності у різних формах, рівнях суспільної свідомості.

Тому світогляд формується на основі інтеграції змісту всіх форм суспільної свідомості в знятому вигляді. В світогляді синтезуються основні ідеї цих форм свідомості в цілісну систему.

В процесі цілеспрямованої предметно-перетворюючої діяльності перед людиною постійно постають світоглядні питання: що таке природа, існує світ сам по собі чи кимсь створений, що таке життя, як воно виникло на Землі, чи існує життя у Всесвіті, що становить собою людина та її

діяльність, в чому смисл її буття, чи здатна вона пізнати й перетворити світ, чи вільна у своїх діях, куди йде людство? (Для розуміння світогляду істотне значення має також інтерпретація сутності свідомості.)

Залежно від характеру відповідей на ці питання світогляд може бути релігійно-морфологічним, ідеалістичним або науковим, матеріалістичним. Вищою формою світогляду є науково-матеріалістичний світогляд, принципи якого становлять підсумок досвіду людства, всієї історії людської практики та пізнання.

У світогляді відображується людиною усвідомлення свого місця у світі, її ставлення до світу і до себе, суспільне буття індивіда чи класу, його місце в системі конкретного історичного способу виробництва суспільного життя. У класовому суспільстві світогляд має класовий, партійний характер, бо всі соціальні явища усвідомлюються людиною з погляду економічних та інших інтересів певного класу. Світогляд як цілісна система основоположних принципів та ідей виражає і визначає соціальну позицію, спосіб поведінки і спрямованість діяльності індивіда. Ці принципи та ідеї становлять міцні переконання, які відіграють роль об'єднуючого, синтезуючого ядра всієї сукупності поглядів індивіда. Оскільки у всякому світогляді важливим є питання про мету життя і діяльності, світогляд виступає керівництвом до дії, ідейною основою розв'язання конкретних практичних і теоретичних завдань, дороговказом і програмою життя.

Від характеру світогляду залежить спосіб життєдіяльності людей. Принципи світогляду лежать в основі оцінки людиною соціальних явищ, вибору мети і засобів її реалізації, бачення свого майбутнього. Світогляд визначає характер розуміння світу.

В основі світогляду лежать знання. Але наукові й філософські знання стають елементами світогляду лише тоді, коли вони набувають характеру особистого досвіду, формують соціальну позицію особи, перетворюючись в її стійкі переконання.

Історія розвитку філософії свідчить про те, що філософія завжди виступала як теоретична систематизація світогляду, як його основа і ядро. Те чи інше розв'язання питання про співвідношення суб'єкта і об'єкта, мислення й буття, свідомості і матерії являло собою певну основу розуміння світоглядних проблем та їх відповідної інтерпретації. Якщо на рівні буденної свідомості світогляд не є предметом спеціального дослідження, то у філософії саме ставлення людини до світу, сама свідомість стають предметом пізнання, теоретичного дослідження.

Створення класиками марксизму діалектичного та історичного матеріалізму дало початок філософсько-соціологічному осмисленню відношення людини до дійсності на наукових засадах. У Програмі КПРС підкреслюється, що формування наукового світогляду відбувається на основі марксизму-ленізму як цілісної і стрункої системи філософських, економічних і соціально-політичних поглядів. Принципи діалектичного та історичного матеріалізму становлять теоретичну основу створення наукового світогляду. Теоретичні положення марксизму-ленізму, стаючи переконаннями кожної особи, визначають її ставлення до суспільства, характер думок, спрямованість волі, розуміння нею сенсу життя.

Піднесення ролі свідомості у процесі комуністичного будівництва потребує формування у широких мас трудящих комуністичного світогляду. Важлива роль у його формуванні належить ідеологічній діяльності партії. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду товариш Л. І. Брежнев

підкреслив, що комуністична ідейність «це сплав знань, переконання і практичної дії»¹. Ці важливі якості є серцевиною світоглядної культури кожної особи.

* * *

Мировоззрение является способом духовно-практического освоения мира, способом социального самосознания человека и осознания окружающей действительности. Если на уровне обыденного сознания мировоззрение непосредственно вплетено в жизнедеятельность индивидов, то, становясь предметом рефлексии в философско-теоретическом знании, оно исследуется с точки зрения своих социальных функций, как важное средство ориентации человека в мире. В связи с этим становится актуальной задача формирования подлинно научного мировоззрения; ее осуществление возможно лишь на основе марксистско-ленинской философии.

М. Л. ЧАЛІН

НОРМИ І МОРАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИ

Послідовне наукове розв'язання проблеми становлення моральної відповідальності особи можливе лише на основі діалектико-матеріалістичного розуміння соціальної природи моральної свідомості.

Усі моральні норми — продукт суспільства. Джерелом їх формування є практичне суспільне життя. У змісті норм кристалізується досвід соціальних відносин між людьми, в них виражаються інтереси і вимоги насамперед суспільних класів. Революційний клас виробляє прогресивні норми, які відіграють мобілізуючу роль в суспільній свідомості, у поведінці і діяльності людей. З допомогою реакційних моральних норм експлуататорські класи намагаються протидіяти соціальному прогресу, революційній класовій боротьбі робітничого класу, трудящих мас.

У проблемі моральних норм можна вичленити соціологічний, гносеологічний, аксіологічний та інші аспекти. Домінуючим тут є мотивуючий момент, стимул: в основі норми лежить досягнення того ідеалу життя і діяльності людини, в якому заінтересований певний суспільний клас. Отже, класовий зміст визначає соціальну роль моральної норми і моральної відповідальності особи.

Моральна відповідальність особи формується внаслідок усвідомлення індивідом соціальної значущості його вчинків і дій, розуміння того, що вони відповідним чином впливають на соціальний прогрес, на успіх боротьби проти експлуатації, поневолення, соціальної нерівності. Вона передбачає наявність, по-перше, моральних вимог (норм), які висувуються суспільством перед особою; по-друге, моральної зрілості особи, яка є показником її моральної свободи; по-третє, дійового соціального механізму, що забезпечує практичну здійснюваність моральних вимог (норм) за допомогою застосування схвальних чи осуджувальних санкцій (заохочення, підтримка, засудження, докори, відмова в довірі та ін.).

Моральна відповідальність, будучи пов'язаною з юридичною і політичною, водночас є певною мірою специфічним феноменом як за змістом і формуванням, так і за функціонуванням і наслідками для суспільства

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 85.

і особи. Санкції суспільства для утвердження моральної відповідальності інші, ніж санкції для утвердження відповідальності юридичної і політичної — вони визначаються і застосовуються громадською думкою і совістю людини.

Цінність моральної відповідальності особи багато в чому зростає нині, в умовах науково-технічної революції, коли значно збільшилися масштаби наслідків поведінки не тільки великих соціальних груп, але й кожної окремої людини, а ці наслідки значною мірою залежать від того, усвідомлює чи не усвідомлює кожна людина свою моральну відповідальність. Скажімо, використання техніки — це проблема не тільки виробничо-технічна, економічна, політична, юридична, але й моральна. Адже безвідповідальність однієї людини сьогодні може спричинитися до катастрофи для величезної кількості людей і навіть цілих народів.

Звідси і випливає, що моральна свобода особи — це не нехтування моральних норм суспільства (класу), а усвідомлення його потреб, свідоме виконання тих моральних вимог і норм, які спрямовані на прискорення соціального прогресу. Не існує абстрактної моральної свободи і абстрактної відповідальності особи. Бо не можливе і саме усвідомлення норм поза соціальним, тобто конкретно-історичним її змістом, поза її суспільними функціями. Саме цю обставину ігнорують численні буржуазні концепції моралі, зокрема екзистенціалістська, різні «ліво»-екстремістські трактування моральної свободи тощо. Нехтування норм є не-свобода, рабська залежність від якихось егоїстичних капризів. В анархизмі й егоїзмі збігаються моральна обмеженість і покріпачення (несвобода) та моральна безвідповідальність.

Моральна відповідальність — складне утворення, що включає в себе ідейно-теоретичний (понятійний) і психологічний (емоційно-чуттєвий) компоненти. Ідейно-теоретичний компонент пов'язаний зі всіма елементами теоретичного морального усвідомлення — з поняттями обов'язку, добра, зла, совісті, з принципами й ідеалами та ін. Це — вища сфера моральної відповідальності особи.

Психологічний компонент — емоції і почуття особи. Мабуть, з усієї гами людських почуттів і емоцій найбільшої ваги набуває почуття відповідальності. Усі інші моральні почуття (любов і ненависть, радість і засмучення та ін.) набувають, як звичайно, певного акценту у сфері моральної відповідальності, завдяки якому чіткіше виявляється характер людських учинків.

Для епохи переходу від капіталізму до соціалізму, будівництва комунізму характерне постійне зростання участі трудящих в усіх сферах суспільного життя. Соціальна активність народних мас виявляє себе за соціалізму і в масштабах тієї чи іншої країни, і в міжнародних відносинах. Вона стимулює формування й утвердження у радянських людей почуття відповідальності за долю країн і народів, за майбутнє людства.

Усвідомлення почуття відповідальності людиною за умов соціалістичного способу життя відбувається під впливом як соціальних умов, що оточують людину, так і цілеспрямованої політично-ідеологічної і виховної діяльності з боку державних інститутів і громадських організацій. За соціалізму ці виховні функції виконує ціла система таких інститутів і організацій, що включає, зокрема, й трудові колективи, різні соціальні групи і впливає на особу протягом всього її життя. Соціалізм за самою сутністю його суспільної організації, заснованої на залученні всього населення до активного суспільного життя, передбачає необхідність, можливість і потребу формування громадсько активної і морально відповідальної людини, всіляко стимулює і заохочує вияви цих якостей в новій людині, будівникові комунізму.

На відміну від соціалізму, імперіалізм, його економічна і політична система спричиняють загалом спотворення почуття моральної відповідальності особи, стають на заваді формуванню соціально активної людини. В обстановці нещадної конкурентної боротьби капіталісти не зважають на моральну відповідальність, — навпаки, сам моральний авторитет вони перетворюють у предмет купівлі — продажу. Монополії готові витримати десятки моральних докорів, але вони ніколи не погодяться з тим, щоб втратити свої прибутки. Капіталізм дає щоденно тисячі фактів моральної безвідповідальності і учинків, що є глибоко аморальними.

Для формування аполітичної, соціально пасивної, безвідповідальної людини правлячий за капіталізму клас використовує численні засоби ідеологічного і психологічного тиску, спеціальні методи пропаганди, вплив засобів масової інформації тощо. Практика такої пропаганди дає багато фактів моральної безвідповідальності: цинічних наклепів на сили прогресу, дискредитації демократичних лідерів, навмисної брехні і фальсифікації, статистичних підтасовок, дезінформації та ін. Усі ці засоби становлять психологічний арсенал буржуазної пропаганди.

Усьому цьому робітничий клас, трудящі протиставляють розуміння відповідальності як важливого соціального почуття, що є необхідною стороною соціальної активності, суспільно-політичної діяльності людини, як однієї з невід'ємних передумов для успішного розгортання і проведення класової боротьби, революційної перебудови суспільства, будівництва соціалізму і комунізму. Тільки активна участь людини в суспільному житті є, як свідчить революційно-перетворююча діяльність робітничого класу, головною умовою для формування високої особистої моральної відповідальності, вона визначає справжню міру і значення останньої.

Високе усвідомлення моральної відповідальності за долю людства, активна участь у визвольній боротьбі, у будівництві соціалізму й комунізму — це показник моральної і політичної зрілості людини, свідчення становлення нової свідомості, що є найбільшою моральною цінністю, одним із досягнень суспільного прогресу, важливим завоюванням реального соціалізму.

* * *

Одним из важных элементов функционирования моральных норм является моральная ответственность, предопределяющая характер содержания моральных норм и способов их воплощения в деятельности людей. Нормы являются своего рода трансляторами чувства моральной ответственности — они воспроизводят его по мере того, как интернализуются личностью и влияют на ее мировоззрение, поведение, деятельность.

Моральная ответственность обретает принципиально отличные черты в зависимости от того, какой — прогрессивный или реакционный — класс создает ту или иную моральную норму.

Правящие в капиталистических странах эксплуататорские классы поощряют внедрение в массовое сознание таких норм, которые и по своей сути, и по способу продуцирования являются аморальными, порожденными эгоистическими интересами, частнособственнической идеологией и психологией и воспроизводящими их. Буржуазная идеология и мораль деформируют и девальвируют чувство моральной ответственности, сводя его либо к суррогатам некоей «корпоративной ответственности», либо к иллюзорным ее формам (религия).

Зрелое и полноценное в социальном отношении чувство моральной ответственности формируют в человеке только идеология и мораль рабочего класса. Выработывая прогрессивные моральные нормы, марксистско-ленинская идеология и коммунистическая мораль развивают у трудящихся чувство подлинной ответственности за судьбы мира и общественного прогресса.

В. В. ДЕНИСОВ

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІЗАЦІЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В СУЧАСНІЙ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ

Розкриття соціальної суті науково-технічної революції можливе лише на основі марксистсько-ленінського аналізу суспільних процесів і явищ. У контексті матеріалістичного розуміння історії соціальна суть науково-технічної революції постає як якісний стрибок у розвитку продуктивних сил суспільства. Відомо, що наука і техніка розвиваються в рамках певних виробничих відносин. Панівний в суспільстві спосіб виробництва матеріальних і духовних благ визначає як особливості розвитку науково-технічної революції, так і характер використання її досягнень.

Однією з найважливіших закономірностей розвитку соціалістичного суспільства є органічне поєднання досягнень науково-технічного прогресу з перевагами соціалізму. Тільки за умов соціалізму виявляється гуманістична суть науково-технічної революції. Знищуючи приватну власність на засоби виробництва, соціалізм знищує тим самим і антагоністичні відносини, що складаються в капіталістичній системі виробництва, ліквідує «відчуження» продукту праці від виробника і «відчужений» характер самої виробничої діяльності. За нового устрою планомірно розвивається економіка, спрямована на забезпечення зростаючих потреб людини. Науково-технічна революція сприяє створенню умов для свідомої і активної участі особи в управлінні суспільними процесами і для її всебічного розвитку.

За капіталізму розвиток науки і техніки супроводжується різким загостренням соціальних суперечностей. Насамперед загострюється основна суперечність капіталізму — між суспільним характером виробництва і приватновласницьким характером присвоєння продуктів. Застосування сучасної техніки, запровадження у виробництво досягнень науки приводить до дальшого усупільнення виробництва, до необхідності планомірного, орієнтовного на гуманістичні цілі, управління ним. Однак ці вимоги стикаються з існуванням приватної власності. Звідси випливає і суперечливий характер розвитку науки і техніки в капіталістичному світі, оскільки науково-технічна революція в умовах капіталізму соціально стимулюється лише тією мірою, якою вона забезпечує одержання прибутку монополій і збереження соціальних механізмів, що сприяють такому способі виробництва. З цим пов'язані і особливості створення буржуазних концепцій науково-технічного прогресу.

Буржуазна філософія і соціологія, відриваючи розгляд науково-технічної революції від аналізу її соціальних наслідків, не спроможні збагнути справжній характер зв'язку науки і техніки з суспільними відносинами, в яких вони функціонують. Це призводить у кінцевому підсумку до зневіри в науково-технічний прогрес і до цілковитого заперечення його соціальної значущості. Тоді й виникає проблема, нерозв'язна для буржуазної свідомості. Чи стане науково-технічна революція засобом, що забезпечує всебічний прогрес суспільства і особи, чи їхнім головним ворогом, джерелом усіх різновидів відчуження і виродження, конфліктів і боротьби? — Чи здатне суспільство попереджати і ліквідувати спостережувані негативні витрати і небезпечні суперечності науково-технічного розвитку, або ж вони мають фаталістично неминучий, «природний» характер і прирікають людство і навколишню природу на загибель?

«Плюралізм» думок і поглядів, наявних щодо цього в буржуазній свідомості, в своїй основі завжди має підміну соціальних чинників — техніко-технологічними.

Серед обвинувачень, що їх висувують буржуазні ідеологи на адресу науково-технічного прогресу, звертають на себе увагу такі, як руйнування природного середовища і перенаселення планети, зростання злочинності і безробіття, відчуження особи і девальвація традиційних моральних цінностей, загрошення загальної конфліктності і суперництва, духовний конформізм і гонка озброєння, нарешті — створення та застосування зброї масового знищення, що загрожує самому життю на землі. Такі обвинувачення пояснюються насамперед нерозумінням тієї обставини, що науково-технічна революція є закономірним процесом, що розгортається в рамках певних соціально-економічних відносин. Розвиток науки і техніки має розглядатися як соціально зумовлений процес, в якому в концентрованому вигляді відображаються інтереси і воля певних пануючих класів. Цей розвиток може дістати або позитивну, творчу, або негативну, руйнівну тенденцію залежно від того, яку конкретну роль і функцію виконують наука і техніка в тому чи іншому суспільстві, залежно від тих об'єктивних закономірностей, які лежать в основі відповідної суспільно-економічної формації, від панівних у ній соціально-економічних, політичних і ідеологічних відносин.

Саме згідно з цими об'єктивними закономірностями науково-технічний прогрес може бути або поставлений на службу інтересам миру і співробітництва усіх людей і націй, або ж, навпаки, слугувати вузькоєгоїстичним інтересам і реакційним цілям, поглиблювати соціальну дисгармонію і загрозу самому існуванню людського роду. Отже, спостережуване в буржуазній філософській і соціологічній літературі ототожнення науково-технічної революції зі згубними і небезпечними наслідками її здійснення у певних соціальних умовах є неправильним.

Вищенаведені положення про соціальну зумовленість науково-технічної революції впливають із матеріалістичного розуміння історії і діалектико-матеріалістичної методології пізнання суспільних явищ. Відомо й те, що суперечливі тенденції, які виникають внаслідок поєднання науки з виробництвом в умовах капіталістичного суспільства, були вперше виявлені у «Капіталі» К. Маркса. Зокрема, К. Маркс розкрив соціальні чинники дегуманізуючого характеру застосування машин у капіталістичному промисловому виробництві. По суті у «Капіталі» був покладений початок конкретно-історичному, науковому напрямку аналізу науки і техніки, опосередкованого аналізом системи соціальних відносин. Саме в марксистсько-ленінській соціальній теорії міститься конкретно-історичний і активно-дійовий підхід до аналізу і розв'язання всього комплексу проблем, поставлених перед людством науково-технічною революцією.

Панівний у буржуазній соціології напрям можна, на наш погляд, визначити як технократично-утопічний, бо він розглядає науку і техніку як самодостатній і незалежний від усієї системи суспільних відносин феномен, що має внутрішню деструктивну природу, фетишизує і абсолютизує їх роль, в тому числі і негативну, в житті суспільства. Підмінюючи принцип соціального детермінізму по-метафізичному витлумаченим принципом технократичного детермінізму, представники цього напрямку неправомірно обмежують розгляд усіх проблем науково-технічної революції лише галуззю безпосереднього розвитку самої науки і техніки, штучно виривають цей процес із соціального контексту конкретного суспільства і епохи, зводять його до проблем тільки технологічного характеру. Результатом такого підходу неминуче є споглядально-

фаталістична позиція і абстрактно-утопічні рецепти розв'язання проблем взаємодії науково-технічної революції з суспільством за допомогою суто «технічної раціоналізації» існуючої системи соціальних інститутів. Однак, як показує історичний досвід, спроби усунути антагоністичні суперечності між науково-технічним і соціальним прогресом без усунення тих корінних причин, які мають не технологічний, а насамперед соціальний характер, приречені на невдачу. Як сам по собі науково-технічний прогрес без певних соціальних передумов не здатний розв'язати гострі конфлікти і суперечності на різних рівнях суспільного життя, «відмінити» війни, класову боротьбу і відчуження особи, нерівність і злидні, так неможливе досягнення «раю на землі» і за допомогою якої завгодно «технократичної реконструкції» суспільства, «внутрішньої гуманізації» і «оптимальної раціоналізації» техніко-економічного процесу, а також через будь-які інші суто технократичні реформи у рамках і на основі суспільних порядків, які в принципі зжили себе.

Отже, сучасна науково-технічна революція приходить в капіталістичних країнах у суперечність з реальними потребами суспільства й інтересами людини, з потребами історичного прогресу і нормами моралі. В цьому, на думку марксистів, полягає суть антигуманної природи й однобічного характеру науково-технічного розвитку буржуазного світу. Вузькоєгоїстичну і безглузду розтрату інтелектуального потенціалу людства, призводить до деморалізуючих і небезпечних наслідків розвитку продуктивних сил суспільства.

Те, що у буржуазній свідомості набуло вигляду проблеми гуманізації науки і техніки, не можна розглядати асоціально, зводячи його до духовної революції чи змін людської природи й моралі. Це — шлях докорінних соціальних перетворень, соціально-економічного розкріпачення трудящих. Змінити існуючий стан можна тільки з допомогою революційних перетворень, соціалістичних форм організації виробництва і суспільного буття.

Ірраціональний, суперечливий і антигуманний характер науково-технічного прогресу за капіталізму зумовлений не іманентними законами розвитку науки і техніки, а тією обставиною, що процес оволодіння людиною силами природи супроводжується тут поневоленням її самої стихійними силами панівних суспільних відносин, анархією виробництва, прогресуючим відчуженням виробників від засобів виробництва. Соціалізм, знімаючи антагоністичний характер відносин між людиною і суспільством, ліквідує і антагоністичну форму людського панування над природою, перетворює науково-технічний прогрес у свого головного союзника.

* * *

Рассмотрение процессов научно-технического развития общества вне обуславливающих их социальных факторов порождает в буржуазной философии и социологии различные ненаучные представления относительно достижений научно-технической революции в целом. Подмена общественно-исторических ингредиентов НТР технико-технологическими параметрами ее измерения приводит буржуазных идеологов к неверию в научно-технический прогресс и в конце концов к отрицанию возможности развития науки и техники в интересах человека. Проблема гуманизации научно-технической революции может быть правильно поставлена и решена лишь на основе марксистско-ленинского анализа общественных процессов и явлений. Марксизм-ленинизм указывает, что главным условием гуманизации научно-технического прогресса является коммунистическое преобразование общества.

І. Б. ЯСТРЕБОВ

**КРИТИКА РЕВІЗІОНІСТСЬКИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ
МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ ПРИНЦИПІВ
СТАВЛЕННЯ ДО РЕЛІГІЇ**

Велика Жовтнева соціалістична революція, шістдесятиріччя якої відзначило все прогресивне людство, відкрила нову епоху — епоху переходу від капіталізму до соціалізму у всесвітньому масштабі. Перед лицем того комплексу подій, які становлять основний зміст нашої епохи, буржуазне суспільство переживає глибоку кризу. На основі корінних змін у співвідношенні сил в сучасному світі, передусім зміцнення позицій світової системи соціалізму, розгортається зростаючий антиімперіалістичний, антиколоніальний рух. У нинішніх умовах, як відзначив товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, «наростає класова боротьба трудящих проти гніту монополій, проти експлуататорських порядків. Набуває дедалі більших масштабів революційно-демократичний, антиімперіалістичний рух. Усе це в цілому означає розвиток всесвітнього революційного процесу... В революційний процес включаються нові покоління і соціальні верстви, нові партії і організації»¹.

У пошуках засобів захисту старого світу, посилюючи боротьбу проти революційних сил сучасності, буржуазія і її ідеологи мобілізують всі свої ресурси. Активізуючи нападки на марксизм-ленінізм, вони намагаються всіляко використати різноманітні ревізійні концепції. Філософський ревізійнізм нині остаточно перетворився на складову частину «модернізованих» антикомуністичних концепцій. Викриття його доктрин є важливим аспектом боротьби проти сучасної буржуазної ідеології. «Правий і лівацький ревізійнізм аж ніяк не бездіяльні і боротьба за марксистсько-ленінські основи комуністичного руху, проти спроб їх перевернути або підірвати лишається спільним для всіх завданням»², — відзначив з трибуни XXV з'їзду КПРС товариш Л. І. Брежнев. У цих словах міститься заклик до комуністів творчо розвивати марксистсько-ленінське вчення, не допускати компромісів у питаннях революційної ідеології.

Однією зі специфічних форм опортунізму в робітничому русі є намагання ревізувати марксистсько-ленінські принципи ставлення до релігії. Критика ревізійністських фальсифікацій цього питання набуває величезного значення у зв'язку з особливостями розвитку антиімперіалістичного, демократичного руху на сучасному етапі. Виступаючи важливою діяльною теоретичною і практичною роботи комуністів, ця критика сприяє розкриттю загальної еволюції ревізійнізму, розвінчанню опортуністичних течій в робітничому русі, які спекулюють на дрібнобуржуазних передсудах, реформістських ілюзіях тих загонів трудящих, які постійно по-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 30.

² Там же, с. 34.

повнюють ряди робітничого класу і виступають як складова і природний союзник революційного пролетаріату. Йдеться, зокрема, про трудові верстви віруючих християн, які зазнають гніту імперіалістичних монополій і проходять школу класової боротьби. Ревізіонізм, претендуючи на відображення їхніх інтересів і настроїв, концептуально змикається з іншими різновидами буржуазних теорій.

«Внутрішньо згнилий лібералізм,— підкреслював В. І. Ленін,— пробує оживити себе у вигляді соціалістичного *опортунізму*»³. З еkleктичних позицій світоглядного плюралізму і множинності «моделей» соціалізму сучасні ревізіоністи проголошують діалектико-матеріалістичне вчення про природу і суспільство «застарілим», намагаються підмінити його ідеалістичними «позакласовими» абстрактно-гуманістичними принципами, нерідко — відверто релігійними концепціями. Типовим представником такого опортунізму є Р. Гароді, якому, як з задоволенням констатують клерикально-буржуазні теоретики, «належить особлива заслуга в розробці серії положень, найбільш «ревізіоністських» у релігійній сфері»⁴.

Світоглядний еkleктизм Гароді, готовність до прийняття ідеалістичних філософських систем виявляється вже в праці «Карл Маркс» (1964 р.), де висувається наклепницька теза, нібито у боротьбі з ревізіонізмом марксистки нерідко займали «занадто жорсткі позиції всезаперечення».

Відзначимо, що ще в молоді роки Р. Гароді було властиве захоплення релігією, зокрема протестантизмом, схилення перед теологією К. Барта та інших релігійних «новаторів», участь на цій основі в християнських соціальних рухах. За власним визнанням Гароді, релігія ніколи не переставала хвилювати його увагу.

Аналізуючи ідейну еволюцію ревізіонізму, слід згідно з ленінською вказівкою «брати за основу не особи і не групи, а саме аналіз *класового змісту суспільних течій*»⁵, зважати на їх об'єктивні тенденції і рушійні сили. Відповідно до цього критика ревізіоністських хитань Гароді має бути пов'язаною з аналізом тих подій, які відбуваються сьогодні в релігійно-церковному житті капіталістичних країн, розглядом тієї соціальної ролі, яку відіграють віруючі маси в суспільному житті, врахуванням еволюції їх свідомості і поведінки. Вирішальну роль при цьому відіграють марксистсько-ленінські положення про сутність релігійної ідеології, про ставлення пролетаріату до своїх союзників і революційних попутників.

Ревізія Гароді марксизму здійснювалася поступово, в умовах посилення модерністських настроїв серед християнських общин, що зумовлювалось передусім революційним характером сучасної епохи. Його увага все більше зосереджується на «антропоцентристських» вченнях К. Барта, Р. Бульмана, Д. Бонхеффера, Д. Робінсона, Г. Кокса в протестантизмі, а також навіяних цими вченнями і визначених II Ватиканським Вселенським собором, енциклікою папи Іоанна XXIII «Пацем ін терріс» соціальних тенденцій в католицизмі. В цих тенденціях значною мірою дістає своє відображення гостра криза сучасного капіталізму. Релігійні ідеологи намагаються пристосуватись до розвитку науково-технічної революції, до величезних соціальних змін у світі, викликаних насамперед успіхами соціалізму, національно-визвольних рухів, класової боротьби пролетаріату. В складній для них соціальній обстановці остан-

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 3.

⁴ L'ateismo contemporaneo. Vol. II, Torino, 1968, p. 212.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 142.

ніх десятиріч вони роблять спробу сконструювати власну концепцію суспільства з врахуванням нових вимог віруючих мас. Проте загальним, поєднуючим виступає тут таке світорозуміння, така інтерпретація суспільних процесів, які не виходять за межі світорозуміння дрібних буржуа.

Пригнічувані великим капіталом дрібні буржуа потрапляють до лав робітничого класу. Перестаючи бути власниками, вони все ще зберігають психологію власників, мріють про «багатство», якого ніяк не можуть досягти; за своїм духом вони ще далекі від організованої маси робітничого класу і разом з тим відкинуті буржуазними верствами, на байдужість яких реагують болісно.

Нестабільність соціального становища, індивідуалістична психологія і соціальні ілюзії, пригнічуюче відчуття власної неповноцінності і непевності становища, інакше кажучи, весь комплекс «залежності» робить світовідчуття дрібних буржуа близьким до релігійного. Як писав К. Маркс, «релігія є самосвідомість і самовідчування людини, яка або ще не знайшла себе, або вже знову себе втратила»⁶. В. І. Ленін, розкриваючи на науково-матеріалістичній основі корені релігії, підкреслював, що «в капіталістичних країнах це — корені головним чином *соціальні*»⁷.

Дрібний буржуа проклинає капіталізм, але не бачить реальних шляхів його подолання, тому він вдається до релігії, шукаючи в ній фіктивне розв'язання всіх своїх суперечностей. За допомогою релігії він нерідко намагається подолати свою залежність від волі великого капіталу. В капіталістичних країнах, де наявна революційна або передреволюційна ситуація, в межах протестантизму і католицизму виникають рухи «християнського соціалізму», які не узгоджуються з офіційною доктриною церкви. До них належать передусім «критичні християни», «католики-контестатори», «марксистські християни», «християни-соціалісти» і рух «християни за соціалізм». Зрозуміло, що офіційна церковна ідеологія змушена враховувати таку еволюцію свідомості: в дрібнобуржуазності — межа її лібералізму (він виявився, наприклад, в рішеннях II Ватиканського собору).

Ф. Енгельс відзначав, що в історії класової боротьби проти експлуатації і гноблення всі масові рухи під релігійною оболонкою неминуче виступали у формі боротьби за відновлення первісного християнства. Ця риса «проходить через все середньовіччя, поступово зникаючи після Селянської війни в Німеччині, щоб знову відродитися у робітників-комуністів після 1830 року». Як французькі революційні комуністи, так Вейтлінг і його послідовники, зауважує Ф. Енгельс, «посилялися на первісне християнство»⁸.

Нині прибічники «християнського соціалізму», зберігаючи деякі елементи цієї давньої релігійної традиції і використовуючи зростаючий авторитет революційної теорії марксизму-ленінізму, намагаються поєднати свої доктрини з марксистсько-ленінським вченням, попередньо елімінувавши з марксизму-ленінізму матеріалізм і науковий атеїзм. На думку таких християн, їхня віра нібито набуває сенсу лише тоді, коли вони беруть активну участь у революційній боротьбі за соціалізм. Отже, вважають християнські ідеологи, відроджується те, що було «мертвою буквою або пустим побажанням у християнстві: справа солідарності, боротьби, звільнення усіх пригнічених»⁹. Патер-іезуїт Л. де Восель подає це як «марксистизацію християнської свідомості». Посилаючись на вис-

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 384.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 392.

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 444.

⁹ «Etudes», octobre, 1975, p. 376.

ловлення і офіційні документи прибічників цього руху, він вважає, що антиімперіалістична орієнтація перетворює їх на «критиків капіталізму», погляди яких розвиваються нібито цілком в «марксистській перспективі» і за допомогою «інструментарію марксизму»; християнам немає потреби відшукувати теоретичне і практичне знаряддя своїх політичних дій: воно вже існує і саме йому міжнародний робітничий рух завдячує своїми успіхами. «Враховуючи значення марксизму в історії робітничого руху і сучасного світу,— твердить Л. де Восель,— вони засвоюють основні елементи цього вчення, відкидаючи лише класичне визначення релігії: «фантастичне відображення реального світу, яке має зникнути в міру розвитку наукових знань»¹⁰.

Очевидний цілковитий утопізм програми «християнського соціалізму», безперспективність проектів «охристиянити» марксизм, елімінувавши з нього матеріалістичне вчення про природу і суспільство, позбавивши його цілісності через вилучення з нього науково-атеїстичних ідей. Нереалістичною є їхня ідея такого «зближення» марксизму і «вродженого» християнства, внаслідок якого вони нібито будуть «сплавленими в горнилі революційної практики», «взаємодоповнюватимуть одне одного» (один світогляд, мовляв, «визначає кінцеву долю всього людства, а другий — соціальну дійсність»)¹¹.

В. І. Ленін, розробляючи принципи ставлення пролетарської партії до союзників і попутників робітничого класу в революційній боротьбі, надавав винятково важливого значення вихованню цих союзників в дусі теорії і практики наукового соціалізму. У працях, присвячених аналізу ролі російського селянства в революції 1905—1907 рр., В. І. Ленін відзначає, що «все минуле життя селянства навчило його ненавидіти пана і чиновника, але не навчало і не могло навчити, де шукати відповіді» на всі актуальні питання суспільного розвитку¹².

У спеціальних працях, де розкривається ставлення марксистів до релігії, В. І. Ленін виступає за послідовний матеріалізм — теоретичний базис класової боротьби робітничого класу, яка «йде на ділі і виховує маси якнайбільше і якнайшвидше»¹³. Величезною помилкою було б вважати, відзначає далі В. І. Ленін, нібито революцію можна здійснити руками самих революціонерів. Він показує, що для успіху всякої серйозної революційної роботи потрібен союз з непролетарськими, середніми верствами населення, і ставить завдання перед революційним авангардом: вміти не відриватись від керованої ним маси і вести цю масу вперед¹⁴. Саме тому стосовно віруючих мас принципово важливе значення має послідовна, тверда позиція комуністів у світоглядних питаннях.

До чого ж закликає в аналогічному випадку Гароді? Лишаючи поза увагою мобілізуючу і спрямовуючу роль теорії наукового комунізму, він підмінює логіку строго наукового класового аналізу емоційним сприйняттям речей. Нехтуючи діалектикою класової боротьби, він доходить до визнання «прогресивних» і «позитивних» цінностей релігії, релігійних ідеалів як стимулів суспільного розвитку, зрештою — до намагання зблизити марксизм з релігією. Таке «зближення» незмінно зводиться до ревізії основних положень марксизму-ленінізму і нав'язування йому «релігійних цінностей».

1965 р. вийшла праця Гароді «Від анафеми до діалогу» (Garaudy R. De l'anathème au dialogue. Paris, 1965.), в якій вже наявний цілий звід

¹⁰ «Etudes», août-septembre, 1972, p. 261—262.

¹¹ «Etudes», octobre, 1975, p. 374, 376.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 199.

¹³ Там же, с. 395.

¹⁴ Там же, с. 410.

ревізійоністських положень. Сутність їх полягає в метафізичній абсолютизації принципів «суб'єктивності», тобто творчої ролі і активності людини на фоні тенденційного зіставлення марксизму з християнством. Основний об'єкт ревізійоністських фальсифікацій Гароді — марксистсько-ленінська діалектико-матеріалістична концепція природи, суспільства і історії. Заперечення значущості діалектико-матеріалістичного світогляду суб'єктивно потрібне передусім самому Гароді, адже цей світогляд усім своїм змістом обмежує масштаби його особистої «творчості», вказує на цілковиту неспроможність його ідей.

На словах виступаючи проти «догматизму релігії», Гароді намагається відшукати факти «революційної сутності» релігійних учень. Оцінюючи значення енцикліки «Пацем ін терріс», соборної конституції «Гуаудіум ет спес», він акцентує увагу на тому, що в них нібито підкреслюється не «убозтво людини, а її могутність», що теологи нібито «наближаються до бога, не відвертаючись від світу, а глибше занурюючись в існування» (р. 41-42, 29). Гароді навіть вважає, що тут ідеться не про якісь умоглядні установки теологів-одинаків.

Виходячи з цієї хибної установки, Р. Гароді намагається довести, ніби «діяльнісна» сторона людської особистості принижена в марксизмі внаслідок «однобічного захоплення» його послідовників матеріалістичним вченням. В руслі таких намагань здійснюється суб'єктивістська інтерпретація наріжних положень діалектико-матеріалістичного вчення, які супроводяться безцеремонною підтасовкою фактів. Так, дану в «Тезах про Фейєрбаха» характеристику основної хибі всього домарксистського матеріалізму Гароді обмежує лише словами: «предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки в формі *об'єкта* або в формі *споглядання*, а не як *людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно*»¹⁵. Проте думка К. Маркса на цьому зовсім не закінчується і далі, в безпосередньому зв'язку з попереднім, доповнюється. «Тому й сталося так, — продовжує К. Маркс, — що *діяльна* сторона, на протилежність матеріалізму, розвивалася ідеалізмом, але тільки абстрактно, бо ідеалізм, звичайно, не знає дійсної чуттєвої діяльності як такої»¹⁶. Звичайно ж, тут не відзначаються ніякі особливі заслуги ідеалізму і сенс даного положення полягає в критиці його абстрактної суті. Так само Гароді вихоплює цитату з «Діалектики природи» Ф. Енгельса: «праця створила саму людину», і «забуває» її продовжити тим, що праця «є такою поряд з природою, що доставляє їй матеріал, який вона перетворює в багатство»¹⁷. Такими вирваними з контексту посиланнями пройнята вся книжка «Від анафеми до діалогу». Наводяться положення, що «всесвітня історія є не що інше, як породження людини людською працею»; що «люди самі роблять свою історію»; і лише мимохідь згадуються ті діалектико-матеріалістичні положення, де доводиться, що хоч люди і самі роблять свою історію, «але вони роблять її не так, як їм спаде на думку, при обставинах, що їх не самі вони вибрали»¹⁸.

Гароді намагається «збудувати міст» між матеріалізмом і ідеалізмом, нехтуючи їхньою принциповою філософською протилежністю. Саме тому марксизм-ленінізм зводиться в нього лише до «методології історичної ініціативи», вихідним пунктом його оголошується тільки «творча активність людини». Процес пізнання, відповідно, трактується як «модель», суть якої полягає в «активній стороні руху», що начебто «не може

¹⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 453.

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 113.

бути виражена терміном «відображення», а лише терміном «проект». Цей «фаустівський», за словами Гароді, примат дії в марксистській філософії він тенденційно виводить з «її фіхтеанських і гегельянських джерел» і навіть основи теорії наукового соціалізму намагається вивести від Гегеля, який, мовляв, також «розглядає людину як результат власної праці». Нехтуючи принциповими соціально-класовими і світоглядно-методологічними відмінностями між матеріалізмом і ідеалізмом, Гароді твердить, що віднині достатньо «відшукати» вказані тенденції «активізму» в будь-якій ідеалістичній філософській чи релігійній концепції, навіть такої, яка зводить людську діяльність до суто духовної, ілюзійної діяльності, як вона автоматично стає «спорідненою» з марксизмом, більше того, навіть істотно його «доповнює» і «збагачує».

Насправді ж Гароді зовсім не збагачує, а, навпаки, принижує марксизм, намагаючись розчинити його в релігійній ідеології. Остання як відомо містифікує дійсність, зводить людську діяльність до діяльності абстрактної, духовної, ілюзійної. У відповідь на посилені намагання Гароді будь-що відшукати «докази» революційної сутності релігійної ідеології, нагадаємо, що вона в усі часи відіграла консервативну, а здебільшого — відверто реакційну роль. Навіть Селянська війна в Німеччині XVI ст., ця, за визначенням К. Маркса, найрадикальніша подія тогочасної німецької історії, «розбилась об теологію»¹⁹. Однак Гароді по суті відкидає Марксове визначення релігії, підсумоване у відомому положенні: «релігія є *опіум* народу»²⁰. (В. І. Ленін вважав це положення К. Маркса наріжним каменем «усього світогляду марксизму в питанні про релігію»²¹). «Варто поставити питання, — ревізує Гароді, — чи була релігія *опіумом* народу, якщо судити про неї з суто історичного і соціального погляду?»

Перекручуючи думку К. Маркса, намагаючись спростувати його визначення релігії, претендуючи на подолання марксистського начебто «вузького», «применого», «метафізичного» тлумачення релігії, Гароді в результаті сам виявляється метафізиком найгіршого гатунку, спрощено, по-вульгаризаторському, викривлено трактуючи суть марксистсько-ленінських принципів ставлення до релігії. Зокрема, у працях Ф. Енгельса він намагається відшукати вказівки на якусь «прогресивну» роль релігійної ідеології. При цьому Гароді ігнорує те, що Ф. Енгельс, висвітлюючи, наприклад, рухи середньовічних селянсько-плебейських ересів XIV—XV ст., або події Селянської війни в Німеччині XVI ст., завжди виходив з чіткого конкретно-історичного аналізу всього комплексу суспільних відносин. Так, у «Селянській війні в Німеччині» він показує, що Лютер мав давати абстрактне теологічне вираження устремлінням тих верств і класів, які потрібно було об'єднати в боротьбі проти спільного ворога, незважаючи на їх антагоністичні інтереси; тому Мюнцер в «геніальному передбаченні» того, що стане згодом справою пролетарської революції, повинен був осмислювати свої ідеї у формі релігійного месіанізму. Ф. Енгельс відзначає, що в обох випадках суспільна дія, яка реалізувалась у формі повернення до первісного християнства, в дійсності не була тотожною такої релігійній екзальтації. Уся історія середніх віків, відзначав Ф. Енгельс, знала лише одну форму ідеології: релігію і теологію. Але щоразу, підкреслює він, «за релігійною екзальтацією приховувались дуже відчутні мирські інтереси». «В народних повстаннях християнського Заходу релігійна оболонка є ли-

¹⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 392.

²⁰ Там же, с. 385.

²¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 389—390.

ше прапором та прикриттям для нападу на старіючий економічний лад»²².

Це положення, в якому характеризується роль релігії саме в конкретно-історичному контексті, ґрунтується на діалектико-матеріалістичному розумінні процесу суспільно-історичного розвитку людства. Гароді піддає його ревізіоністській фальсифікації якраз тому, що в ньому жодного слова не мовиться про «прогресивність» самої релігії. «Намагаючись заперечувати всупереч будь-якій очевидності,— пише він,— що в певних історичних умовах релігійна віра могла відігравати прогресивну роль, дехто витлумачує слова Енгельса про те, що той або інший революційний рух набирив релігійної «форми» так, ніби ця «форма» була позбавлена змісту і особливо реальної дійсності».

Тут у Гароді очевидне ревізіоністське спрощення. Адже сама релігійна ідеологія в історичному контексті виступає саме як «оболонка», яка, по суті, не тотожна внутрішньому змісту суспільних рухів. Ф. Енгельс достатньо чітко пояснив внутрішній смисл власне релігійних цінностей, коли, наприклад, слідом за зауваженням про необхідність бачити в історії первісного християнства «варті уваги точки зв'язку з сучасним робітничим рухом», вносить істотну корективу: «Справа лише в тому, що це християнство,— а через історичні передумови інакше і бути не могло,— хотіло здійснити соціальну перебудову не в цьому світі, а в світі потойбічному, на небі, у вічному житті після смерті, в «тисячолітньому царстві», яке, мовляв, повинно було настати в недалекому майбутньому»²³. Приклад середньовічних селянсько-плебейських ересів і Селянської війни в Німеччині показує, що тоді, коли релігійна ідеологія справді оволодівала масами, вона обмежувала розмах їх руху, сіючи ілюзії встановлення справедливості за «божою волею». Вона збочувала ці рухи, приводила їх до поразки, навіюючи їх учасникам «царистські» ілюзії, притупляючи їхню пильність закликами до класового компромісу, а на практиці — примиряла їх проповідями непротивлення і покорі. Протягом віків релігія час від часу об'єднувала трудящих в боротьбі проти пригноблювачів, але ніколи не сприяла здійсненню їх справжніх устремлень і інтересів. Народний рух, виражений в релігійній формі, закінчується поразкою саме тому, що людський протест, співвіднесений з сферою «потойбічного», втрачає всякий революційний смисл, будучи оповитим темрявою хибного сприйняття дійсності.

У «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс, розробляючи принципи матеріалістичного розуміння історії, показують, що ідеологічні утворення, з допомогою яких люди усвідомлюють своє місце у світі і своє відношення до нього, становлять відображення їх матеріального життєвого процесу. Згідно з матеріалістичним розумінням історії люди, розвиваючи в історичному процесі своє матеріальне виробництво, змінюючи форми суспільної організації і форми спілкування, змінюють разом з цією соціальною дійсністю і своє мислення та форми свідомості. Останні не мають самостійної історії, незалежної від історії розвитку матеріального виробництва і суспільних відносин. Як відзначають К. Маркс і Ф. Енгельс, «мораль, релігія, метафізика та інші види ідеології і відповідні їм форми свідомості втрачають видимість самостійності. У них немає історії, у них немає розвитку; люди, які розвивають своє матеріальне виробництво і свої матеріальні стосунки, змінюють разом з цією своєю дійсністю також своє мислення і продукти свого мислення»²⁴. Отже, релігія і історичні різновиди релігійної ідеології не мають са-

²² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 444.

²³ Там же, с. 444.

²⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 24.

мостійної історії розвитку. Їх реальна суспільна роль невіддільна від розвитку економічного базису, від соціально-класових відносин, культури людей.

Християнство сіяло ілюзії стосовно встановлення миролюбних і справедливих відносин між людьми і водночас гнобило вікові надії і устремління експлуатованих у повній відповідності з інтересами панівних класів наявного соціального ладу; церква виступала проти науки, обрамляла в вузьку, обмежену канонізовану форму її досягнення і водночас взяла на себе місію зберегти і передати наступним поколінням художні скарби минулого. Причому і те й інше здійснювалось в антагоністичних суспільствах абсолютно синхронно і повсюдно, в тісному зв'язку і взаємовідношенні, в суперечливому соціальному обрамуванні. Не існує самостійної історії релігії — в цьому положенні К. Маркса і Ф. Енгельса цілком чітко визначена її роль на фоні класових суперечностей, які характеризують розвиток антагоністичного суспільства.

Розпочавши в світоглядному плані з приниження матеріалізму (гносеологічним варіантом цього є фальсифікація теорії відображення), Гароді швидко переходить на позиції «нейтралізму», а згодом і ліквідаторства. В його праці «Великий поворот соціалізму» (Garaudy R. *Le grand tournant du socialisme*. Paris, 1969.) уже констатується, що філософський матеріалізм і революційна дія не є неподільними. Гароді пропонує не пов'язувати революційну дію з «якою б то не було метафізикою», відкидаючи «метафізику» матеріалістичну, ідеалістичну, теологічну та ін. «Якщо комуністична партія хоче бути не сектою доктринерів, а натхненником усіх сил, які бажають брати участь у побудові соціалізму, — проголошує він, — вона не може мати «офіційної філософії», її філософія в принципі не може бути ні матеріалістичною, ні ідеалістичною, ні релігійною, ні атеїстичною» (р. 284). Але в такому разі закономірно виникає питання: якщо хтось має бажання (чи усвідомив необхідність цього) брати участь у будівництві соціалістичного суспільства, то чи може він ігнорувати наукову теорію цього суспільства, невід'ємною складовою якої є марксистсько-ленінська філософія? — Заперечення наукової теорії означає не що інше, як схилення перед стихійністю і, в кінцевому підсумку, можливість проникнення буржуазних ідей в соціалістичну свідомість. Тільки так можна розцінити загравання Гароді з релігією і його лозунг «альтернативи» марксизму: «нової зустрічі революції з християнською вірою».

Кульмінаційний пункт еволюції ревізіонізму Гароді — «Слово людини». У цій книжці (Garaudy R. *Parole d'homme*. Paris, 1975.) Гароді-ревізіоніст вже не приховує своїх ліквідаторських намірів, Гароді-еклектик перетворюється в ренегата. Поступки опортунізму, виражені в попередніх працях як «творча компенсація» сучасного вчення марксизму-ленінізму, тепер трансформуються в пряму зраду справі робітничого класу і всіх трудящих. В цій книжці, розділи якої публікуються в журналі французьких «лівих» католиків «Темуаньяж кретьєн», робиться спроба «подолати вузьку і обмежену антирелігійну концепцію» (тобто марксизм-ленінізм) і «відкрити перспективу соціалізму в діалозі з усіма, хто працює заради прогресу усіх людей і кожної людської особи зокрема».

Тут Гароді зрештою визнає, що однією з головних проблем його життя було виведення релігії в нетеологічних поняттях, «не у вигляді промов про бога», а у вигляді розшифровки релігійних «закликів», в яких нібито виражена можливість «подолати нашу обмеженість». «Мое життя, — пише він, — набуло повного сенсу, коли я відкрив у цій вірі основні для моїх революційних дій». Християнська віра, на його думку, відкидає

«засвоєння раз і назавжди встановлених істин», вона пробуджує до праці, до участі в «справі творення, яке приймається за стиль життя», спонукає до «постійного руху вперед»²⁵.

Остання праця Гароді — наочне свідчення того, як ревізіонізм, починаючи з неначе б часткового, неістотного, другорядного, згідно з вигаданим «законом інтеграції», намагається «збагачувати» марксизм-ленінізм аж до повного його заперечення і розчинення в релігійній схоластиці.

Новоявлений богобудівник намагається використати релігію для того, щоб покликати «людину» піднятися над своєю даністю («біологічною чи суто соціальною») і «творити індивідуальне майбутнє та майбутнє всіх людей». Методологією такої творчості у Гароді виступає християнство, що перетворилося нібито в якусь «релігію людини». Реальність бога, — твердить він, — безперечна, як і реальність людини. «Трансцендентність» бога «не падає з неба», а впливає з історії, революційних перетворень нашого часу; віра є «великою звільнюючою силою», оскільки вона, мовляв, не лише «додаток розуму», але й «додаток до дії».

Гароді неправомірно зводить проблему співвідношення релігійної віри і соціалізму до «проблеми їх взаємного запліднення»: віра нібито дає соціалізові «свій трансцендентний, профетичний вимір», соціалізм же, мовляв, вносить у християнство свій історичний вимір, перешкоджає йому відходити від світу, від боротьби за соціальну справедливість, зобов'язуючи християнство здійснювати свої «обіцянки» — бути не «опіумом», а «закваскою».

Історичний прогрес трактується Гароді переважно у плані морального самовдосконалення людини. «Людина абсолютно належить божественному і, разом з тим, — земному», — повторює Гароді слова свого приятеля патера Леклерка. Це істота, уточнює він, для якої любити бога означає вірити в людей, зневіритися в них — заперечувати бога. Відтепер «найвищим законом буття» проголошується християнська любов, в зв'язку з чим засуджується реальний соціалізм, який, мовляв, «деформований і дискредитований», потребує надання йому «обличчя людської надії». «Я — християнин»²⁶, — заявляє Гароді, підбиваючи підсумок своєму остаточному розриві з марксизмом-ленінізмом і переходові на клерикальні позиції. Його установки — це типові ілюзії дрібного буржуа.

Одним із симптомів загибелі капіталістичного світу є розпад усіх звичних устоїв, «радостей і сподівань» дрібного буржуа. Поза зв'язками з класовою боротьбою пролетаріату дрібнобуржуазний протест спрямований не на перетворення існуючих несправедливих відносин, а на влаштування власної долі дрібного буржуа, для якого однаково неприйнятні як вкрай загострені суперечності сучасного капіталізму, так і здійснення реального соціалізму, що ліквідує його основи. У відриві від революційного руху, «сам по собі» дрібнобуржуазний протест проти капіталістичної дійсності може бути лише «етичним», абстрактно-гуманістичним. Наслідком його є таке ж абстрактне трактування «людини», утопічні, позаісторичні постулати «єдиної людської сім'ї», «загального братерства» тощо.

Як переконливо показав К. Маркс, «абсолютно неможливо перебудувати суспільство на основі, яка є не більше як власна прикрашена тинь

²⁵ «Temoignage chrétien», N 1605, 10 avril, 1975, p. 18—19.

²⁶ *Ibidem*.

цього суспільства. В міру того, як ця тінь знову стає чимось тілесним, виявляється, що замість перетвореного суспільства, яке малювалося в мрії, з'являється лише тіло сучасного суспільства»²⁷.

У праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» К. Маркс всебічно проаналізував соціальну роль дрібної буржуазії, відкинув спрощений підхід, згідно з яким всі представники дрібних буржуа — неодмінно крамарі чи їх прихильники. За своєю освітою і індивідуальним становищем вони можуть бути далекі від них, як небо від землі. Представниками дрібних буржуа їх робить та обставина, що їх думка не здатна перейти тих меж, які не переступає життя дрібних буржуа і тому теоретично вони приходять до тих же висновків і рішень, до яких дрібного буржуа приводить практично його інтерес і суспільне становище. «Таке взагалі відношення, — пише К. Маркс, — між політичними й літературними представниками класу і тим класом, який вони представляють»²⁸.

Щодо цього світогляд Гароді — типовий рецидив дрібнобуржуазного світогляду. Як показав К. Маркс, «дрібний буржуа... складений із «з одного боку» і «з другого боку». Такий він у своїх економічних інтересах, а тому і в своїй політиці, в своїх релігійних, наукових і художніх поглядах. Такий він у своїй моралі, такий він in everything. Він — втілена суперечність». З властивою йому проникливістю К. Маркс відзначає далі, що подібного роду «революційні теоретики» швидко звикають жонґлювати власними суперечностями і перетворювати їх, залежно від обставин, в несподівані, кричущі, подеколи скандальні парадокси. Шарлатанство в науці і політичне пристосовництво нерозривно пов'язані з такими поглядами. «У таких суб'єктів, — підсумовує К. Маркс, — лишається тільки один спонукальний мотив — їх марнославність; подібно до всіх марнославних людей вони дбають тільки про хвилинний успіх, про сенсацію»²⁹. Ці суперечності повною мірою відбилися і на поглядах Гароді.

Концепції Гароді не відповідають тим процесам, які відбуваються у свідомості певних груп віруючих під впливом соціальних зрушень сучасності. Беручи участь у виступах проти імперіалізму і засуджуючи його, вони поступово усвідомлюють, що у християнства, власне, немає майбутнього, що досвід віри не дає можливості визначити лінію своєї поведінки в політичній боротьбі. Саме в цьому плані в резолюції Берлінської конференції комуністичних і робітничих партій Європи (29—30 червня 1976 р.) відзначається, що «важливу роль у боротьбі за права трудящих, за демократію і мир відіграють дедалі ширші католицькі сили, представники інших християнських релігійних общин і віруючі інших віросповідань»³⁰. У поглядах Гароді спотворюються ці важливі процеси у суспільній свідомості.

Претендуючи на оригінальність, альтернативну марксизму-ленінізму, він фактично скотився до хибних ідей богобудівництва. «Кожна людина, — відзначав В. І. Ленін, оцінюючи діяльність російських ревізіоністів, подібну до сучасних одкровень Гароді, — що займається будівництвом бога, або навіть тільки допускає таке будівництво, *опльовує себе* якнайгірше, займаючись замість «діянь» як *к р а з* самоспогляданням, самолюбіванням, причому й «споглядає» така людина найбільш брудні, тупі, холоські риси або рисочки свого «я», обожнювані богобудівництвом»³¹.

²⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 106.

²⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 140.

²⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 31.

³⁰ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес в Європі. До підсумків Конференції комуністичних і робітничих партій Європи. Берлін, 20—30 червня 1976 року. К., 1976, с. 33.

³¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 48, с. 223.

* * *

Критика ревизионистських ізвращень марксистсько-ленінських принципів відношення до релігії являється неотъемлемою складовою частиною теоретичної та практичної діяльності комуністів. Вона особливо актуальна в нинішніх умовах, оскільки сприяє розкриттю історичної еволюції ревизионізму, неразривно пов'язана з розоблаченням опортунізму в робочому русі, який спекулює на мелкобуржуазних предрасудках і соціальних ілюзіях віруючих мас, претендуючи на роль виразителя їх інтересів. Типичним представником такого ревизионізму являється Р. Гароді, в роботах якого в течение останнього десятиліття отстаюються два головних тези цього типу ревизионізму: заперечення діалектико-матеріалістичської концепції природи, людини та суспільства та ідеалізація християнського віровчення, соціальної сутності релігії, спроба поєднати християнство з марксизмом.

Приєми, при допомозі яких Гароді здійснює ревизию марксистсько-ленінської теорії, складаються з розриву з діалектикою, в протиставленні окремих частин марксизму-ленінізму однією одній, гіпертрофуванні «суб'єктивного творчого акту», ігноруванні світоглядної цілості марксистсько-ленінської філософії.

Ці ізвращені предствлення про соціальну дійсність лежать в основі тих оцінок, які Гароді дає спадкоємцям в теперішній час змін в релігійно-церковній житті капіталістичських країн. Розглядаючи еволюцію масового релігійного свідомості, що відбувається в теперішній час в капіталістичському світі, Гароді канонізує в ній найконсервативніші, мелкобуржуазні риси. Цю еволюцію він сприймає через призму доктрин різних релігійних «новаторів» та модерністів, в світлі «ліберальних» рішень II Ватиканського собору.

Уступки опортунізму в роботах Гароді перетворюються в пряму зміну справі робочого класу, всіх трудящися.

Г. Є. СМІРНОВА

«ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ» ЯК ФОРМА АПОЛОГЕТИКИ КАПІТАЛІЗМУ

Перетворення світової системи соціалізму у вирішальний чинник суспільного прогресу супроводжується глибокою кризою капіталістичного суспільства і його ідеології. З розвитком науково-технічної революції ця криза особливо загострюється. Характеризуючи сучасну ситуацію у світі, тов. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС відзначив: «тепер усі бачать: спростовано один з головних міфів, створених реформістами і буржуазними ідеологами,— міф про те, ніби капіталізм наших днів здатний позбутися криз. Нестабільність капіталізму стає дедалі очевиднішою. Обіцянки «оздоровити» капіталізм і створити в його рамках «суспільство загального благоденства» зазнали очевидного провалу»¹.

Для буржуазних ідеологів стає очевидним, що в мирному співіснуванні двох протилежних суспільних систем на фоні кризи капіталізму зростає притягальна сила ідей комунізму. Тому вони намагаються протиставити цим ідеям такі світоглядні ідеали і принципи, за допомогою яких можна було б захистити основи експлуататорського суспільства, обґрунтувати їх непохитність, історичну правомірність і перспективність.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 31—32.

В авангарді сучасного антикомунізму — доктрини, що виступають з претензіями на альтернативність марксистсько-ленінській теорії. Дедалі більшого значення в цих умовах набуває «філософія техніки» — особливий напрям буржуазної ідеології.

Ця «філософія» становить спробу ідеологів капіталізму, залишаючись в межах ідеалістичного світогляду, дати відповідь на численні актуальні питання, породжені капіталістичними формами розгортання науково-технічної революції, суперечливими умовами реалізації її досягнень і тим самим підновити фасад власних філософських систем, довести їх сучасність. Її представники намагаються на ґрунті філософського ідеалізму створити загальну теорію, яка розв'язувала б широке коло філософських, логіко-методологічних, біологічних, психологічних і соціологічних проблем, пов'язаних з розвитком техніки. Йдеться про пошуки загальної ідеологічної доктрини техніки, яка б тією або іншою мірою відповідала кількісному і якісному зростанню науково-технічних досліджень і була здатна розв'язувати питання управління науково-технічним прогресом, забезпечуючи передбачення його історичних перспектив.

Буржуазні філософи намагаються осмислити суть науково-технічного прогресу, дати оцінку його соціальних наслідків з позицій буржуазних класових інтересів і обов'язково, особливо в останній період, з антикомуністичним акцентом. Представники «філософії техніки» фіксують деякі риси, ознаки і характеристики сучасної науково-технічної революції, не лишаючи поза увагою і кризу «технічного світу», створеного капіталізмом. Однак аналізують вони не реальні проблеми, що виникають у капіталістичному суспільстві з розвитком науки і техніки, а їх фальсифіковане відображення буржуазною свідомістю.

«Філософія техніки» — непримиренний противник марксистсько-ленінського діалектико-матеріалістичного розуміння науково-технічного прогресу, один із головних поставщиків аргументів для апологетики сучасного капіталізму, «ідей» для ревізійністських фальсифікацій марксизму-ленінізму.

У нинішніх умовах «філософія техніки», набувши поширення в численних капіталістичних країнах, перетворилась у важливий ідеологічний чинник, який впливає на свідомість населення і особливо — на широкі верстви науково-технічної інтелігенції капіталістичних країн, перешкоджаючи їй адекватно усвідомлювати своє місце в сучасному суспільстві. «Філософія техніки» паразитує на труднощах і проблемах розвитку науково-технічного знання, на складних і малодосліджених питаннях наукової творчості і технічного конструювання. Водночас вона орієнтується на буденну свідомість політично індиферентних прошарків населення, консервативних у своїх світоглядних позиціях, використовує обмеженості стихійного природничонаукового світогляду, його хитання в бік метафізики й ідеалізму, відсутність в ньому філософської оформленості, чіткості і узагальненості поглядів.

«Філософія техніки» — складне ідеологічне утворення, сукупність різних шкіл, концепцій, теорій, що змикаються між собою в спробах філософського обґрунтування загальнотеоретичних питань техніки і науково-технічного розвитку. Платформою, на якій поєднуються ці школи, концепції, теорії, є ідеалістичне (переважно — суб'єктивно-ідеалістичне) розв'язання основного питання філософії стосовно проблем техніки, науково-технічного знання і творчості. Через зростаючу неоднорідність світоглядних впливів технічного прогресу на різні верстви буржуазного суспільства і в зв'язку з відособленням певних розділів філософських питань техніки ця сукупність концепцій розпадається на такі відносно

самостійні напрями: сцієнтистський, ірраціоналістичний, антропологічний і релігійний.

Історично і по суті вихідним пунктом ідеалістичних інтерпретацій науково-технічного розвитку є концепція «раціональної» техніки, яка орієнтується головним чином на ґносеологічне і логіко-методологічне дослідження проблем техніки, науково-технічного знання і творчості. Значний інтерес, який вона викликає в капіталістичному світі, пояснюється потребою в конструктивному філософському обґрунтуванні і логіко-методологічному узагальненні конкретних досліджень, здійснюваних переважно у виробничо-технічній сфері. В умовах науково-технічної революції значно посилюється потреба в теоретичних дослідженнях, які могли б бути основою для розробки нових раціональних форм організації виробництва, стимулювали б технічний прогрес, сприяли б його прискоренню, а отже — отриманню вищих прибутків. Особлива увага тут приділяється тому, як реалізується в техніці і технології наукове знання. У таких ситуаціях особливого значення набуває аналіз системи «наука — техніка» з метою визначити спосіб пізнання і опанування світу, на якому засновується перетворення науки у функцію виробництва.

Сцієнтистська «філософія техніки», або, як її частіше іменують, «техніцизм», становить особливий різновид ідеалістичного трактування природничонаукового опису і пояснення, який абсолютизує соціальну і світоглядну роль саме науково-технічного знання на противагу традиційній проблематиці ідеалістичної філософії і засобам її осмислення. Розроблювана цим напрямом концепція «раціональної» техніки, маючи суто «академічний» характер, відзначається складністю і багатоваріантністю розв'язання окремих проблем. Чимало представників цього напрямку — визначні вчені, відомі своїми дослідженнями в галузі теоретичної фізики, математичної логіки, теорії машин, патентознавства, історії техніки.

Однак, незважаючи на свій «академізм», саме сцієнтистська доктрина техніки стала вихідною для більшості буржуазно-апологетичних і ревізіоністських інтерпретацій науково-технічного прогресу. Адже техніцизм, претендуючи на «академічну репутабельність», яка зовні виключає всяку тенденційність, насправді є філософським компендіумом соціального становища і світогляду консервативно настроєної буржуазної «елітарної» науково-технічної інтелігенції. Йдеться про представників управлінського, науково-технічного та інженерно-технічного персоналу, які безпосередньо включені в ієрархічну структуру монополістичних корпорацій і пов'язують з їх діяльністю свої особисті інтереси. Панівною інтелектуальною традицією цієї категорії науково-технічної інтелігенції капіталістичного Заходу є раціоналістично-технологічні світоглядні орієнтації, які й виражені найбільш адекватно у філософії техніцизму.

Як філософська теорія, техніцизм відображає, по-перше, об'єктивні процеси науково-технічного прогресу загалом, пов'язані з раціональною організацією сучасного виробництва і науково-технічних досліджень, по-друге, специфічні особливості суперечливого розвитку науки і техніки в умовах капіталізму і, по-третє, закономірності відображення науково-технічного прогресу класовою свідомістю буржуазних філософів. Щоб розкрити сутність техніцизму, недостатньо виділити його власне філософські характеристики. Треба передусім, як того вимагає лєнінська методологія критики ідеалістичної філософії, висвітлити соціально-класові і ґносеологічні корені цієї течії, піддати спеціальному аналізу її історію.

Техніцизм — давнє відгалуження буржуазної «філософії техніки». Воно виникло в 70-х роках ХІХ ст., під впливом соціальних процесів, пов'язаних з еволюцією системи «наука — техніка». Ці процеси стали

істотним стимулом для філософського аналізу техніки як інтегрованої системи, що раціонально організована і піддається управлінню. Формування техніцизму активно стимулювалось потребами капіталістичної економіки у створенні раціональних методів організації виробництва для отримання максимальних прибутків.

Сцієнтистсько-раціоналістичний підхід до осмислення техніки як «науки, що реалізується практично» наприкінці XIX — на початку XX ст., розвивали в основному представники академічних сфер технічної інтелігенції, викладачі вищих учбових закладів. Однак прибічники цього підходу лише фіксували процеси і тенденції, характерні для розвитку техніки того періоду. Сцієнтистська філософія лише намагалася підсумувати певний етап, пройдений технічним прогресом. Саме ж питання у всій його широті — про співвідношення науки, техніки, виробництва і соціальних умов, в яких здійснюється їх розвиток, — було вперше і набагато раніше поставлене К. Марксом у рукописах 1857—1858 рр. і далі всебічно розроблене в «Капіталі» на основі діалектики і матеріалізму, як світогляду і методології.

Буржуазні теоретики техніки, «уловлюючи» цю проблему, намагаються осмислити її через призму поширених тоді в їхньому середовищі ідеалістичних світоглядно-філософських концепцій, головним чином на основі позитивізму. Відповідно до цього вони не просто фіксують деякі процеси і тенденції, викликані зближенням науки і техніки, але й містифікують їх, оскільки науково-технічна творчість постає перед ними в кривому дзеркалі позитивістської теорії пізнання.

Некритично приймаючи позитивістські гносеологічні схеми, природодослідники й інженери не могли правильно орієнтуватися в складних процесах розвитку науки і техніки. Глибоке переконання в необхідності теоретичного аналізу техніки як складної цілісної системи співіснувало у них з позитивістською концепцією «описового природознавства», яка потребує якомога точнішої констатації даних, суб'єктивного досвіду, поза яким би то не було теоретичним пізнанням і узагальненням фактів². Саме тому вони приходили до хитких гносеологічних висновків, помилкових понять і формулювань, привносили ідеалізм у світоглядну галузь інженерної діяльності.

За такого підходу техніка зводиться лише до раціонально-логічного конструювання з утилітарно-практичною метою: Пізнавальна активність в науково-технічній творчості виявляється настільки по-суб'єктивістському гіпертрофованою, що реальне буття техніки виступає як продукт свідомості. Воно розглядається як «сукупність уявлень, раціонально оформлених на основі законів розсудку»³.

Сцієнтистсько-позитивістський аналіз техніки на рубежі XIX-XX ст. був споглядальним, заснованим на нехтуванні виробничої практики. Пасивно фіксувалось лише те, що лежало на поверхні — посилення «технізації науки», поступове перетворення її у функцію виробництва. Позитивізм був нездатний усвідомити найважливіше в цьому процесі — причини широкого застосування науки в техніко-виробничій сфері.

Філософська проблематика, поставлена науково-технічною революцією, постійно потребувала перегляду уможлиджних конструкцій, які панували в сцієнтистській «філософії техніки» на початку XX ст. Науково-технічна революція змінила становище науки як особливої галузі продукування знань, потрібних для удосконалення практики. Виникає необхідність дослідження науки саме з цього боку, а отже — у

² Див.: Releaux F. Theoretische Kinematik. Grundzüge einer Theorie des Maschinenwesens. Braunschweig, 1875, S. 61.

³ Gompertz H. Die Wissenschaft und die Tat. Wien, 1934, S. 51.

зв'язку з формами матеріального виробництва, усією його системою. Все це викликало відповідний рух у сцієнтистській «філософії техніки». Тематична переорієнтація особливо гостро поставила питання про передумови науково-технічного знання. Спроби реформувати техніцизм згідно з вимогами часу здійснюють філософи і методологи, які належать до різних напрямів спорідненої з позитивізмом «реалістичної» філософії, що зберігає його традиції в галузі гносеології. Доктрина «раціональної техніки» набуває «другого дихання» в працях таких буржуазних філософів і методологів, як Г. Башляр, Р. Буарель, П. Дюкассе, М. Бунге, Г. Сімондон, Ж. Еллюль, Е. Агасі, Г. Сколімовський, І. Рабі та ін. Джерелом окремих ідей, істотних для сучасного техніцизму, стає філософія Б. Рассела.

У другій половині ХХ ст. основні зусилля прибічників сцієнтистських інтерпретацій техніки зосереджуються на дослідженні наукового знання, яке становить теоретичну базу технічного конструювання. Однак у полі їхнього зору виявляється не широка галузь зв'язків, що її утворює система «наука — техніка», а лише її фрагмент — підсистема «наука — технічне конструювання». Враховуючи різке зростання інформаційного аспекту виробництва, підвищений інтерес природодослідників і інженерів до логіко-методологічних проблем науково-технічного знання і творчості (питання побудови конструктивних понять, теорій і логічних моделей), сцієнтисти прагнуть зобразити здійснюване ними «урізання» змісту системи «наука — техніка» лише як «кількісне» обмеження, потрібне для «чистого» теоретико-пізнавального підходу до техніки. «Філософія техніки, — твердить англійський методолог Д. Гроган, — це не ідеологічна доктрина, яка обґрунтовує місце техніки в соціальній структурі, а теоретичне дослідження, що ставить на перший план аналіз інформаційних зв'язків і відношень, втілених в технічних системах»⁴.

Однак внаслідок такого обмеження «випадають» істотні якісні характеристики науково-технічної революції, важливі проміжні ланки розгортання її процесів. А за «кількісною» неповнотою опису системи «наука — техніка» приховується протиставлювана марксизму-ленінізму концепція техніки, об'єктивістська за формою й буржуазно-апологетична за своєю ідеологічною суттю.

Поняття «техніка» ототожнюється сцієнтистами з поняттям «наука технологія». Саме цей термін найчастіше вживається техніцизмом для позначення техніки ХХ ст. «Наукова технологія» розглядається як будь-яка практична (професійна) діяльність у галузі духовної культури, управління і матеріального виробництва, що здійснюється за правилами і методами, запозиченими у галузі науки⁵. Таке визначення не пояснює статусу техніки як матеріального компонента людської діяльності, проте абсолютизує роль інтелекту в технічній творчості. Із змісту техніки елімінується її головна ознака, на яку постійно звертали увагу основоположники марксизму-ленінізму — матеріальність. Визнаючи зближення науки і практики (виробництво ідей і виробництво матеріальних благ) в умовах науково-технічної революції, сцієнтисти водночас містифікують відношення між ними, вважаючи визначальним чинником якраз виробництво ідей. Тим самим втрачається відмінність між матеріальним і ідеальним в науково-технічній творчості, відкриваючи можливість ідеалістично редукувати феномен техніки лише до її ідеальної сторони: формування і функціонування технічних ідей і проєктів.

⁴ Grogan D. Science and Technology. London, 1970, p. 96.

⁵ Див., наприклад: Lalande A. Vocabulaire technique et critique de la philosophie. Paris, 1962, p. 1106.

Виступаючи проти діалектико-матеріалістичного розуміння детермінізму і абсолютизуючи суб'єктивний фактор науково-технічної творчості — «раціональну логіку» та професійну інтуїцію природодослідників та інженерів, техніцизм насправді приходить до заперечення об'єктивних закономірностей пізнання і діяльності. Залишаючись у межах споглядального, абстрактно-теоретичного підходу до процесів, що характеризують формування і розвиток системи «наука — техніка», він неспроможний здійснити єдину і водночас багатоаспектну розробку конкретних проблем технічної творчості, дати історичне узагальнення генезису системи «наука — техніка».

Методологічною основою техніцизму лишається суб'єктивно-ідеалістичний позитивістський підхід до проблем науково-технічного знання і творчості, в межах якого цілком ігнорується його соціальна природа і техніко-виробниче значення. Досвід позитивістських інтерпретацій науково-технічних чинників ще раз підтверджує, що суспільно-практично значущу і теоретично плідну розробку питань техніки і науково-технічної творчості можливо здійснювати лише з позицій діалектико-матеріалістичного світогляду і методології. Лише марксизм-ленінізм, враховуючи усю багатоманітність зв'язків системи «наука — техніка» з соціальними умовами, зі способом відтворення природи в промислово-технологічній діяльності, усі складні детермінації і опосередкування в конструюванні техніко-технологічних процесів тощо, дає можливість визначити загальний напрям філософського аналізу науки і техніки, встановити тенденції їх історичного розвитку і тим самим — успішно розв'язувати весь комплекс питань, що їх висуває науково-технічна революція у цих і суміжних галузях.

Тлумачення техніцизмом феномена техніки як соціально і світоглядно нейтрального, як такого, що підпорядковується лише логіці абстрактної «технічної думки», перетворює науково-технічну творчість в об'єкт філософських спекуляцій, містифікує значення свідомої діяльності людей в управлінні технічним прогресом. Захисники «раціональної техніки» намагаються штучно відокремити соціальну сферу організації і управління капіталістичним виробництвом від сфери науково-технічної діяльності й інженерної праці, зняти з технократів відповідальність за згубні наслідки і ще більш невтішні перспективи технічного прогресу за умов загальної кризи капіталізму. Альфою і омегою тут залишається технічний фетишизм, за допомогою якого в буржуазно-апологетичному дусі маскуються деструктивні тенденції капіталізму.

Отже, з'явившись під впливом розвитку філософсько-теоретичних досліджень техніки, науково-технічного знання і творчості, техніцизм з ідеологічного погляду виявляється реакційною ідеалістичною буржуазно-апологетичною доктриною, якою послуговується сучасний капіталізм для боротьби з соціалізмом і демократією.

Однією з важливих рис буржуазної «філософії техніки» є вибіркова спрямованість ідеологічного впливу, що зумовлено прагненням монополістичної держави поставити під свій контроль світогляд і ідеологічні вподобання різних верств буржуазного суспільства. Сцієнтистська казенно-оптимістична доктрина техніки адресована головним чином до науково-технічної інтелігенції. Ця доктрина не зачіпає інтересів тих верств буржуазного суспільства, які безпосередньо не є функціонерами в системі «наука — техніка — матеріальне виробництво», а прямо чи опосередковано виступають лише як споживачі продуктів науково-технічної творчості і болісно відчувають згубні наслідки капіталістичної індустріалізації. Таке «споживачьке» ставлення до науково-технічного розвитку в умовах капіталізму, в якому переплетені буржуазний і дрібнобуржуаз-

ний консерватизм, політична пасивність і абстрактний гуманізм знаходять своє втілення у філософії «антитехніцизму».

Антитехніцизм формується як світоглядно-філософська орієнтація в 20-х роках нинішнього століття в зв'язку з кризою буржуазно-прогресистських концепцій суспільного розвитку, спрямованих на апологетику технічного прогресу. На тлі загальної кризи капіталізму фетишизація негативних наслідків науково-технічного прогресу і метаморфози буденної свідомості є основою міркувань про моральний регрес в «технічному світі», про беззмістовність і спустошеність «машинного» життя. Однак поширення «технічного» песимізму мало в собі загрозу для капіталізму тенденцію: люди могли в пошуках сподівань звернутись до іншої, не буржуазної — до марксистської теорії. Перед лицем цієї загрози і виникає породжений буржуазною ідеологією варіант «критичної філософії техніки», що дістає назву «антитехніцизму».

На початку ХХ ст. представники ірраціоналістичної філософії, здебільшого «філософії життя», виступають проти світоглядного панування техніцизму в проголошуваній нею віри у всемогутність озброєного технікою інтелекту. Водночас вони закликають враховувати інші, поза-виробничі чинники, які детермінують історичний розвиток і лишилися світоглядно не врахованими в «технічній» картині світу, намальованій сциєнтистами.

Однак ірраціоналістична критика не може протиставити техніцизму глибоке дослідження ролі техніки в історичному процесі. Інтереси її прибічників обмежуються головним чином морально-етичною сферою. Підосновою будь-якого питання, що виникає в зв'язку з «критикою техніки», виявляється, зрештою, проблема відчуження. Хоча саме поняття «відчуження» тлумачиться ірраціоналістами надто широко і багатозначно, воно щоразу виступає у формі нерозв'язаного конфлікту між егоїстично орієнтованою особою і її цілями та нормами її існування і поведінки в «технізованому» суспільстві. На формування філософської позиції, яка утверджує і обґрунтовує цей конфлікт, значний вплив зробила критика «раціональної техніки» А. Бергсоном, А. Вебером, О. Шпенглером, М. Бердяєвим.

Сучасна науково-технічна революція поглибила і загострила суперечності буржуазної свідомості. Інтенсивна бездуховна технізація суспільної практики, антигуманне використання державно-монополістичною державою досягнень науково-технічної революції максимально сприяють кризі духовної культури і духовного виробництва, а разом з тим — кризі самих основ буржуазної культури. В цій складній соціальній і світоглядній ситуації перед буржуазними ідеологами постає питання про необхідність оновлення і реформи традиційної антиінтелектуалістської критики техніки. Таким реформатором антитехніцизму претендує бути екзистенціалізм — ірраціоналістична філософія, яка критикує розум під виглядом його «усвідомлення». Переважно на платформі екзистенціалізму ґрунтується «гуманістична критика техніки», яка реалізує провідні ідеї антитехніцизму.

Цей варіант антитехніцизму відрізняється більшою систематичністю і чіткіше вираженою філософською програмою. Водночас йому властиве продовження ірраціоналістичних традицій антиінтелектуалізму і антисциєнтизму, намагання пояснити результати негативного впливу науки і техніки та їх досягнень на суспільне життя, культуру, масову свідомість і духовне самовідчуття особи в капіталістичних країнах не специфікою самого капіталізму, а вивести їх цілком з іманентних закономірностей руху техніко-технологічних комплексів і особливостей науково-технічної творчості. Водночас постійно зростаючі соціальні запити на на-

уку і техніку, їх реальна практична могутність спрямовують буржуазних філософів на широкі світоглядні узагальнення філософських питань техніки, на розмірковування про перспективи розвитку особи, звільнення її індивідуальності від примусів стандартизації. Вони намагаються знайти шляхи подолання фетишистських уявлень про «демонів» техніки, які перешкоджають вірі в можливість дальшого розвитку капіталістичного суспільства.

До цієї проблематики звертаються відомі філософи-екзистенціалісти (М. Хайдеггер, К. Ясперс, Г. Марсель), представники інших відгалужень сучасного ірраціоналізму — Е. Фромм, Т. Літт, Я. Хоммес, Г. Фрейер, Р. Флюеллінг, Е. Брайтмен та ін. У їхніх працях явно простежується тенденція до анитехніцистської переорієнтації буржуазної індивідуалістичної свідомості засобами філософської критики «раціонально-технічного» ставлення до світу.

Поява світоглядної антитези технічному песимізму пов'язана з намаганнями заповнити духовний вакуум, що утворився у зв'язку з граничною раціоналізацією і технізацією суспільного життя, довести, що розірвана, фетишистська свідомість масового буржуазного індивіда здатна набути цілісності своїх відношень до дійсності, своєї духовної цілісності. Ця світоглядна антитеза претендує на формування нової, «нетехнічної» свідомості і відповідного відношення до світу за допомогою «морального удосконалення» (Марсель, Брайтмен, Флюеллінг), звільнення від вузької природничонаукової і технічної спеціалізації освіти і виховання (Фромм), світоглядно-філософської переорієнтації (Ясперс, Хайдеггер). Буржуазні філософи намагаються знайти можливість відновлення гуманістичних цінностей, які «розгубило» капіталістичне суспільство.

Нові тенденції у «критичній» філософії техніки засвідчують поворот анитехніцизму до створення буржуазно-гуманістичних доктрин техніки, здатних ідеологічно впливати на буржуазну свідомість в умовах перетворення соціалізму у вирішальний чинник історичного розвитку. Представники цього спрямування намагаються показати, що «кризова ситуація», в якій перебуває сучасне буржуазне суспільство, незворотна і непоправна, оскільки є фатальним результатом дії неконтрольованих ірраціональних сил, які довільно спрямовують хід історичного процесу. Звідси випливає вихідний висновок усєї антитези: радикального в соціальному плані виходу з цієї ситуації нібито немає і бути не може. Єдине, що залишається людині, — це, мовляв, переорієнтувати свої духовні інтереси і запити.

Сформована в надрах ірраціоналістичної філософії традиція анитехніцизму і критики «раціональної» техніки становить не тільки спробу буржуазного споживача техніки розібратися в своєму світовідчутті, але й реставрувати традиційні «доіндустріальні» схеми мислення. «Критична» філософія техніки — це особливий різновид буржуазної ідеології, де «переоцінювання цінностей» пов'язане з більш витонченою апологетикою капіталізму, ніж в ідеології техніцизму, захистом буржуазних форм світогляду. Саме тому не варто перебільшувати полярність техніцизму й анитехніцизму, підносити її до антиномії «технічного оптимізму» і «технічного» песимізму.

Незважаючи на зовнішню протилежність техніцизму і анитехніцизму, вони розбіжні лише в деяких висновках, зберігаючи всю повноту єдності в ідеалістичних тлумаченнях техніки, що зводиться лише до раціонально-логічного конструювання з утилітарно-практичними цілями. Водночас з цієї загальнотеоретичної посилки робляться різні висновки, що свідчить про суперечливість ідеалізму як світогляду і методології.

У «позитивному» варіанті «філософії техніки» акцентується здатність продуктивної уяви реалізувати себе в технічній творчості, безвідносно до соціальних наслідків розвитку техніки. В «критичному» варіанті, навпаки, вся увага зосереджується на негативних наслідках технічного прогресу за капіталізму. Проте причини цих негативних наслідків буржуазні «критики» техніки вбачають у тій же продуктивній уяві, яка внаслідок своїх іманентних причин виявляється цілком захопленою утилітарними інтересами. Внутрішня спорідненість обох підходів найяскравіше виявляється в їхньому негативному ставленні до марксистсько-ленінської теорії науково-технічного прогресу, якій вони і протиставляють концепцію «раціональної» техніки.

Водночас наявність техніцизму і анитехніцизму — показник тих труднощів, на які натрапляє буржуазна «філософія техніки», намагаючись створити єдину теорію техніки і науково-технічного розвитку, відшукати цільну концепцію системи «людина — наука — техніка», здатну стати методологічним керівництвом для її буржуазного тлумачення.

У пошуках власних теоретико-методологічних основ «філософія техніки» опиняється перед нерозв'язними для неї проблемами: як подолати абстрактний схематизм сцієнтистського розгляду техніки, як зняти суперечність між психологізмом, ірраціоналізмом і індетермінізмом «критичного» напрямку, як поєднати філософський аналіз науково-технічної діяльності з гуманітарними і природничонауковими дослідженнями в цій галузі. Інакше кажучи, як зобразити систему «людина — наука — техніка» в її реальному об'ємі зі врахуванням соціальних, виробничих і науково-технічних чинників діяльності людини. Неспроможність розглянутих відгалужень «філософії техніки» дати якийсь єдине загальноприйнятне розв'язання всього цього комплексу питань сприяла висуванню на перший план антропологічної «філософії техніки», яка проголошує технічне середовище способом існування людини і цивілізації, а філософський аналіз, техніко-виробничої діяльності претендує провадити з урахуванням даних усіх наук, що вивчають людину, — соціології, антропології, психології, фізіології, археології, етнографії тощо.

Цей напрям поєднує кілька філософських і природничонаукових шкіл. Антропологічній проблематиці техніки присвячують свої праці представники «філософської антропології» і «філософії культури» (А. Гелен, Е. Ротхаккер, Х. Ортега-і-Гассет, К. Шиллінг, П. Альсберг, Г. Плеснер, М. Ландман, Л. Нуаре), антропології (Ф. Боас, А. Кребер, Б. К. Малиновський, К. Леві-Строс, Л. Мемфорд, А. Леруа-Гуран та ін.). Сюди належать відомі біологи, фізіологи і лінгвісти Заходу.

Якщо в марксизмі-ленінізмі питання про людське начало в техніко-виробничій діяльності розв'язується за допомогою наукового дослідження історичного формування людини, як суб'єкта матеріального суспільного виробництва, то антропологічна «філософія техніки», спотворюючи суть проблеми, намагається вивести джерело технічної творчості лише з діяльності людини як біологічної істоти. Техніка є властивість людської організації — такий вихідний пункт антропологічного підходу. «Техніка — це спосіб цілеспрямованого створення штучного середовища людиною, яка від природи дуже невibaглива і нездатна пристосовуватися до природного середовища з допомогою своїх органів»⁶, — таким є найпоширеніше в культурній антропології визначення техніки.

Неправомірність цієї посилки очевидна. «Прив'язування» техніки до природно-біологічної організації людини вкрай заплує питання, призводить до розривів у структурі самої техніки, оскільки вносить всю

⁶ Gehlen A. Die Seele im technischen Zeitalter. Hamburg, 1957, S. 8.

її матеріальну структуру в галузь якогось «людського самовідчуження». Тим самим спотворюється справжня соціальна суть техніки.

Джерела біолого-антропологічної фальсифікації науково-технічного розвитку приховані в запереченні матеріального виробництва і суспільно-економічних формацій як основи природно-історичного процесу, в нехтуванні вирішальною роллю праці у становленні і розвитку людини в антропогенезі. Адже в антропологічній «філософії техніки» людина одвіку і довіку вміщена в природні межі існування. Надаючи технічному прогресові самодіяльної активності, буржуазні філософи розцінюють його лише як кількісне зростання і розширення природних потреб людини за рахунок включення до їх складу «штучних» технічних інтересів, які, зрештою, цілком і остаточно витісняють «природні» життєві ідеали і заміщають їх «машинними»⁷.

Абсолютизуючи «іманентну логіку технічного мислення», заглибившись в пошуки універсальної «природної» технології, проклинаючи «демонію» технічної цивілізації, буржуазна «філософія техніки» поступово сповзає до фідейзму, приховано, а подекуди і відкрито обстоюючи релігійні ідеї. Буржуазна «філософія техніки» випускає з поля зору цілий комплекс важливих світоглядних проблем, які безпосередньо зачіпають сферу інженерної практики. Тлумачення субстанціальності техніки, об'єктивних закономірностей техніко-виробничої діяльності, співвідношення абсолютної і відносної істини в науково-технічній творчості, розв'язання питання про смисл, цілі і історичне значення технічного прогресу — усе це прямо чи опосередковано передається у відання релігії.

За таких умов релігійна «філософія техніки» претендує на багатопланове пояснення світоглядних проблем, що виникають у зв'язку з науково-технічною революцією. Представники цього напрямку (Ф. Дессауер, С. Бретон, К. Тухель, Г. Бек, Ж. Лардрієр, І. А. Штеффес) ставлять своїм завданням створити раціоналістичну концепцію техніки, яка давала б можливість поєднувати філософське обґрунтування релігійної догматики з відповідною інтерпретацією науково-технічного знання. Вони намагаються довести, що в епоху науково-технічної революції можливий і необхідний союз знання і релігійної віри, що існує соціальна потреба в релігійно-етичному регулюванні розвитку технічного прогресу. В своїй інтерпретації техніки ці філософи дають релігійну містифікацію її соціального значення і активно намагаються прищепити ці погляди віруючим, в тому числі представникам інженерно-технічної інтелігенції.

Спекулюючи головним чином на мотивах технічного песимізму, які все частіше лунають в середовищі буржуазної науково-технічної інтелігенції, теологи твердять про те, що з розвитком «технічної цивілізації» відчуження досягає своїх крайніх форм», тобто поширюється на самих творців техніки, яким, мовляв, загрожує перспектива «загубити свої душі в технічному конструюванні, якщо вони втратять таку опору, як релігійна віра»⁸. Врятувати свою душу, твердять вони, можливо лише за допомогою «духовного індиферентизму стосовно техніко-конструктивної сторони наукової діяльності», повернення до «чистої» науки, що орієнтується на «абсолютне буття бога»⁹. У зв'язку з цим релігійна філософія рекламується як «істинне знання шляхом віри», здатна витримати усі перипетії науково-технічної революції і перевірку часом. Смисл техніки розкривається нібито лише через спілкування з богом — таке кредо релігійних «філософів техніки». Вони схильні розглядати церкву,

⁷ Див.: Mumford L. The Myth of the Machina. New York, 1971, p. 74—75.

⁸ Steffers J. P. Gottes Schöpfung in technischer Forschung und Arbeit.— In.: «Studium General», 1951, Hf. 1, S. 41.

⁹ Barbour J. G. Science and Secularity. New York—London, 1970, p. 37.

як єдину спрямовуючу силу буржуазного суспільства, яке відчуває «кризу прогресу» нібито внаслідок забуття релігійних ідеалів.

Критикуючи деякі аномалії капіталістичного суспільства, теологи пропагують «повернення в середньовіччя», до його державного устрою і суспільної ієрархії, романтизують відносини феодалного суспільства періоду неподільного панування церкви. Проте «романтичні» ідеали станової держави — це апологія нерівності і гноблення, властивих сучасному капіталізму, намагання довести їх надісторичність і абсолютність.

Релігійна «філософія техніки» — реакційна соціальна утопія, заснована на свідомому нехтуванні вирішальною роллю матеріального виробництва і виробничих відносин в розвитку суспільства. Утопічна релігійна доктрина технічного прогресу — форма соціальної демагогії для заманювання в «лоно церкви» тих, кого лякають труднощі класової революційної боротьби, для позбавлення революційного авангарду трудящих їх союзників.

За останні два десятиріччя особливо помітні тенденції сповзання буржуазної «філософії техніки» до фідейзму. Вона дедалі більше набуває рис тенденційної ідеології, покликаної закріпити певні соціальні й ідеологічні принципи, які панують в капіталістичному суспільстві, зводиться до довільного маніпулювання фактичним матеріалом, позбавленою можливості наукового узагальнення і передбачення.

Соціальна реакційність, теоретична і світоглядно-методологічна неспроможність — такий підсумок історичної еволюції буржуазної «філософії техніки». Головна соціальна функція, яку «філософія техніки» виконують щодо буржуазної держави, — це підпорядкування класовому пануванню монополій духовно-світоглядних аспектів науково-технічного прогресу. «Філософія техніки» покликана стати основною теоретичною базою для формування таких світоглядних орієнтацій, які сприяли б залученню учених та інженерно-технічних працівників в лави свідомих прибічників капіталізму. Саме тому систематична наукова критика ідеалістичних концепцій техніки з позицій марксистсько-ленінської теорії науково-технічного прогресу залишається актуальним завданням учених-суспільствознавців і представників технічних дисциплін.

* * *

В условиях общего кризиса капитализма «философия техники» представляет собой попытку буржуазных философов и социологов дать ответ на тот комплекс вопросов, которые порождаются капиталистическими формами научно-технического прогресса, противоречивыми социальными условиями реализации его достижений. Речь идет о попытках создания общей доктрины техники, которая обобщала бы количественное и качественное возрастание научно-технических исследований и была бы способна решать задачи управления научно-техническим прогрессом в условиях капитализма.

Ныне, в условиях обострения идеологической борьбы между социализмом и капитализмом, «философия техники», распространяясь в капиталистических странах, все более превращается в важный идеологический фактор воздействия на сознание широких кругов буржуазной научно-технической интеллигенции, создавая ей препятствия в правильном осознании своего места в капиталистическом обществе. «Философия техники» — непримиримый противник марксистско-ленинского понимания социального и научно-технического прогресса, один из главных поставщиков «аргументации» для апологетики современного капитализма, а также идей для антикоммунистических фальсификаций марксизма-леннизма.

ФІЛОСОФІЯ І СОЦІАЛЬНЕ ПІЗНАННЯ

Однією з важливих передумов цілеспрямованого і планомірного розвитку суспільства зрілого соціалізму є наукове дослідження актуальних соціальних проблем, дальший розвиток марксистсько-ленінської науки. Нині, як відзначив товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, «потреба в дальшій творчій розробці теорії не зменшується, а навпаки, стає ще більшою»¹.

Велику роль у цій справі відіграє філософсько-методологічний аналіз проблем соціального пізнання. Йому й присвячена монографія відомого болгарського філософа Панайота Гіндева².

Соціальне пізнання автор намагається дослідити як процес взаємодії суб'єкта і об'єкта. Саме тому, очевидно, перший розділ книжки «Марксистсько-ленінська філософія і соціальне пізнання» починається з аналізу взаємовідношень об'єкта, суб'єкта та предмета соціального пізнання. «Від наукової відповіді на ці філософські питання,— відзначає Панайот Гіндев,— залежить, на якій методологічній основі буде побудоване соціальне пізнання і як воно буде обслуговувати практику побудови соціалізму і комунізму» (с. 11). Філософ досить вдало поєднує критику об'єктивізму і суб'єктивізму з розкриттям дійсного співвідношення об'єкта і суб'єкта соціального пізнання, їх діалектичної єдності. Підкреслюючи конкретіо-історичний характер суб'єкта та об'єкта соціального пізнання, він відзначає необхідність здійснення послідовно партійного підходу до їх дослідження і з'ясування соціально-класові та гістоологічні характеристики суб'єкта та об'єкта пізнання суспільних явищ.

У книжці розкривається відмінність між поняттями «об'єктивна реальність», «об'єкт соціального пізнання» та «предмет соціального пізнання». Відзначаючи, що термін «об'єкт соціального пізнання» є конкретизацією більш загальної категорії «об'єктивна реальність», болгарський філософ показує, що цей термін, в свою чергу, може бути конкретизований. Категорія «об'єкт соціального пізнання» дістає своє конкретніше вираження у понятті «предмет соціального пізнання».

Виходячи з відмінностей між предметами пізнання і способом систематизації знань, Панайот Гіндев і саме соціальне пізнання теж поділяє на кілька основних різновидів. Зокрема, він розрізняє філософське соціальне пізнання та соціальне пізнання, здійснюване в рамках окремих суспільних наук. При цьому болгарський філософ обстоює думку про те, що ступінь загальності досліджуваних об'єктів не може бути єдиним критерієм розмежування філософського та нефілософського соціального пізнання. Щоправда, предметом філософії є вивчення всезагальних законів та форм матерії, але, слушно зауважує Панайот Гіндев, «завжди в зв'язку з дослідженням діалектики відношень між буттям та свідомістю» (с. 27).

З'ясовуючи особливості предмета та змісту філософського пізнання, автор полемізує з тими дослідниками, які вважають, що основне питання філософії входить до його складу. Він висловлює і досить переконливо аргументує твердження про те, що не слід підмінювати об'єктивне відношення між суб'єктом та об'єктом, що справді становить предмет філософії, і основним питанням філософії та іншими питаннями діалектичного та історичного матеріалізму, що характеризують зміст філософії, а не її предмет.

Автор аналізує ту роль, яку відіграє історичний матеріалізм в процесі соціального пізнання, і підкреслює, що він виступає як відносно самостійна складова частина марксистсько-ленінської філософії і, водночас,— як єдино наукова соціологія.

П. Гіндев викриває істотні хибі того тлумачення співвідношення між історичним матеріалізмом та соціологією, яке нині набуло поширення серед деяких болгарських філософів та соціологів. Згідно з цим поглядом, соціологія в жодному своєму аспекті не має характеру філософської дисципліни. Така позиція приводить до спроби створення загальної соціології, яка існує поза матеріалістичним розумінням історії. Переконливо показуючи хибність подібного підходу, автор доводить належність історичного матеріалізму до марксистсько-ленінської соціології. Але при цьому він, на нашу думку, робить деякий ухил в протилежний бік, вважаючи, нібито наукова соціологія цілком вичерпується історичним матеріалізмом. Насправді, як показали дослідження марксистських, зокрема радянських, філософів та соціологів, здійснені протягом останніх ро-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81.

² Див.: Панайот Гіндев. Філософія і соціальне познание. М., 1977, 366 с.

ків, структура марксистсько-ленінської соціологічної науки має на сучасному етапі складний характер. Історичний матеріалізм відіграє роль загальної соціології і є одним із найважливіших елементів марксистсько-ленінської соціологічної науки. Крім нього, до складу марксистсько-ленінської соціології входить прикладна соціологія з її спеціальними соціологічними теоріями, методикою прикладних соціологічних досліджень та емпіричним соціологічним знанням, яке ще не зазнало теоретичної обробки і не ввійшло до базису відповідної соціологічної теорії.

Панайот Гіндев підкреслює глибоко партійний характер історичного матеріалізму, з'ясовує його світоглядну, методологічну та евристичну функції. Зокрема, він розглядає методологічні функції категорій «суспільне буття» та «суспільна свідомість» в процесі соціального пізнання, розкриває те велике значення, яке має розуміння визначальної ролі суспільного буття щодо суспільної свідомості для наукового пізнання суспільних процесів і явищ. Доповнюючи характеристику категорій «суспільне буття» та «суспільна свідомість» та розглед їх співвідношення аналізом значного масиву літератури з цього питання, автор разом з тим робить і свій внесок у більш глибоке дослідження проблеми.

Він вважає, що, досліджуючи співвідношення суспільного буття та суспільної свідомості, суспільне буття потрібно розглядати не онтологічно, як це робить, зокрема, В. П. Тугаринов, а гносеологічно. Інакше кажучи, слід враховувати не те, що впливає чи не впливає на суспільну свідомість, а те «що є первинним щодо свідомості в діалектиці суспільного розвитку і разом з тим має матеріальний характер» (с. 58). Суспільне буття існує об'єктивно щодо суспільної свідомості, породжує її, зумовлює її розвиток. Водночас суспільна свідомість відображає суспільне буття.

Аналізуючи існуючі розбіжності у визначеннях категорій «суспільне буття», Панайот Гіндев доходить висновку, що у переважній більшості цих визначень зміст розглядуваної категорії інтерпретується або занадто широко, або занадто вузько. В першому випадку суспільне буття розглядається як все реальне практичне життя людей та їх діяльність. В другому ж зміст категорії «суспільне буття» занадто звужують, зводячи його або лише до суспільної закономірності, або до економічного базису, або до способу виробництва матеріальних благ.

Панайот Гіндев намагається уникнути однобокого трактування суспільного буття і виробити конкретніше визначення цієї категорії. На його думку, правильним є визначення суспільного буття як діалектичної взаємодії «між усіма матеріальними умовами життя людського суспільства при домінуючій, визначальній та вирішальній ролі способу виробництва матеріальних благ» (с. 59).

З'ясовуючи зміст категорії «суспільна свідомість», автор піддає критиці спроби деяких радянських та болгарських авторів розрізнити «свідомість взагалі» чи «природну свідомість», з одного боку, і «суспільну свідомість» — з іншого. Водночас він відзначає, що помиляються також і ті дослідники, які, намагаючись підкреслити суспільний характер свідомості, ототожнюють індивідуальну свідомість з суспільною і, по суті, елімінують це поняття. На його думку, індивідуальна свідомість, незалежно від того, що вона має суспільний характер, не збігається з суспільною.

Значну увагу Панайот Гіндев приділяє розглядові таких сфер суспільної свідомості, як суспільна психологія та суспільна ідеологія. Виходячи з відмінностей у способі відображення суспільного буття, в структурі та у змісті знань, притаманних кожній з цих сфер суспільної свідомості, він з'ясовує механізм взаємозв'язку суспільної психології та ідеології, показує, яку роль відіграє кожна з них у житті суспільства, розкриває глибоко науковий характер марксистсько-ленінської ідеології. У другому розділі книжки розглядаються особливості об'єкта соціального пізнання. На думку Панайота Гіндева, дослідження суспільства як об'єкта соціального пізнання потрібно здійснювати на різних рівнях. На першому, більш загальному рівні об'єктом дослідження є «суспільство взагалі», на другому ж суспільство розглядається в певній конкретно-історичній формі, тобто як та чи та соціально-економічна формація.

Панайот Гіндев піддає досить переконливій критиці ідею існування двох форм об'єктивної реальності — матерії, яка існує поза свідомістю і незалежно від неї, та того різновиду реальності, що є результатом трудової діяльності людини. Автор, на наш погляд, правильно відзначає, що прибічники цього погляду необгрунтовано ототожнюють поняття «об'єктивна реальність» та «об'єктивне». Проте між згаданими поняттями є істотна відмінність. Якщо об'єктивна реальність існує поза і незалежно від свідомості, то об'єктивне, хоча й може існувати поза свідомістю, але водночас не може бути незалежним від неї. Такий характер мають, наприклад, ідеологічні відносини. Автор слухаю зауважує, що об'єктивна сторона соціальних процесів виражається не тільки в суспільному бутті, способі виробництва, але і в ідеологічних суспільних відносинах, діяльності установ надбудови і такому змісті суспільної свідомості, який не залежить від бажання та волі людей. Досліджуючи взаємозв'язок свідомості та стихійної сторін суспільного життя, Панайот Гіндев підкреслює, що лише в соціалістичному суспільстві, після встановлення суспільної власності на засоби виробництва, стихійність втрачає значення домінуючого компонента суспільного розвитку. При соціалізмі вперше за всю історію людства створюються об'єктивні умови для перетворення суспільного розвитку в свідомо керо-

ваний, цілеспрямований і планомірний процес.

Важливе значення для правильного розуміння суспільних процесів має розкриття особливостей зв'язку соціального та психологічних моментів у житті суспільства. Панайот Гіндев намагається уникнути недоцінювання як соціального, так і психічного компонентів життя суспільства. Психічне він розглядає як різновид соціального і виступає проти абсолютизації відмінності між ними, а також і проти їх абстрактного отождіння. Автор показує, що перебільшення значення соціально-психологічної сторони суспільного життя було однією з причин спотворення марксизму-ленінізму Р. Гароді та Е. Фішером, які намагалися зобразити марксистсько-ленінське вчення у вигляді теорії, яка нібито не визнає ролі психологічного, людського фактору в суспільному процесі.

Панайот Гіндев переконливо доводить, що марксист не заперечує дію соціально-психічних факторів на хід соціального процесу і надають їм важливого значення. Але, на відміну від буржуазних філософів та ревізіоністів, вони завжди конкретно, з позицій революційного робітничого класу, визначають роль цих факторів, підкреслюють їх похідний, підпорядкований об'єктивним суспільним законамостям характер.

В книзі розглянуто також деякі особливості дії соціальних законів. Основну увагу автора привертає співвідношення статистичних та динамічних характеристик цих законів. Переконливо доводячи неспроможність твердження, що соціальні закони тільки динамічні за своїм характером, Гіндев разом з тим уникає абсолютизації статистичного підходу при розкритті механізму дії соціальних законів.

Автор дає типологію соціальних законів за ступенем їх загальності, розкриває характер взаємозв'язку загальних та специфічних законів суспільного розвитку, з'ясовує особливості їх функціонування. Серед різноманітних взаємовідношень соціальних законів в процесі їх функціонування основними, на його думку, є відношення єдності, суперечності та взаємодії.

Значну увагу автор приділяє дослідженню суспільних відносин, які на його думку, є базисним елементом об'єкта суспільного пізнання. Він доводить, що визначальне значення у розв'язанні питання про структуру суспільних відносин має думка В. І. Леніна про поділ суспільних відносин на два основні різновиди — матеріальні та ідеологічні. Цей поділ, твердить автор, в методологічному розумінні дуже важливий. А запропонований деякими дослідниками поділ суспільних відносин на економічні, соціальні, політичні та духовні або на матеріальні, надбудовні та духовні Гіндев вважає невдалим. Лише виходячи з основної класифікації суспільних відносин як матеріальних та ідеологічних, доводить він, можна правильно вичленити та вивчити типи, види, форми суспільних відносин.

В рецензованій монографії, на жаль, не знайшли свого конкретного розкриття особливості суб'єкта соціального пізнання. Вони розглядаються автором побіжно. Крім того, з'ясовуючи особливості суб'єкта соціального пізнання, автор загалом обмежується констатацією того, що суб'єктом практики і пізнання є суспільство, та характеристикою тих чи інших рис суспільства як суб'єкта пізнання. Такий підхід правомірний, але потребує дальшої конкретизації. Обмежуватись аналізом суспільства як єдиного суб'єкта пізнання і практики явно недосить, оскільки у ролі такого суб'єкта можуть виступати також клас, соціальна група чи особа. «...Розглядати суспільство як один-єдиний суб'єкт,— підкреслював К. Маркс,— значить розглядати його неправильно, уможглидно»³.

Один з основних розділів книги присвячений з'ясуванню характеру, структури та форм соціального пізнання. Болгарський філософ вирізняє у вивченні соціального пізнання два аспекти — гносеологічний та соціологічний. Основними завданнями гносеологічного вивчення соціального пізнання є співвідношення суспільної та індивідуальної свідомості, дослідження процесу отримання істинного та вірогідного соціального знання, аналіз методів та засобів соціального пізнання за допомогою категоріального апарату гносеології. Завданнями ж соціологічного вивчення соціального пізнання є, на думку автора, з'ясування особливостей генезису, структури та функцій соціального пізнання в суспільстві, розкриття активної ролі соціального пізнання, залежності його характеру і змісту від суспільного буття, від класових позицій суб'єкта, від впливу мікро- та макро-соціального середовища. Тільки здійснивши діалектичне поєднання гносеологічного та соціологічного аналізів, пише Гіндев, можна з'ясувати складний процес соціального пізнання.

Болгарський філософ розглядає соціальне пізнання як органічну складову частину духовного життя суспільства. З'ясовуючи їх співвідношення, він дістає можливість глибше дослідити зміст і взаємозв'язок таких понять, як «суспільна свідомість», «духовна культура», «ідеологічні відносини», «ідеологічні інститути» тощо. На його погляд, ці поняття характеризують різні сторони духовного життя суспільства, яке він визначає як діалектичну єдність всіх найважливіших різновидів духовної діяльності.

Чималу увагу дослідник приділяє проблемі аналізу структури соціального пізнання. Аналізуючи соціальне пізнання з боку його форми, Панайот Гіндев поділяє його на два основних типи — наукове та позаннаукове соціальне пізнання.

Значну частину обсягу соціального пізнання, зазначає болгарський філософ, становить пізнання позаннаукове, яке відрізняється від

³ Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 46, ч. 1, с. 30.

наукового соціального пізнання як за змістом, так і за формою. Позанаукове соціальне пізнання не слід ототожнювати з ненауковим. Адже воно може давати як правильне, так і неправильне відображення соціальної дійсності, тоді як ненаукове соціальне пізнання завжди дає хибне знання.

Одним із важливих у суспільному пізнанні є питання про характер його залежності від соціальної позиції суб'єкта пізнання, яка визначається потребами та інтересами класів, держав, націй та соціальних груп. В книжці обґрунтовується думка, що соціальна позиція суб'єкта буржуазного типу обмежена класовими інтересами буржуазії, вступає в суперечність з об'єктивними закономірностями реального суспільно-історичного процесу. Справді прогресивною є така соціальна позиція суб'єкта суспільного пізнання, яка виражає інтереси революційного робітничого класу, спрямовує його і всіх трудящих на соціалістичне перетворення суспільства і побудову комунізму.

Останній, четвертий розділ монографії Гіндев присвячує дослідженню ролі методології, методів, методик і процедур в процесі соціального пізнання. Здійснивши критичний аналіз багатьох наявних марксистсько-ленінських досліджень проблем методології, він доходить висновку, що найбільш коректним є визначення методології як «філософського вчення про методи та прийоми пізнання і перетворення дійсності» (с. 291). Єдиною справді науковою методологією, спільною для всіх галузей людського пізнання, є, як підкреслює автор, методологія діалектико-матеріалістична. Але при цьому він занадто, на наш погляд, звужує зміст поняття «методологія», зводячи його фактично лише до діалектичного матеріалізму.

Автор показує єдність світоглядної та методологічної функції марксистсько-ленінської філософії; водночас досліджує і їх відносну самостійність. Так, він робить висновок, що вибір методів та прийомів вивчення явищ і процесів дійсності зумовлюється типом, характером світогляду, і намагається розкрити механізм цієї зумовленості.

Болгарський філософ з'ясовує специфіку відношень між філософським та спеціальними методами в процесі соціального пізнання і на прикладі буржуазної соціології показує, що перебільшення ролі спеціальних методів,— математичних, формально-логічних, кібернетичних, біологічних, психологічних неминуче веде до ідеалістичного, спо-

твореного відображення реальних процесів суспільного розвитку.

Останній розділ книги закінчується аналізом специфіки експериментальних методів у соціальному пізнанні. В ньому характеризується структура соціального експерименту, його пізнавальне значення, з'ясовуються деякі особливості модельного експерименту.

Автор підкреслює, що визначальною, методологічною основою соціального експерименту і, зокрема, соціального модельного експериментування є загальна теорія суспільного розвитку, історичний матеріалізм.

Головним завданням сучасного марксистсько-ленінського суспільствознавства Гіндев вважає цілісний та різнобичний розвиток соціального пізнання. Зауважуючи, що розвиток сучасного соціального пізнання нерозривно пов'язаний з використанням кібернетики, математики, математичної логіки, математичної статистики, теорії інформації та теорії імовірності, загальної теорії систем та ін., Панайот Гіндев разом з тим застерігає від абсолютізації ролі цих наук у пізнанні суспільних процесів і явищ.

Монографія Панайота Гіндева відзначається комплексним підходом до проблем соціального пізнання, вдалим узагальненням та систематизацією великого фактичного матеріалу, солідним науковим апаратом, новизною у трактуванні досліджуваних проблем. Але при цьому авторові, на наш погляд, не завжди вдається органічно поєднати гносеологічне та соціологічне вивчення проблем соціального пізнання. Так, розглядаючи, зокрема, проблеми істинності соціального пізнання, співвідношення чуттєвого, логічного та історичного, методології пізнання та ін.,— він обмежується лише загальногносеологічними міркуваннями. Розв'язання цих проблем здійснюється без зіставлення особливостей соціального та природничо-наукового пізнання, а це зіставлення в даному разі дозволило б значно конкретизувати аналіз.

Загалом же дослідження Панайота Гіндева, яке є підсумком багаторічної праці болгарського філософа в галузі соціально-філософського аналізу проблем суспільного пізнання, є вагомим внеском у комплексний аналіз проблем соціального пізнання і, гадаємо, викличе великий інтерес у філософів і соціологів.

І. В. БОЙЧЕНКО, М. М. МОКЛЯК

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА ЄДНІСТЬ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Одним з найбільш актуальних, теоретично і практично значущих аспектів марксистсько-ленінської теорії націй і національних відносин в наш час є проблема сутності, змісту, форм і шляхів дальшого зміцнення ітернаціональної єдності радянського суспільства. Ітернаціональна єдність яскраво характеризує те нове, що визначає зміст і характер вияву національних відносин на сучасному етапі розвинутого соціалізму. У зв'язку з цим особливого значення набуває аналіз досвіду теоретичної і практичної діяльності КППС в галузі вдосконалення економічної і соціально-політичної системи розвинутого соціалізму, зміцнення соціально-політичної, ідейної єдності суспільства, дослідження успіхів і досягнень реального соціалізму в розвитку і зближенні радянських соціалістичних націй.

Потреба в ґрунтовному аналізі проблеми зближення націй на сучасному етапі соціалістичного будівництва зумовлена як завданнями суспільного розвитку нашої країни, дальшого піднесення рівня наукового керівництва національними відносинами, так і процесом ітернаціоналізації досвіду національного будівництва в СРСР. Вона пов'язана також із завданнями сучасної ідеологічної боротьби, оскільки дружба і співробітництво соціалістичних націй, їх дедалі міцніюча ітернаціональна єдність є переконливим підтвердженням правильності ідей марксизму-ленінізму.

Дослідженню широкого кола питань зближення націй, сучасних національних і ітернаціональних процесів, що відбуваються у всіх сферах життя радянського суспільства на етапі розвинутого соціалізму, присвячена монографія М. І. Куліченка*.

Творчий підхід до розкриття проблеми ітернаціональної єдності радянського суспільства дістає свій вияв, насамперед, у вдалому поєднанні загальнотеоретичного і методологічного аспектів дослідження з конкретноісторичним аналізом глибинних процесів розвитку відносин між народами СРСР за останні півтора десятиліття; в охопленні широкого кола питань і багатоглядне їх розкриття; у висвітленні зв'язку головних тенденцій сучасного етапу зближення націй з перспективами їх майбутнього розвитку; у сполученні позитивної розробки поставленої в монографії проблеми з глибоким критичним аналізом буржуазних, в тому числі націоналістичних і ревізіоністських переконачень сутності марксистсько-ленінської теорії і сучасної практики розвитку націй і національних відносин в СРСР.

У праці глибоко досліджується понятійний апарат теорії націй і національних від-

носин, теорії пролетарського, соціалістичного ітернаціоналізму, внаслідок чого поглиблюється уявлення про об'єкт дослідження, пропонуються нові його аспекти. Слід відзначити вдале використання автором теоретичної спадщини основоположників марксизму-ленінізму, положень партійних документів і матеріалів для поглиблення наукового знання про такі, зокрема, поняття марксистсько-ленінської теорії націй та національних відносин, як «нація», «розквіт», «зближення» та «злиття» націй, «ітернаціоналізація», «національне», «ітернаціональне», «ітернаціоналістське», «пролетарський ітернаціоналізм», «дружба народів», «ітернаціональна єдність» та інших.

Автор не обминає складних, почасти дискусійних теоретичних питань, висловлюючи щодо них свої, в цілому аргументовані й переконливі судження по суті досліджуваних проблем.

Теоретичні положення розглядаються в книзі відповідно до ленінських вказівок про необхідність «заглиблення у дійсне життя», проникнення «у живу практику», оскільки і в сфері національних відносин життя постійно розвивається, висуваючи нові проблеми і завдання щодо розв'язання тих чи тих питань теорії. У полі зору автора — практично всі основні процеси зближення соціалістичних націй у їх складності і багатоплановості, процеси, що виявляються як у різних сферах життєдіяльності радянського суспільства (економічній, соціально-політичній, духовній), так і на різних рівнях — на рівні міжнародних і міжнаціональних, міжкласових, міжгрупових і міжособових відносин. Розглядаючи прогрес національних і міжнаціональних відносин за соціалізму в їх нерозривній єдності з процесами всебічного розвитку і неуцільного зближення і дедалі зростаючу роль суб'єктивного фактора, автор розкриває значення соціалістичних економічних відносин як передумови для гармонійного розвитку відносин національних, показує вирішальний вплив єдиного народногосподарського комплексу країни на вирівнювання рівнів економічного розвитку союзних і автономних республік.

Характеризуючи соціально-класові, політичні і духовні основи зближення соціалістичних націй, автор концентрує увагу на таких актуальних питаннях, як визначальна роль робітничого класу у зближенні націй і народностей, розвиток соціалістичної демократії і зближення націй, підвищення ролі ідеологічної діяльності КППС у дальшій ітернаціоналізації духовного життя народів СРСР, розкриває велике значення ітернаціонального і патріотичного виховання трудящих — однієї з важливих ланок системи комуністичного виховання. Предметом спеціального аналізу у праці є дослідження тенденції дальшого зростання керівної і

* Куліченко М. І. Укрепление итернационального единства советского общества. К. Политгиздат Украины, 1976, с. 381.

спрямовуючої ролі КПРС у розвитку національних відносин в нашій країні, який є виявом однієї з найважливіших закономірностей соціалізму.

М. І. Куліченко відзначає, що «діалектика інтернаціонального та національного — їх співвідношення, можливості його регулювання, врахування об'єктивного і суб'єктивного факторів — становить... найважливішу проблему теорії і практики наукового комунізму» (с. 320). Єдність національного та інтернаціонального, підкреслює автор, не означає їх тотожності, їх співвідношення діалектичне: розвиток національного й інтернаціонального і за умов соціалізму не виключає певних суперечностей неантагоністичного характеру, на подолання яких спрямована практична діяльність КПРС, Радянської держави. У зв'язку з цим автор вважає, що найбільш адекватно взаємозв'язок національного та інтернаціонального за умов соціалістичного і комуністичного будівництва відображується у поняттях «співвідношення», «діалектична єдність», а не «гармонія», «гармонійне поєднання» (с. 8, 108, 109 та ін.).

Уособленням єдності і неподільності національного та інтернаціонального в суспільстві розвинутого соціалізму є радянський народ як нова історична спільність людей, радянський, соціалістичний спосіб життя, у становленні і зміцненні яких істотну роль відіграє дружба народів.

Розкриваючи діалектику взаємозв'язку цих факторів — дружби радянських народів та їх інтернаціональної єдності, автор відзначає, що дружба народів — це практичний результат, один з виявів процесу зближення націй за соціалізму, живе втілення інтернаціоналізму в національних відносинах,

певний якісний стан останніх (с. 330, 331): Щоправда, хотілося б, щоб у монографії був ширше розкритий соціальний аспект дальшого зміцнення дружби народів, тих соціальних функцій, що вона їх виконує у суспільстві зрілого соціалізму. Варто було б також продовжити дослідження дружби народів як поняття та явища, зміст якого, на наш погляд, значно виходить за межі національних чи міжнаціональних відносин. Зрештою, дружба народів СРСР не тільки відображує дружбу соціалістичних націй та народностей в умовах утвердження радянського народу як нової історичної спільності людей, а й є основою «соціалістичного союзу всіх трудящих СРСР — працівників індустрії, сільського господарства та культури, фізичної та розумової праці»¹.

У монографії М. І. Куліченка піддані ґрунтовній критиці буржуазно-націоналістичні концепції. Узагальнюючи досвід сучасної боротьби проти буржуазно-націоналістичної ідеології, автор робить спробу систематизувати його — визначає, зокрема, шість основних напрямів цієї боротьби.

М. І. Куліченко, слушно наголошує на необхідності посилення непримиренної боротьби проти всіх і всіляких виявів націоналізму та шовінізму, проти національного нігілізму.

Глибокий аналіз кардинальних проблем розвитку націй і національних відносин на етапі розвинутого соціалізму робить книгу М. І. Куліченка значним явищем в науковій літературі.

Л. Ф. ЛАВРОВА, Ю. І. РИМАРЕНКО

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, с. 35.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕРЕСІВ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА

Поняття «інтерес» є одним із фундаментальних у категоріальному апараті історичного матеріалізму. Не випадково проблема інтересу дістала широке висвітлення в сучасній філософській літературі.

Дослідженню специфіки інтересів присвячена монографія М. А. Масловського*. Цьому дослідженню передую розгляд зумовленості інтересів людини, їх виникнення і розвитку конкретними економічними причинами, зокрема формами власності на засоби виробництва і формами їх розподілу. Спираючись на праці основоположників науко-

вого комунізму, автор розкриває залежність місця і ролі інтересів у системі суспільних відносин від способу виробництва, показує непримиренність класових інтересів в класово-антагоністичному суспільстві.

За соціалізму, коли інтереси трудящих відображають нову соціальну структуру нові соціальні відносини, відбувається взаємодоприпинення суспільних і особистих інтересів. Система соціалістичних суспільних відносин створює суспільні передумови і дія формування єдності соціальних інтересів як умови дальшого удосконалення соціалістичного способу життя.

Розкриваючи специфіку формування інтересів колгоспного селянства, автор особливу увагу приділяє об'єктивним чинникам, що

* Масловський М. А. Інтереси колгоспного селянства. К., 1976, 158 с.

визначають цей процес. Так, порівнюючи до-революційне і сучасне село, він простежує шляхи становлення соціалістичних відносин на селі, розкриває їх вплив на формування інтересів селян. У праці широко використано лєнінський аналіз розвитку капіталізму в Росії. Аналізуючи конкретні дані середнього рівня прибутку селянства 1913 року, М. А. Масловський переконливо доводить, що суперечливі соціально-економічні чинники, розвиток дореволуційних аграрних відносин визначили складність внутрішньокласових інтересів на селі. Це особливо яскраво виявилось в класових суттях сільської бідноти і заможних верств селянства, що сприяло зближенню інтересів сільського пролетаріату і середнього селянства з інтересами робітничого класу.

Велика Жовтнева соціалістична революція, розв'язавши аграрне питання в нашій країні, привела до соціальних перетворень, що позначилися і на інтересах селянства. У рецензованій праці особливо підкреслюється спільність інтересів робітників і селян у соціалістичному суспільстві.

Характеризуючи специфіку формування інтересів колгоспного селянства, автор відзначає важливість економічної організації колгоспу за соціалізму, яка органічно пов'язана з його політичною і соціальною організацією. «Колгосп є основною поєднуючою ланкою в системі соціалістичних суспільних відносин, яка дає можливість колгоспникам реалізувати особисті, колективні і державні інтереси. Будучи економічною організацією на селі, колгосп дає можливість також задовольняти особисті матеріальні інтереси колгоспників на основі головного принципу соціалізму — за кількістю і якістю праці. Колгоспи створюють умови для розвитку вільної, творчої праці селян.

Як політична організація, колгосп формує у селян особисті інтереси, близькі інтересам робітничого класу. Це — основа для утворення міцної, нерозривної дружби і братерства між обома класами, між усіма трудящими Радянського Союзу. Колгосп забезпечує участь селян в управлінні суспільним виробництвом, у вирішенні загальнодержавних справ.

Нарешті, будучи соціальною організацією на селі, колгосп сприяє формуванню особистих інтересів селян на спільній основі — соціалістичних виробничих відносинах. Це — запорука подолання класових відмінностей і утворення соціальної однорідності радянського суспільства» (с. 69—70).

Аналізуючи формування інтересів колгоспного селянства, автор розглядає і форми поєднання особистого і суспільного за соціалізму зі врахуванням статистичних даних по союзних республіках (с. 73). Позитивним моментом праці є й те, що в ній процес формування нового соціального типу сільського трудівника співвідноситься з закономірностями становлення особи комуністичного суспільства.

Важливим аспектом проблеми, яка розглядається в монографії, є питання про

міграційні процеси, що відбуваються на селі. У зв'язку з цим М. А. Масловський висвітлює характер формування інтересів колгоспного селянства, аналізує інтереси молоді в сільських районах, її участь у виробничому процесі, розкриває умовленість зміни характеру сільськогосподарської праці і рівня культури села, його побуту, зайнятості молоді в сільськогосподарському виробництві, показує вплив поліпшення умов на селі на уповільнення темпів міграції в місто. При цьому теоретичні положення підкріплюються конкретними даними соціологічних досліджень (с. 80—82). Висновками автора можна послуговатися під час дальшого дослідження перспектив розвитку села.

Соціальні проблеми реалізації інтересів колгоспного селянства у будівництві комунізму простежуються в аспекті впливу науково-технічного прогресу в сільському господарстві на зміну виробничих інтересів колгоспників. Будівництво матеріально-технічної бази комунізму, будучи однією з умов зближення промислового і сільськогосподарського виробництва, поступового переходу його на промислово-індустріальну основу, приводить до зміни характеру праці, що безпосередньо позначається і на інтересах колгоспного селянства. З соціологічних даних, наведених автором, можна судити про міру заінтересованості і вдволення працею окремих груп сільськогосподарських трудівників. Як звичайно, механізатори і тваринники ферм, де використовуються найновіші досягнення комплексної механізації виробництва, оцінюють свою працю вище, ніж колгоспники, зайняті на різних роботах, при низькому рівні елементів творчості у виробничому процесі (с. 111—114).

Матеріальні інтереси колгоспників розглядаються в монографії як з погляду соціалістичного принципу розподілу за працею, так і щодо використання суспільних фондів споживання. Водночас виділяються особливості оплати праці колгоспників залежно від економічного становища конкретного колгоспу, коли за роботу, однакову за обсягом, кількістю і якістю, колгоспники у різних колгоспах одержують різну оплату. Водночас у рецензованій праці підкреслюється, що підвищення рівня колгоспного виробництва, а відповідно і зміна рівня технічного оснащення, як і нові прогресивні форми організації праці, механізації і автоматизації виробничих процесів, спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва, введення гарантованої оплати приводить до усунення цієї різниці.

М. А. Масловський показує, що колгоспна демократія, як форма вираження політичних інтересів колгоспного селянства, сприяє зростанню і збагаченню його духовних інтересів.

Відзначаючи позитивне значення книжки для теоретичного осмислення питань розвитку колгоспного села, слід підкреслити і деякі її хиби. Так, часто захоплюючись загальною постановкою проблеми, автор упус-

жає з уваги специфіку розв'язуваного завдання (розділ III, § 1, 3). В цьому разі треба було б значно ширше розкрити вплив науково-технічного розвитку на характер сільськогосподарської праці і на можливості дальшої механізації і автоматизації сільськогосподарського виробництва, зміни організації праці та ін. Послугуючись статистичними даними соціологічних досліджень, М. А. Масловський звертається до порівняно давніх показників (1961 р.—с. 73—74; 1968 р.—с. 83), а в окремих випадках наводить їх взагалі поза хронологічними рамками (с. 81—82). Дослідження проблеми інтересів колгоспного селянства в СРСР не

може бути відірване від вивчення даної проблеми в країнах соціалістичної співдружності, однак у книжці це не знаходить свого відображення.

Загалом дослідник проаналізував актуальну проблему соціального розвитку суспільства з погляду вивчення специфіки формування інтересів колгоспного селянства. Праця «Інтереси колгоспного селянства» охоплює широке коло питань, які зачіпають різні аспекти даної проблеми, і дає їх ґрунтовний аналіз.

І. П. СТОГНІЙ, В. Г. КОРОВІНА

АТЕЇЗМ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Атеїзм і релігія — дві протилежні світоглядні орієнтації. Вони з протилежних позицій з'ясовують питання світобудови, суті суспільного життя, місця людини у навколишньому світі, сенсу і змісту її діяльності. За останні роки видруковано низку праць, присвячених вивченню релігії як соціально-історичного феномена, розкриттю її реакційного впливу на розвиток людської культури. Атеїзм же досліджувався в основному з погляду його історичного становлення і частіше за все як конкретизація антирелігійного змісту матеріалістичної філософії. Однак ідеї атеїзму проникають у всі сфери людського життя і культури, а науковий атеїзм виступає як відносно самостійна сфера наукового пізнання. Органічно поєднуючи в собі критичне і творче начало, він відіграє гуманістичну роль у житті людей. Атеїзм, відзначає К. Маркс, є запереченням бога і утвердженням буття людини саме за допомогою цього заперечення.

Проблема функціональної ролі атеїзму, його місця в духовному житті суспільства лише починає розроблятися. Заслуга авторів рецензованої праці* саме в тому й полягає, що вони власне першими приступили до ґрунтовного аналізу діалектичного характеру взаємозв'язку атеїзму з культурним прогресом, до розкриття значення атеїзму як культурного явища в умовах соціалістичного суспільства. Монографія написана на основі осмислення багатого фактичного матеріалу, результатів конкретних соціологічних досліджень, критичного аналізу різноманітних релігійних видань, праць буржуазних авторів. Провідним принципом, який проходить через усі розділи книжки,

поєднуючи їх зміст, є положення про те, що висвітлення атеїстичних аспектів сучасного культурного прогресу мають бути підпорядковані практичним завданням подолання релігійних пережитків, формуванню в усіх членів радянського суспільства наукового, діалектико-матеріалістичного світогляду.

Спинимось на розгляді найістотніших моментів згаданої праці.

Безперечний науковий інтерес становлять перший і четвертий розділи, а також післямова до монографії, де з'ясовується місце і роль атеїзму в історії духовної культури. Атеїзм є постійним явищем загальнолюдської культури і водночас внутрішнім чинником культурного прогресу, зауважують автори. «Свідчення про існування в суспільстві ідей і поглядів, що спростовують вірування в якісь надприродні істоти, ...можна знайти в історії кожного народу. Початки ж цих свідчень практично сягають у сиву давнину, бо кожен народ завжди мав запас реалістичних знань, почерпнутих з життєвої практики, які заперечували віру в надприродне» (с. 43).

У рецензованій праці показано, що історія атеїзму як окремої галузі світоглядних знань розпочинається з часу становлення теоретичного мислення і науки. Стан його розвитку в кожній історичній період зумовлювався, з одного боку, соціальними умовами, а з другого — рівнем розвитку науки і культури. Атеїзм завжди був тісно пов'язаний з актуальними питаннями суспільного життя. В історико-культурному розвитку суспільства і людини він сприяв внутрішньому збагаченню суспільної та індивідуальної свідомості, очищенню їх від ілюзійно-фантастичних нашарувань, формуванню прогресивних культурних потреб, піднесенню інтелектуального, морального та естетичного рівня особин. «Атеїзм утверджував людське в людині» (с. 289).

* Антоненко В. Г., Дулуман Є. К., Зоц В. П., Кирюшко М. І., Оніщенко О. С. Атеїзм і культурний прогрес. К., 1977, 300 с.

Підкреслюючи сталість слова «атеїзм», автори зазначають, що зміст, який вкладався в нього, змінювався в ході історичного розвитку і залежно від того, хто його вживав — противники чи захисники атеїзму. Останнє пояснюється не лише розвитком і збагаченням самого атеїзму, а й соціальною гостротою тих питань, які він намагався розв'язати. Апологети релігії, щоб дискредитувати атеїзм, фальсифікували його суть і історію, спотворено зображали його зміст. Ідеологічна боротьба навколо атеїзму, упереджена щодо нього громадська думка в умовах класово-антагоністичних суспільств, конкретно-історичні умови його становлення часто спонукали атеїзм виступати у прихованих формах, заважали йому повністю виявити свої гуманістичні функції в процесі культурного прогресу.

Атеїзм як світоглядну галузь знання у монографії пропонується розглядати у вузькому і широкому значенні. У вузькому розумінні атеїзм — це різні форми ідеологічного заперечення існування надприродного, критика богословського обгрунтування релігійних уявлень, спростування релігійного світогляду в усій його повноті. Власне з цього і починав розвиватися атеїзм. Але той атеїзм, який обмежується цим, насправді виявляється неповним, недосконалим, недієвим. Атеїзм як абстрактне заперечення релігії, що завжди посилається на релігію, сам по собі, без неї нічого не означає і чез без неї сам же є релігією.

Саме тому атеїзм у процесі свого становлення повинен був не лише заперечувати надприродне, а й розв'язувати низку питань про само релігію як соціально-історичний феномен, давати своє тлумачення тих питань, які ставляться релігійним світоглядом.

Показано, що послідовності і повної науковості, можливості розкрити реакційну соціальну роль і антигуманну суть релігії атеїзм досягнув лише в марксизмі-ленінізмі. Збагатившись науковою методологією і посівши чіткі класово-партійні позиції, марксистсько-ленінський атеїзм набуває небаченого раніше впливу на культурне життя.

Розглядаючи соціалістичну культуру, автори акцентують увагу на тому, що тут атеїзм виступає у подвійному значенні — і як її риса і як її елемент. Рисою цієї культури він є тому, що вона ґрунтується на науковій ідеології, яка за своїм характером є атеїстичною. Елементом її він виступає остільки, оскільки є відносно самостійною галуззю наукового знання. Релігії ж як форми суспільної свідомості і як форми суспільного життя об'єктивно не залишається місця в структурі соціалістичної культури. Позитивну і всеростаючу роль атеїзму як елемента духовної культури соціалістичного суспільства автор убачає в тому, що він виходить з даних науки та практичного досвіду людей і спрямований на утвердження наукового світогляду, високогуманних норм моралі, на підтримку

соціального прогресу, формування всебічно розвиненої людини.

Плідним з теоретичного погляду є аналіз функцій атеїзму. Його світоглядна функція полягає насамперед у тому, що заперечуючи і руйнуючи релігійну картину світу, він на основі висновків і узагальнень усього комплексу природознавства і суспільствознавства стверджує водночас наукову картину світу, завдяки чому людина одержує міцний фундамент для правильної орієнтації в матеріальному і духовному житті, для реалістичного усвідомлення своєї суті, мети і змісту життя та діяльності, напрямів і можливостей свого розвитку. Гносеологічну функцію науковий атеїзм виконує тим, що, заперечуючи і спростовуючи ілюзійні світоглядно-методологічні установки, він сприяє адекватному відображенню дійсності у свідомості людини, активізації процесу пізнання і вдосконаленню наукової картини світу, засвоєнню її масами. «Пізнання, що ґрунтується на атеїстичному підході до розгляду дійсності, гармонійно з'єднує дві найважливіші вимоги наукової гносеології — адекватність і творчий характер відображення і на цій основі дає істинне знання» (с. 249).

Досліджуючи ідеологічну функцію атеїзму, автори показують, що атеїзм в історії виступав, як звичайно, складовим елементом ідеології прогресивних сил, ставав рисою самосвідомості робітничого класу внаслідок усвідомлення ним себе суб'єктом історичної дії, а в нашому суспільстві є невід'ємним елементом самосвідомості особи соціалістичного суспільства. Ідеологічна функція наукового атеїзму полягає, з одного боку, у викритті класово-експлуататорської суті соціальних поглядів та ідеалів, що проповідуються релігійними доктринами, а з другого — в пропаганді та утвердженні у масовій свідомості науково-обгрунтованих, комуністичних ідеалів суспільства, особи, морального життя суспільства.

Автори монографії виходять з того, що, як галузь світоглядних знань, атеїзм органічно пов'язаний з усіма складовими елементами духовної культури і виявляє свою специфіку як явище культури через взаємодію з ними. Другий розділ монографії якраз і присвячений аналізу взаємодії атеїзму з окремими формами духовної культури.

Однак тут не можна погодитися з тим, що автори духовну культуру зводять (в основному) лише до названих ними форм суспільної свідомості. Потрібно було б повніше розглянути її структуру і розкрити місце атеїзму в духовній культурі скоріше через соціально-функціональний її аналіз. З цього погляду вигідно виділяється п'ятий параграф другого розділу (автори — доктор філософських наук В. Г. Антоненко і кандидат філософських наук В. П. Зоць і М. І. Киришко), де розкривається співвідношення атеїзму з мистецтвом. Так, кажучи про те, що рівень естетичного освоєння

дійсності визначається не лише показником зрілості естетичної культури, а й збагаченням її змістовної сторони, автори показують, що проникнення атеїзму у культуру привело до формування світського мистецтва, яке виникає внаслідок звільнення художньої культури від впливу релігії, до зміцнення зв'язків всієї художньої культури з дійсністю, переорієнтації мистецтва на людину, взяту в усьому її духовному багатстві, осмислену як дійсну, соціальну істоту, а не як ілюзійну, зорієнтовану на фантастичний світ надприродного (с. 98—102). Однак послідовно атеїстичним мистецтво стає лише з появою і діяльністю суспільного класу, зацікавленого у подоланні релігії як знаряддя духовного поневолення людини.

Увагу читачів, безперечно, привертають і ті параграфи праці, де автори спростовують «теологію культури», а також богословські концепції про «визначальну роль православ'я в минулому розвитку духовної культури народів нашої країни, на основі яких (богословських концепцій) віруючим нав'язується висновок необхідності релігії для сучасного суспільства».

Нехтуючи матеріальною основою розвитку культури, богослови зображають її як вияв надприродного, чим принижують значення людської діяльності, спотворюють справжні функції культури. Безперечно, що прийняття християнства на Русі сприяло тіснішим торговельним і культурним зв'язкам з Візантією, зміцненню феодальної держави. Але, по-перше, духовна культура Київської Русі — це самобутнє явище в історичному розвитку східних слов'ян і основи її були закладені ще в доправославний період. Про це свідчать і наявність тоді на Русі писемності, і багата фольклорна творчість. По-друге, те, що ототожнювалося з православ'ям, ніколи не було однорідним за змістом. «Під тиском вимог об'єктивних умов життя, — пишуть автори, — православна церква в своїй ієрархії цінностей відводила місце безрелігійним цінностям, хоч завжди і всюди ці цінності церква відсувала на другий план, проголошувала другорядними щодо псевдоцінностей фантастичного потойбічного світу... Комунікативна роль православ'я була зумовлена саме позарелігійними компонентами... які насильницьким шляхом включалися в релігійну свідомість» (с. 272). По-третє, православ'я, виявляючи свою реакційність, вороже ставилося до наявних здобутків народної художньої культури. Внаслідок цього протягом XI—XVII ст. було назавжди втрачено багато пам'яток усної народної творчості. Несприятливим воно було і для розвитку світського мистецтва.

Основною причиною висування на перший план концепції провідної ролі релігії у розвитку культури автори праці вважають ту глибоку кризу, що її переживають нині релігійні організації. Релігія виявила свою повну неспроможність розв'язати най-

важливіші життєві питання, проблеми соціальної і культурного розвитку.

Останнім часом богослови особливо намагаються перебільшувати і роздувати релігійно-ідеалістичні і містичні напрями в історії духовного розвитку нашого народу, нехтують атеїстичними традиціями його духовної культури.

Привертають до себе увагу ті сторінки рецензованої праці, які присвячені обґрунтуванню інтернаціональної сутності атеїзму. Зміст усіх атеїстичних ідей того чи іншого народу в певний історичний період визначався науковим та теоретичним фундаментом, на який вони спираються, змістом релігійних ідей, які атеїзм піддавав критиці. «Але для змісту атеїзму це мало перехідне значення. Незмінним моментом, що визначає суть ідеологічного змісту атеїзму, є аргументоване заперечення надприродного взагалі, а не тієї чи іншої форми останнього» (с. 160). Розвиваючись у національно-історичних районах, атеїстична думка у кожному конкретному випадку виступала ефективним засобом критики релігійних концепцій, поширених серед інших народів, а відтак ставала їх надбанням. Отже, атеїзм є інтернаціональним явищем загальнолюдської культури і докорінно відрізняється від релігії, яка завжди, замикаючись у віросповідних і національних межах, здебільшого була чинником міжнаціональної ворожнечі.

Хоч автори монографії і не провели чіткої різниці між суспільною і індивідуальною атеїстичною свідомістю, не дали змістовної характеристики її функціональних елементів і рівнів, однак, розкриваючи ті зміни, які відбуваються в релігійній свідомості, вони показують деякі загальні закономірності формування нового історичного типу світогляду — наукового. З цього боку науковий інтерес становить четвертий розділ праці, де на основі аналізу типів релігійного світогляду (теїстичний і нетеїстичний), теологічного модернізму і змін у буденній релігійній свідомості робиться висновок, що відмирання релігійності і перехід до атеїстичного світорозуміння в основному відбувається через ті світоглядні ступені (деїзм, пантеїзм та ін.), які колись виступали, за словами К. Маркса, як зручний і легкий спосіб позбутися релігії. Зокрема, у розділі докладно характеризується процес дезантропологізації поняття бога і антропологізації самої релігії. Виходячи з результатів соціологічних досліджень, аналіз богословських видань, автори зазначають, що науково-технічний прогрес в умовах буржуазного суспільства супроводжується поширенням нерелігійних форм ілюзійної свідомості, спробами побудувати якісь нові моделі релігії, появою деяких синкретичних духовних форм, що поєднують релігійні і світські ілюзії. Однак «на сучасному етапі розвитку людства процес пізнання і практики досяг такого рівня, коли виникненню якоїсь нової форми суспільної свідомості, в якій людина, при-

рода і суспільство відображались би у не-правильному, фантастично спотвореному вигляді, тобто якогось цілком нового типу релігійного світогляду, протистоять могутні фактори секуляризації» (с. 227).

Науково-технічний прогрес в умовах соціалізму сприяє відмиранню релігії і формуванню науково-атеїстичного світогляду головним чином двома шляхами: через зміни у способі життя і через зміни у світогляді. За соціалізму людина самоутверджується у творчій праці, яка не зазнає відчуження, і цим самим утверджує свою справді людську сутність. Зникає розрив між справжньою сутністю людини і способом її життєдіяльності, налагоджується розумний обмін між людиною і природою, встановлюється духовна рівновага людини. На багатому фактичному матеріалі у книжці показано, як зумовлене науково-технічною революцією бурхливе піднесення продуктивних сил впроваджує науку в матеріальну сферу повсякденного життя, змінює зміст та характер праці і спілкування людей, розвиває матеріальні і духовні потреби, ціннісні орієнтації людей, а все це приводить до удос-

коналення способів мислення і поведінки. Свідомість по суті своїй набуває нерелігійного характеру.

Рецензованій праці властиві певні хиби: в окремих її місцях відчувається різностильність викладу матеріалу, повторення деяких думок, цитат та ін. Недостатньою є теоретична розробка низки питань. Однак сама постановка їх заслуговує на схвалення, є стимулом їх дальшого вивчення. Прикро, що, поставивши перед собою завдання проаналізувати взаємозв'язок атеїзму з культурним прогресом, автори не з'ясували ролі атеїзму в розвитку матеріальної культури. Останнє подекуди виявилось і у звуженні характеру соціалістичної культурної революції.

Загалом монографія «Атеїзм і культурний прогрес» дає відповідь на широкий спектр малодосліджених питань теорії наукового атеїзму, чітко визначає сутність атеїстичного виховання і його місце у комплексі роботи у справі комуністичного виховання трудящих.

А. М. КОЛОДНИЙ, В. М. МАНЬКО

ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ І. КАНТА

У марксистських дослідженнях теоретичної спадщини класичної німецької філософії в-світлення поглядів І. Канта посідає важливе місце. Кантівська філософія становить і історично і логічно багатопланове явище в історії філософської думки; у ній поєднуються й переплітаються елементи матеріалізму і ідеалізму, раціоналізму і емпіризму, діалектики і метафізики. Водночас філософія І. Канта — вихідний пункт у розвитку класичної німецької філософії і особливо того напрямку діалектичного мислення в Німеччині, що став одним із теоретичних джерел марксизму.

Рецензована праця І. С. Нарського* орієнтована головним чином на осмислення проблем кантівської філософії у їх зв'язку й співвіднесенні з сучасними проблемами гносеології й етики.

Особливості авторського підходу до оцінки філософії Канта доцільно розглянути в зв'язку з тлумаченням таких ключових для німецького мислителя проблем, як співвідношення «речей у собі» й «ноуменів», чуттєвого й раціонального моментів у пізнанні й структурі наявного знання. Заслужують також на увагу спроби І. С. Нарського розкрити діалектичний зміст кантівських антиномій чистого розуму, співвідношення моралі й релігії та ін.

З'ясовуючи кантівську концепцію «речей у собі», автор розрізняє чотири основні зна-

чення «речей у собі». Перше полягає в тому, що «речі в собі» розглядаються як зовнішній збудник відчуттів. З цим значенням тісно корелює, але не збігається інтерпретування «речей в собі» як символу непізної частини об'єкта в сфері явищ. Якщо значення «речей в собі» як зовнішнього збудника відчуттів має у кантівській філософії матеріалістичний характер і передбачає існування об'єктивної дійсності, то значення «речей в собі» як символу поки ще непізної частини об'єкта ще більше характеризує Канта як мислителя, що наближався до матеріалізму.

Друге значення «речей в собі» полягає в тому, що нею, на думку Канта, є будь-який, в принципі непізнований об'єкт. Визначення цього найбільшою мірою виражає агностицизм Канта. «Речі в собі» тут трактуються як непізнані не тільки в сфері явищ і досвіду, де відбувається синтез апріорних споглядань і категорій розсудку, але й у всякому пізнанні.

Два перших значення «речей у собі» І. С. Нарський пов'язує з основними принципами «Критики чистого розуму». Щодо третього і четвертого значень «речей у собі», то, хоч вони і не фігурують у Канта ізольовано від ідей «Критики чистого розуму», все ж третє, згідно з автором рецензованого дослідження, найповніше виражене в «Критиці практичного розуму», а четверте — в «Критиці здатності судження». Третє значення кантівської «речей в собі» охоплює собою все те, що виходить за межі досвіду і апріорних категорій розсудку, тобто за межі

* Нарський І. С. Кант. М., 1976, 208 с.

трансцендентальної сфери. Це значення охоплює всю трансцендентну область — «надчуттєву реальність». Четверте значення «речей у собі» — це сфера недосяжних ідеалів, яка водночас розглядається Кантом як ідеал найвищого безумовного синтезу. «Речі в собі» в третьому значенні репрезентують постульовані Кантом «предмети» об'єктивного ідеалізму, в четвертому — об'єкти ціннісної віри.

Наскільки виправдана дана класифікація? Не претендуючи на вичерпну відповідь, зазначимо, що оцінка кантівського глумачення «речей у собі» потребує врахування різноманітних відношень між ними і «ноуменами». Адже категорія «ноумен» як синонім сутності, що досягається розумом, вживається Кантом досить не однозначно.

Запропоноване в праці І. С. Нарського розрізнення контекстів, в яких Кант вживає поняття «рчі у собі», дає можливість диференціювати той смисл «ноуменів», що виражає «поняття про речі в собі, які вказують на останні, але ніякого знання про них не дають» (с. 46), і той більш «сильний» смисл «ноуменів» як «речей у собі», який в третьому і четвертому випадках належить до трансцендентної сфери і сфери нездійснених ідеалів. Інакше кажучи, як доводить автор рецензованої праці, ноуменальність властива «речам у собі» в усіх розуміннях. Проте зовсім не однакове значення має стверджувана Кантом непізнаність таких «речей у собі», як свобода волі, безсмертя душі, бог. У зв'язку з цим авторві слід було вирізнити поняття «свобода волі». Адже кантівський аналіз цього поняття нерівноцінний аналізу поняття безсмертя душі і бога з огляду на об'єктивну цінність його для дальшого розвитку філософії. Бажано було б докладніше розкрити суспільне значення знання про світ, ідеї «свободної причинності» та ін.

Оскільки, вирізнення чотирьох значень «речей у собі» у філософії Канта дозволяє глибше розкрити суперечливість і непослідовність його позицій у розв'язанні основного питання філософії: тут спостерігається суперечливе поєднання матеріалістичного, суб'єктивно-ідеалістичного, агностичного і об'єктивно-ідеалістичного поглядів.

Значну увагу І. С. Нарський приділяє кантівській концепції наукового знання, розкриттю співвідношення чуттєвого і раціонального в пізнанні. Він підкреслює, що «заслугою Канта було те, що той поставив питання про походження і склад категорій науки» (с. 63). Проблема ця розглядається автором у зв'язку з передпосилками докантівської раціоналістської і емпіристської філософії. Як зазначає І. С. Нарський, Кант, намагаючись з'ясувати співвідношення чуттєвого й раціонального в науковому знанні, з одного боку, по-новому поставив проблему переходу від відчуття до мислення (в зв'язку з цим в його філософії, хоч і спотворено, дістав вираження факт меншої об'єктивності чуттєвих даних порівняно з теоретичним мисленням). З другого, — внаслідок апіо-

ризму — Кант заходить у безвихідь, через що справжній філософський синтез раціоналізму з емпіризмом не лише не був досягнутий, а навпаки, — вони виявились у нього роз'єднаними ще більше, ніж у минулому.

Крізь неадекватну природі наукового пізнання форму кантівського апіоризму простежується глибока думка про те, що джерело теоретичних понять слід шукати в активній, опредметнюючій діяльності свідомості, яка в даному випадку не підноситься від відчуттів до узагальнень, а, навпаки, спускається від цілісних мислительних структур до часткових вражень. Це спрямування думок Канта, зазначає І. С. Нарський, виступає в багатоманітних формах: то як передхоплення положення про «впізнаючу» роль узагальненого минулого досвіду щодо досвіду майбутнього, то як розвиток ідей, на основі яких з часом сформувалось учення про організуючу функцію ідеалізуючих абстракцій щодо наукового пізнання.

Весь аналіз кантівських антиномій чистого розуму автор здійснює відповідно до погляду, за яким поняття антиномії-проблеми є найбільш явна раціональна основа, виходячи з якої слід розглядати діалектичні моменти пізнання, що були в центрі інтересів німецького мислителя.

На жаль, поставивши перед собою завдання виявити зв'язки між філософією Канта і сучасною гносеологією, автор не розглянув взаємозв'язок кантівських ідей з гносеологічними установками і дискусіями стосовно регулятивної, організуючої ролі ідеалізуючих абстракцій в науковому пізнанні. Щодо цього становлять певний інтерес ідеї, що висловлюються як у нашій літературі (В. С. Стюпінін), так і в зарубіжних виданнях (І. Лакатош, Т. Масгрейв).

Аналізуючи елементи діалектики у кантівській філософії, І. С. Нарський показує, що хоча аналіз антиномій пізнання не приводить Канта до відкриття об'єктивної діалектики речей, все ж велика заслуга філософа полягає в тому, що він підкреслив суперечливість розуму і мислення загалом, показавши, що «природою розуму є полеміка, позбавлена довільності... Тим самим він передбачив деяку частину функцій діалектичної логіки, яка має розробляти механізми розв'язання проблемних ситуацій як у філософії, так і в інших науках...» (с. 115). Відзначимо, що в рецензованій праці, крім антиномій-проблем, приділяється належна увага і наявним у Канта антиноміям-формулюванням, що становлять нерозвинуту форму антиномій-проблем (наприклад, «нечуттєва чуттєвість», «доцільність без цілі» та ін.).

Аналізуючи етичну концепцію Канта, І. С. Нарський підкреслює, що засновник класичної німецької філософії намагався звільнити етику не тільки від вузького натуралізму, але й від релігійних поглядів на людину. Щоправда, Кант не уникнув компромісів з релігійним світоглядом, однак у його філософії спостерігається певне спів-

відношення компромісної лінії аргументації з протилежною, докладна оцінка якої дозволила К. Марксу залічити Канта до людей, «позбавлених релігії».

З одного боку, кантівський постулат практичного розуму про існування безсмертя душі орієнтує на те, що лише в перспективі трансцендентальної безконечності можна очікувати повної реалізації категоричного імперативу — єдиного верховного принципу моральності, що є апіорним законом чистого практичного розуму, який передбачає перенесення моральних орієнтацій особистості в той самий «потоцічний надемпіричний світ», про який ідеться в християнстві. Але з другого боку, зазначає І. С. Нарський, безсмертя душі, згідно з Кантом, — це постулат, що виступає як зовнішній «підтримувач» моральних принципів. Зауважимо й те, що в зв'язку зі стверджуваною Кантом (услід за П. Бейлем) автономністю моралі, тобто незалежністю її від релігійної мети, більш аргументованим виявляється

таке тлумачення категоричного імперативу, за яким не бог, а людина є найвищою метою моральної діяльності. Такому спрямуванню думок Канта явно суперечать його твердження про те, що вони узгоджуються з християнством. Ці твердження позбавлені реального змісту. Тут, очевидно, потрібно враховувати справжню значущість положення Канта про те, що «мораль зовсім не потребує релігії». Тому цілком виправданий акцент на світські, гуманістичні тенденції етики Канта, що характерний для монографії І. С. Нарського.

Безперечно, не всі положення рецензованої праці є безспірними. Не зовсім умотивованою є недостатня увага автора до проблеми філософії історії, зокрема до такої важливої, як проблема вічного миру. Загалом же І. С. Нарському вдалось дати змістовне й оригінальне тлумачення основних ідей і положень філософії Канта.

І. В. БИЧКО,
Г. А. ЗАІЧЕНКО

ГЕНЕЗИС ІДЕОЛОГІЇ ПРОСВІТНИЦТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФІЇ

З вершини соціального прогресу, яку втілює в сучасних умовах суспільство розвинутого соціалізму, особливо виразно виступає роль інтернаціонального начала у всесвітній історії, ідеології братерства народів у становленні вітчизняної філософії. Тому цілком законно мірою в наш час актуалізується вивчення конкретних ідеологічних «механізмів» взаємодії духовних культур братніх народів нашої країни, інтернаціонального значення прогресивних ідей у вітчизняній філософії.

Ця тематика успішно досліджується радянськими вченими на шляхах вивчення інтернаціональних зв'язків культур різних народів. Її новий та значущий аспект реалізований у солідному науковому дослідженні В. М. Нічик¹. Автор на конкретному матеріалі розкриває проблему інтернаціонального начала в історико-філософському процесі не тільки в рамках методології висвітлення зв'язків культур, а й показує, як на їхній основі виростає система філософських поглядів одного з фундаторів ідеології раннього просвітництва в Росії Ф. Прокоповича. Адже аналіз його філософських ідей стоюється саме історичних проблем усвідомлення теорії та практики «синтезу» слов'янських культур у контексті світової цивілізації, теоретичного обґрунтування петров-

ських реформ, розвитку ідеології братерського єднання російського, українського і білоруського народів та боротьби проти їх духовного і державного поневолення, яке переслідувала політика Ватикану та польських магнатів. Відповідно характеристика творчого доробку Ф. Прокоповича дозволяє через новий матеріал розкрити плідність інтернаціональних ідей в розвитку прогресивної культури та її філософсько-світоглядних орієнтирів, інтернаціональну роль деяких передових державних реформ петровської епохи, які піднесли велич історичних діянь народів нашої країни.

Ось чому проблемно-тематичний матеріал дослідження В. М. Нічик та його теоретична розробка є актуальними не тільки для історико-філософської науки. Вони стосуються історичного обґрунтування багатівкових традицій братерства народів нашої країни.

Цінність монографії В. М. Нічик полягає і в тому, що вона підводить документальну базу під дослідження одного з важливих етапів історії вітчизняної філософії, періоду зміни орієнтації філософських дисциплін у бік зближення з природознавством, переходу від авторитарного, догматичного стилю схоластики до емпірично-доказового, критичного мислення, наукового освоєння світу. Автор вводить у науковий обіг десятки не відомих досі рукописних джерел дослідження творчості Ф. Прокоповича і вперше проводить систематичний аналіз його основного

¹ Див.: Нічик В. М. Феопан Прокопович. М., 1977, 298 с.

філософського твору — курсу лекцій в Києво-Могилянській академії. На цих нових матеріалах, через точний текстологічний аналіз творів Ф. Прокоповича в рецензованій книжці висвітлюється те перехрестя культурно-історичних систем Відродження, Реформації та Просвітництва, на якому стверджувалася оригінальність та самобутність дальшого розвитку слов'янських культур, прогресивних ідей у вітчизняній філософії.

Розкриваючи ідейне та культурне збагачення історико-філософського процесу в нашій країні, В. М. Нічик висвітлює нові аспекти та напрями філософської рефлексії, показує ту зміну стилю мислення, способів доказовості, критеріїв істинності, концептуальної мови, біля першоджерел якої перебуває творчість Ф. Прокоповича. Зокрема, вона показує, як у творах вітчизняного мислителя відображаються загальноєвропейські норми перебудови теоретичного мислення, коли на перший план філософської свідомості ставляться категорії кількості та відношення, руху та причинності, міри та просторово-часових характеристик (с. 70—71), а також логічна експлікація таких понять математики, як «аксіома», «теорема», «вимір», «алгоритм», «проблема» тощо (с. 99).

Важливою науковою особливістю дослідницького манери В. М. Нічик є те, що вона не обходить суперечності у творчості мислителя, а, навпаки, характеризує їх як вияв класових суперечностей певної епохи. Дотримуючись лєнінського принципу партійності в оцінці історико-філософських явищ, автор розглядає синкретичне поєднання філософських ідей Ф. Прокоповича не просто через емпіричний облік кількості в ньому елементів натуралістичного пантеїзму, деїзму, об'єктивно-ідеалістичних і теологічних принципів, а з'ясовує питання: куди розростаються ці елементи? До якої тенденції в ідеологічній боротьбі навколо петровських реформ вони примикають і на які традиції вітчизняної філософії працюють? За такого підходу стає зрозуміло, що історично філософські ідеї Ф. Прокоповича еволюціонували саме у напрямі подолання віри на шляхах її раціоналізації та використання наукових знань як чинника духовного і соціального прогресу людини. Шодо цього вони органічно увійшли в ту просвітницьку традицію, яку розвивали Кантемір і Татішев, Ломоносов і Деснінський, Козачинський та Кониський, Скворода і Козельський.

Під кутом зору класового аналізу стають зрозумілими і ті ідейні суперечності поглядів Ф. Прокоповича, перед якими виявили свою неспроможність буржуазні дослідники його творчості. Адже, з одного боку, — це вільнодумець, адепт наукового знання, а з другого — реформатор православної ідеології; з одного боку, — церковний ієрарх, а з другого — викривач духовенства, жертва багаторазових звинувачень у еретизмі та розслідувань у таємній канцелярії.

В. М. Нічик справедливо доводить, що ідейні суперечності Ф. Прокоповича відобра-

жають класову природу петровських реформ. З одного боку, потреби промислового та культурного розвитку Росії визначали завдання ствердження науки, боротьби проти церковної реакції та віри як опори відсталості і неосвіченості. З другого боку, — абсолютистська держава не могла функціонувати, не використовуючи ту ідейну владу над темним народом, яку мала церква. Отже, і виходило, що для петровських реформ потрібна була така раціоналізація православ'я, «яка б не тільки припускала певну сумішність розвитку науки, примиряючись з нею, але й обґрунтовувала пріоритет світського начала над церковним» (с. 123). Теоретичним вираженням цих потреб і стала філософська система Ф. Прокоповича.

Велике значення дослідження В. М. Нічик полягає, зокрема, в тому, що в ньому вперше в нашій літературі досить глибоко розкриті суперечності складного історико-філософського процесу утвердження суверенності науки і світського начала у вітчизняній культурі на зламі XVII та XVIII ст. Це і дозволило автору на ґрунті марксистсько-лєнінських принципів аналізу історичних явищ охарактеризувати філософську спадщину Ф. Прокоповича не в структурно-статичному ракурсі, коли над дослідником домінують міркування обліку кількості елементів діалектики, деїзму чи пантеїзму та ін., а змалювати живу картину ідейної боротьби навколо петровських реформ. В результаті, перед читачем постала досить яскрава фігура вченого, літератора та публіциста, філософа, який перебував в ідейному фокусі міжнародних культурних процесів, співатора деяких праць та починає Петра I, одного з організаторів Російської академії наук, борця проти аристократичної олігархії та реакційного духовенства, проти ідеологічної навали контрреформації, так званої другої схоластики, що була інспірована Ватиканом, викривача авторитаризму церкви щодо наукового знання, гуманіста і просвітителя, прихильника загальної освіти народу, єдності знань і моралі, моральності і праці.

Плідність монографічного дослідження В. М. Нічик визначається також тим новим складним питанням, розв'язання яких потребував аналіз творів Ф. Прокоповича. До них, зокрема, належать питання про зв'язки пантеїзму і деїзму, що хоч і суперечили один одному, але іноді поєднувалися, проблема взаємовідношень натурфілософії і метафізики в її аристотелівському розумінні, питання семантичної неоднозначності філософських понять субстанції, тіла і матерії у філософії Нового часу, подолання в ній аристотелівської традиції «подвійності принципів буття» (матерії і форми як начал світобудови), теологічного і математичного трактування категорії безконечності та ін.

Зрозуміло, що не всі теоретичні питання, які виникають під час аналізу перехідної епохи у вітчизняній історії філософії, епохи

подолання авторитарного знання принципами раціоналістичної та емпіричної доказовості наукової думки розв'язуються автором рецензованої книжки. Так, на наш погляд, у монографії теоретично не висвітлюється сама можливість та перспектива поєднання ідей Відродження, Реформації та Просвітництва, яке цілком правильно констатується автором, але не розкривається достатньою мірою як нова культурологічна та історична ситуація в розвитку європейської цивілізації. Відповідно В. М. Нічик упускає можливість виявити ту традицію антимеханіцизму, яка склалася у вітчизняній філософії на базі зазначеного поєднання різних культурно-історичних систем, в епоху панування в західноєвропейській філософії метафізичної картини світу.

Є у згаданій монографії і неточні формулювання. Так, В. М. Нічик стверджує, що вчені XVIII ст. повинні були розв'язувати «одне з найважчих питань, що стояли тоді перед наукою, — про можливість чудес» (с. 38). Але це питання ніколи не було проблемою для науки. За своєю природою наука з самого початку свого виникнення заперечувала чудеса, бо вони альтернативні самій ідеї наукового пояснення. Тому не тільки в XVIII ст., а й на світанку науки чудеса не становили для неї проблеми. Це ж саме слід закинути авторів, коли він пише

про те, що у XVIII ст. ще далеко не завершився «процес розмежування науки і теології» (с. 212). Адже наука не виникла б, коли з самого початку не протистояла теології. У книжці, мабуть, мається на увазі інше — панування теології над наукою і процес вивільнення останньої з-під влади церкви. Але таке розуміння не відповідає формулюванню про якусь вихідну комплексність знання та віри, що нібито згодом розмежується.

Зрозуміло, читач і сам розбереться, про що йдеться у тих окремих випадках, коли в рецензованій монографії подбуваються неоднозначні висловни. Але вони впадають в очі саме на фоні добре опрацьованого тексту, який характеризується духом науково-дослідницького пошуку та результативністю зроблених висновків.

Методологічна та методична осначеність проведеного В. М. Нічик дослідження дозволили їй творчо розв'язати комплекс складних історико-філософських питань, що стосуються цілої епохи історії вітчизняної філософії, виявити нові перспективи в аналізі просвітництва XVIII ст. в Росії та більш глибоких шарів історії слов'янської культури.

С. Б. КРИМСЬКИЙ,
В. І. МАЗЕПА

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОСІБНИК

Проблеми соціалістичного способу життя нині перебувають на передньому краї радянської суспільствознавчої науки. Це пов'язано насамперед із вступом нашого суспільства в етап розвиненого соціалізму, коли формування всебічно розвиненої особи стає злгодбеним соціальним завданням. Марксизм-ленінізм сутність людини вбачає в усій сукупності суспільних відносин, у сукупності різних видів її діяльності. Тому цілком зрозуміла поява в нашій науці на зламі 60—70-х років поняття, яке інтегрує в цільну систему способи життєдіяльності соціального суб'єкта (суспільства, класу, соціальної групи, індивіда) — поняття «спосіб життя».

Початок 70-х років ознаменований у суспільствознавстві великою кількістю наукових розробок з проблем способу життя, зосереджених на цьому напрямі зусиль представників різних наук — філософів, соціологів, економістів, демографів та ін. Це зумовило потребу в ґрунтовній праці, яка б систематизувала й узагальнила наявну літературу з питань соціалістичного способу життя. Такі спроби були, проте мали обмежений характер.

І от минулого року вийшов друком бібліографічний посібник, на який довго чекали науковці*. Він підготовлений колективом співробітників Центральної наукової бібліотеки АН УРСР під керівництвом Н. М. Гончаренко, відповідальний редактор — С. К. Гутянський. Це — перша в нашій країні бібліографічна праця такого масштабу з тематики способу життя. У ній подано близько чотирьох тисяч назв літератури, виданої протягом 1971—1977 років російською і українською мовами.

Укладачі збірника знайшли вдалий спосіб побудови покажчика, який розбитий на шість великих тематичних частин, а ті й собі складаються з окремих тематичних проблемних відділів.

До першої частини увійшли назви творів класиків марксизму-ленінізму, в яких ставиться і обґрунтовується проблема способу життя, і дослідження цих творів радянськими вченими, партійні документи, законодавчі матеріали, доповіді і виступи керівників КПРС і Радянської держави, присвя-

* Социалистический образ жизни и вопросы идеологической работы. К., 1977, 520 с.

чені актуальним питанням формування й удосконалення соціалістичного способу життя. Тут же вміщено назви праць, в яких розкривається значення основних соціальних суб'єктів розвитку соціалістичного способу життя, показана керівна роль КПРС і Радянської держави, провідна роль робітничого класу і активність народних мас.

Друга частина збірника охоплює загально-теоретичну літературу, в якій висвітлені сутність і характерні риси соціалістичного способу життя, його соціально-економічні, політичні й ідеологічні основи, окремі відділи складають праці, присвячені конкретним сферам способу життя — виробничій, соціально-політичній, сімейно-побутовій, духовній тощо.

Третя частина представлена працями, де розглядаються основні принципи, напрями і фактори формування нової людини, яке є ключовою проблемою соціалістичного способу життя. Усі відділи відзначаються повнотою добраної літератури, спрямовують дослідників на комплексне й всебічне вивчення означених проблем. Потрібно відзначити, що корисним і правильним є видокремлення у спеціальний відділ літератури з питань гуманізму й колективізму, адже вони становлять основоположні принципи соціалістичного типу життєдіяльності. Правомірне й виділення молоді як особливої соціальної групи і, відповідно, окреме подання назв праць з цього питання. У розвинутому соціалістичному суспільстві вихованню молоді приділяється особливо велика увага.

Менш вдалою, на нашу думку, вийшла наступна, четверта частина — «Науково-технічна революція і соціалістичний спосіб життя». Ця широка тема зведена, власне, до питання про гуманне ставлення до природи як про характерну рису соціалістичного способу життя. Але, як відомо, відношення «людина—природа» опосередковане відношенням «людина—людина», і науково-технічна революція чинить вплив насамперед на широкий спектр суб'єкт-суб'єктних відношень — від міждержавних відносин до особистісних стосунків. Літератури в цьому аспекті ще небагато, але все ж вона є. До речі, вона відбита й у довіднику, але в різних частинах і відділах. Не зрозуміла поява у зазначеній частині відділу «Соціальне планування і прогнозування соціалістичного способу життя». Він, на наш погляд, добре вписався б у другу частину, як логічний під-

сумок розгляду питання про шляхи формування й удосконалення нашого способу життя.

Багата на літературу п'ята частина довідника, де вміщено назви праць, присвячених різним аспектам сучасної ідеологічної боротьби, що точиться навколо проблем способу життя. Йдеться як про викриття буржуазних фальсифікацій соціалістичного способу життя, так і про критику буржуазного способу життя та його апологетичних концепцій.

В останній, шостій частині довідника зібрані методичні матеріали з пропаганди соціалістичного способу життя — інформація про конференції, наради і семінари, де обговорювалися різні питання способу життя й ідеологічної боротьби, відповідні видання бібліографічної і реферативної інформації. Ця частина особливо потрібна для вивчення наукової історії розвитку проблеми способу життя.

Загалом праця виконана на високому науково-професійному рівні. Гадаємо, що включення до збірника і тієї літератури, де спосіб життя безпосередньо не досліджується, має сенс. Адже йдеться здебільшого про «суміжні» розробки, краще потрібні для вивчення загальних і конкретних питань способу життя. Хочеться відзначити ще й такий позитивний факт: проблемне розміщення матеріалу добре «вистічує» проблеми, які ще мало досліджені і потребують уваги науковців. Так, одразу стає зрозуміло, що майже відсутня література, де б розглядалися психологічні і соціально-психологічні сторони способу життя. І це відбиває реальну ситуацію, що склалася в суспільствознавстві.

Підсумовуючи, відзначимо, що видання такого повного і багатопланового бібліографічного посібника стане у пригоді науковцям, викладачам, партійним і комсомольським працівникам, — усім, хто досліджує проблеми соціалістичного способу життя. Хотілося б, щоб працівники Центральної наукової бібліотеки АН УРСР продовжили цю роботу і налагодили постійний випуск щорічників, або навіть шоквартальників, де дослідники змогли б знайти оперативну інформацію про численну літературу з різних аспектів комплексної і багатогранної проблеми способу життя.

І. Е. БЕКЕШКІНА

ПРО ВДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ТОВАРИСТВА СРСР

Останній квартал 1977 року був для Українського відділення Філософського товариства СРСР завершальним етапом удосконалення організаційної структури. 30 вересня пленум Правління Українського відділення ФТ СРСР прийняв постанову «Про створення обласних відділень Філософського товариства СРСР». В ній зазначалося, що зростання завдань щодо пропаганди філософських знань та координації наукових досліджень потребують реорганізації існуючої структури. Завдяки створенню обласних організацій Українське відділення приводить свою структуру у відповідність із структурою партійних і громадських організацій, територіальним розміщенням базових філософських установ Міністерства вищої та спеціальної середньої освіти УРСР. Проводиться копінка робота у справі розширення первинних організацій через залучення працівників будинків і кабінетів політосвіти, слухачів філософських і методологічних семінарів на підприємствах і в установах, викладачів суспільствознавства шкіль і середніх спеціальних учбових закладів, журналістів преси, радіо і телебачення, які поширюють філософські та суспільно-політичні знання.

В областях республіки відбулися установчі конференції у справі створення обласних відділень на основі базових філософських кафедр вузів області.

На пленумі Правління Українського відділення ФТ СРСР, який відбувся 6 лютого 1978 року, було розглянуто питання про вдосконалення організаційної структури товариства і схвалено роботу обласних організацій в цьому напрямі. Заслухавши і обговоривши доповідь віце-президента ФТ СРСР, голови Правління Українського відділення, члена-кореспондента АН УРСР В. І. Шинкарук а, пленум відзначив, що створення обласних відділень значно активізувало діяльність товариства.

Пленум Правління Українського відділення ФТ СРСР розглянув питання про склад бюро і ревізійних комісій обласних організацій товариства. Головами бюро обласних відділень ФТ СРСР затверджено таких товаришів:

Козовський Ю. М. (кандидат філософських наук, завідувач кафедру Воро-

шиловградського педінституту ім. Т. Г. Шевченка — Ворошиловградське відділення);

Храковський Й. Н. (кандидат філософських наук, доцент Луцького педінституту ім. Ф. Е. Дзержинського — Волинське відділення);

Заїченко Г. А. (доктор філософських наук, завідувач кафедру Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту ім. Ф. Е. Дзержинського — Дніпропетровське відділення);

Мельников В. М. (кандидат філософських наук, завідувач кафедру Донецького університету — Донецьке відділення);

Тофтун М. Г. (кандидат філософських наук, завідувач кафедру Житомирського сільськогосподарського інституту — Житомирське відділення);

Лендєл В. М. (кандидат філософських наук, завідувач кафедру Ужгородського університету — Закарпатське відділення);

Закович М. М. (кандидат філософських наук, завідувач Івано-Франківським відділом наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР — Івано-Франківське відділення);

Надольний І. Ф. (доктор філософських наук, професор, декан філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка — Київське відділення);

Жуган М. Г. (кандидат філософських наук, зав. кафедрою Кіровоградського педінституту ім. О. С. Пушкіна — Кіровоградське відділення);

Шумілін А. Т. (доктор філософських наук, професор, завідувач кафедру Сімферопольського університету ім. М. В. Фрунзе — Кримське відділення);

Дячкова Н. М. (доктор філософських наук, професор, завідувач кафедру Львівського політехнічного інституту — Львівське відділення);

Уйомов А. І. (доктор філософських наук, професор, завідувач відділом Одеського відділення інституту економіки АН УРСР — Одеське відділення);

Зязюн І. А. (доктор філософських наук, професор, ректор Полтавського педін-

ституту ім. В. Г. Короленка — Полтавське відділення);

Зацепін В. І. (кандидат філософських наук, завідуючий кафедрою Ровенського педінституту ім. Д. З. Мануїльського — Ровенське відділення);

Фурсін І. І. (кандидат філософських наук, доцент Севастопольського приладобудівного інституту — Севастопольське відділення);

Бобровський П. П. (доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою Сумського педінституту ім. А. С. Макаренка — Сумське відділення);

Мокряк Л. П. (кандидат філософських наук, завідуючий кафедрою Тернопільського фінансово-економічного інституту — Тернопільське відділення);

Чудновський В. Я. (кандидат філософських наук, завідуючий кафедрою Черкаського педінституту ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією — Черкаське відділення);

Передерій В. І. (кандидат філософських наук, доцент Чернівецького університету — Чернівецьке відділення);

Колесник М. І. (кандидат філософських наук, завідуючий кафедрою Чернігівського педінституту ім. Т. Г. Шевченка — Чернігівське відділення);

Плахотний О. Ф. (кандидат філософських наук, завідуючий кафедрою Харківського університету ім. О. М. Горького — Харківське відділення);

Константинов К. С. (кандидат філософських наук, завідуючий кафедрою Кам'янець-Подільського педінституту ім. В. П. Затонського — Хмельницьке відділення);

Гавриленко І. М. (кандидат філософських наук, завідуючий кафедрою Херсонського педінституту ім. Н. К. Крупської — Херсонське відділення).

На Пленумі зауважувалося, що значно поліпили свою роботу первинні організації товариства в Донецькій, Львівській, Івано-Франківській, Одеській, Чернігівській, Волинській, Житомирській, Херсонській, Тер-

нопільській, Дніпропетровській, Чернівецькій та Кримській областях. Тут відбулися установчі обласні конференції, збільшився прихід індивідуальних членів товариства, розпочата робота у справі збирання членських внесків. За станом на 6 лютого 1978 року кількість індивідуальних членів Українського відділення ФТ СРСР становила понад 1500 чоловік. За час підготовки і проведення обласних установчих конференцій ця цифра збільшилася на 86 (Чернігівське відділення — 35; Тернопільське — 31, Одеське — 15).

На пленумі Правління Українського відділення ФТ СРСР було заслухано і обговорено доповідь голови Київського відділення ФТ СРСР, доктора філософських наук, професора, декана філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка І. Ф. Надольного про підготовку філософських кадрів у республіці. Про роботу науково-координаційної ради з питань діалектичного і історичного матеріалізму доповів учений секретар ради кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР В. Г. Табачковський.

Виходячи з завдань, які поставлені перед суспільними науками, XXV з'їзд КПРС, пленум Правління Українського відділення ФТ СРСР звертає увагу бюро обласних відділень на необхідність значного посилення організаційної роботи. Всім обласним організаціям слід розробити перспективні плани (річні і на кінець п'ятирічки) координації дослідницької, видавничої та пропагандистської діяльності (конференції, семінари, симпозіуми). Вся робота обласних відділень має бути спрямована на розв'язання завдань, висунутих перед філософською наукою XXV з'їздом КПРС, Конституцією СРСР, грудневим Пленумом ЦК КПРС, доповідями і виступами Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва.

В. В. ФОМИЧЕНКО

Вітаємо з нагородою!

Указом Президії Верховної Ради Української РСР за багаторічну плодотворну роботу по розвитку марксистсько-ленінської філософської науки, активну громадську діяльність та в зв'язку з п'ятдесятиріччям з дня народження директора Інституту філософії Академії наук УРСР, академіка Академії наук УРСР тов. ШИНКАРУКА Володимира Іларіоновича нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

Наші автори

- ШИРЯЄВ**
Юрій Іванович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ШИМАНОВСЬКИЙ**
Давид Семенович — кандидат філософських наук, доцент Ровенського педагогічного інституту
- МАНОХА**
Олександр Євгенович — кандидат філософських наук, доцент Київського державного університету
- ГОЛОВАХА**
Іван Петрович — доктор філософських наук, професор, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КУЗНЕЦОВ**
Володимир Іванович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ВДОВИЧЕНКО**
Георгій Григорович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті
- ЖМУДСЬКИЙ**
Олександр Захарович — доктор фізико-математичних наук, професор, завідуючий кафедрою загальної фізики Київського державного університету
- ПОЧИНОК**
Борис Віталійович — старший викладач Чернівецького державного університету
- КОСТЮК**
Нінель Трохимівна — доктор філософських наук, професор, завідувача кафедрою філософії природничих факультетів Київського державного університету
- СІРИЙ**
Володимир Петрович — викладач Тернопільського фінансово-економічного інституту
- ПАРНЮК**
Михайло Олексійович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії АН УРСР
- ЧАЛІН**
Михайло Лаврентійович — доктор філософських наук, професор, начальник кафедри марксистсько-ленінської філософії Академії МВС СРСР
- ДЕНИСОВ**
Володимир Васильович — доктор філософських наук, завідуючий сектором Інституту філософії АН СРСР
- ЯСТРЕБОВ**
Ігор Борисович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС
- СМИРНОВА**
Галина Євгенівна — кандидат філософських наук, доцент Ленінградського політехнічного інституту

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.

Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор *І. М. Галушка*

Технічний редактор *Л. М. Кравченко*

Коректор *І. Я. Самойленко*

Здано до набору 17.03.78. Підп. до друку 19.05.78. БФ 33392. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Обл.-вид. арк. 12,66. Тираж 2400 прим. Зам. 8-302.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3. Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкинг» Держкомвидаву УРСР. 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 3, 1978. (На українском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республиканского производственного объединения «Полиграфкинг» Госкомиздата УССР. 252004, Киев-4, Репина, 4.

17

40 коп.

Індекс 74526

«НАУКОВА ДУМКА»

Філософська думка, 1978, № 3, 1—136